

А.С. Сагдуллаев, В.А. Костецкий

ЕЖЕЛГІ ДҮНИЕ ТАРИХЫ

Жалпы орта білім беретін мектептердің
6-сыныбына арналған оқулық

Өзбекстан Республикасы
Халыққа білім беру министрлігі
тарапынан баспаға ұсынылған

Ташкент
2022

УЎК 94(100)(075.3)

ББК 63.3(0)я72

С 13

А. С. Сагдуллаев, В. А. Костецкий.

Ежелгі дүние тарихы: жалпы орта білім беретін мектептердің 6-сыныбына арналған оқулық / А. С. Сагдуллаев, В. А. Костецкий. 2022. – 192 б.

Пікір жазғандар:

Д. М. Кенжаев – Президенттік білім беру мекемелері агенттігі директорының бірінші орынбасары.

У. М. Мавлонов – тарих ғылымдарының докторы.

Б. Б. Аминов – тарих ғылымдарының докторы.

О. П. Кобзева – тарих ғылымдарының докторы.

Т. М. Багдасарова – Ташкент қаласындағы 49-жалпы орта білім беретін мектептің тарих пәні оқытушысы.

Республикалық мақсатты кітап қорының
қаражылары есебінен жалға беру үшін басылды.

Түпнұсқа макет пен дизайн концепциясын Республикалық
білім орталығы жасады.

ISBN 978-9943-8171-5-9

© Республикалық білім орталығы, 2022

МАЗМУНЫ

Алғы сөз	5
----------------	---

I БӨЛІМ

Ең ежелгі құрылымнан өркениетке қарай

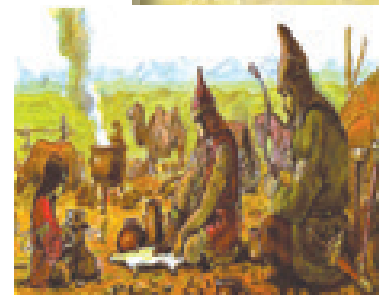
1-§. Ежелгі тарих тамырлары.....	7
2-§. Ежелгі адамдардың даму сатылары	11
3-§. Рулық қоғам.....	17
4-§. Энеолит және қола дәуірі.....	21
5-§. Орта Азияның темір ғасырына өту кезеңі.....	26

II БӨЛІМ

Ежелгі Шығыс және Орта Азия

6-§. Ніл аңғары және оның халқы	28
7-§. Ежелгі Мысыр және көрші мемлекеттер	32
8-§. Ежелгі Мысырдағы дін.....	34
9-§. Пирамидалар мен кесенелер	36
10-§. Ежелгі Мысыр мәдениеті.....	40
11-§. Месопотамия өркениеттері.....	43
12-§. Бабыл патшалығы	48
13-§. Алдыңғы Азия мемлекеттері	52
14-§. Ахеменидтер мемлекеті	55
15-§. Ежелгі Үндістандағы алғашқы өркениет	58
16-§. Ежелгі Үндістан мәдениеті.....	62
17-§. Ежелгі Қытай өркениеттері	66
18-§. Біздің эра. бұр. III ғасырдағы Қытай	69
19–20-§. Өзбекстан аумағындағы алғашқы мемлекеттер.....	73
21-§. Зороастризм және «Авеста»	81

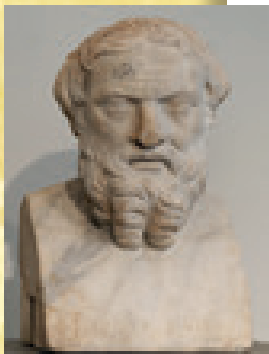

III БӨЛІМ

Ежелгі Греция

22-§. Антикалық тарихтың басталуы.....	85
23–24-§. Ежелгі Грецияның өркендеуі	88
25-§. Грек отарлары	93
26-§. Афинадағы демократия	95
27–28-§. Грек-парсы соғыстары. Македонияның Грецияны басып алуы	99
29-§. Грек азаматтарының тәрбиесі.....	103
30-§. Ежелгі Греция мәдениеті.....	105
31-§. Ежелгі Грецияның ғалымдары мен ойшылдары.....	109
32-§. Ежелгі Греция аңыздары	111

IV БӨЛІМ

Біздің эрамыздан бұрынғы VI біздің эра III ғасырлардағы Орта Азия

33–34-§. Ахеменидтердің Орта Азияға басқыншылық жорықтары	114
35–36-§. Орта Азия халқының грек-македон басқыншыларына қарсы күресі.....	122
37-§. Селевкилер мемлекеті және Грек-Бақтрия патшалығы	128
38–39-§. Ежелгі Хорезм	132
40-§. Қанқа және Дауан мемлекеттері.....	137
41-§. Кушан мемлекеті.....	143
42-§. Ұлы Жібек жолы	148

V БӨЛІМ

Ежелгі Рим

43-§. Ежелгі Италия және оның халқы	151
44-§. Рим республикасы	154
45-§. Рим республикасындағы өмір	158
46-§. Құлдар мен гладиаторлар.....	161
47-§. Рим республикасының құлауы	165
48-§. Батыс Рим империясының құлдырауы және дағдарысқа ұшырауы.....	169
49–50-§. Ежелгі Рим мәдениеті.....	173

Қосымша

Тарихи терминдер сөздігі	178
Ежелгі дүние тарихындағы тарихи кезеңдер	181
Қорытынды қайталау	186
Ежелгі дүние тарихына тиісті географиялық және тарихи атаулар	188
Ежелгі дүние тарихындағы есімдер.....	189

Тарих – өмірдің нағыз ұстазы. Адамзаттың тарихи даму жолынан дұрыс қорытынды шығарылса, көп қателіктердің алдын алуға болады. Тарих бізді шыдамдылыққа, асықпауға, өз істерімізді ойлауға үйретеді.

АЛҒЫ СӨЗ

Бүгінде жер бетіндегі көптеген адамдар алыс өткенге, өз халқына және өз мемлекетінің тарихына қызығушылық танытады. Ежелгі дүние тарихы осы өткенді зерттейді. Бұл оқиға әртүрлі археологиялық және жазбаша деректерде көрініс тапқан. Олар ежелгі адамдардың өмірі мен қызметі туралы сыр шертіп, біздің сұрақтарымызға жауап табуға көмектеседі.

Адам тас қару жасаудан бастап металл тапқанға дейін, ең қарапайым елді мекендердің құрылысынан бастап алғашқы қалалардың құрылысына дейін, әртүрлі қолөнер бұйымдарын, жазуларды және т. б. жасауға дейін ұзақ тарихи жолдан өтті.

Жасаушылық әрқашан бағаланып келген. Тіпті, ежелгі уақытта, біздің алыс ата-бабаларымыздың өмірі қауіп-қатерге толы болған кезде, олар ғаламды түсінуге тырысты. Бұл рухани мәдениеттің дамуына негіз болды.

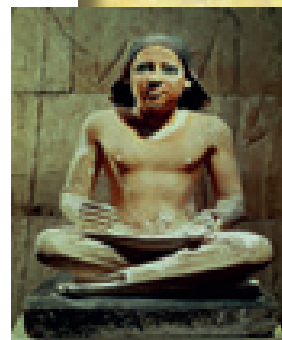
Біздің Отанымыз – Өзбекстанның ерекше тарихи өткені бар. Дәл осы негізде алыс өткен уақытта өзіне сай өркениет құрылды. Дәл осы жерде ежелгі қалалар мен мемлекеттер қалыптасты. Фермерлер, қолөнершілер мен құрылысшылар өздерінің еңбегімен, жасампаздық әлеуетімен елдің даңқын бүкіл әлемге таратты.

Отанға деген сүйіспеншілік басқыншыларға қарсы күрескен халық батырларының батылдығынан көрінеді. Олар ел бостандығын өз өмірінен жоғары қойды.

Ата-бабаларымыздың ерлігі мен олардың жасаған ұлы жұмысы жүрегімізде отансүйгіштік (патриотизм) сезімін оятады, әрқайсымызды Отан мүдделерін қорғауға үйретеді. Сондықтан әрқайсымыз өз Отанымыздың тарихын білуге және басқа елдер халықтарының тарихы мен мәдениетін құрметтеуге тиіспіз.

Жер бетінде адам пайда болғаннан, Біздің эрамыздан бұрынғы 476 жылы Батыс Рим империясының ыдырауына дейін болған оқиғалар тарих ғылымында Ежелгі дүние тарихы деп аталады.

Ежелгі дүние тарихы әртүрлі дереккөздерде көрінеді.

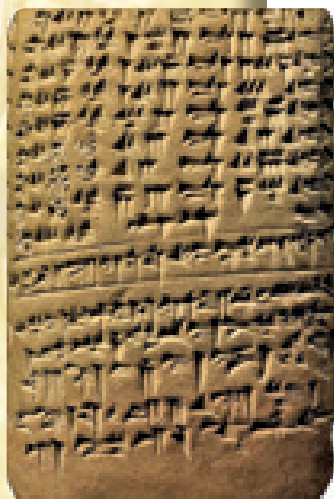
Хұснихатшының ескерткіші

Тарих бізге зорлық-зомбылықпен бәріне қол жеткізуге емес, бәлкім, өзара ымыраға келуге және басқаларға құрметпен қатынаста болуға үйретеді. Тарихты сана мен есімдер үшін емес, бәлкім, өткен ата-бабалардың баға жетпес жасампаздық тәжірибесі үшін үйрену керек.

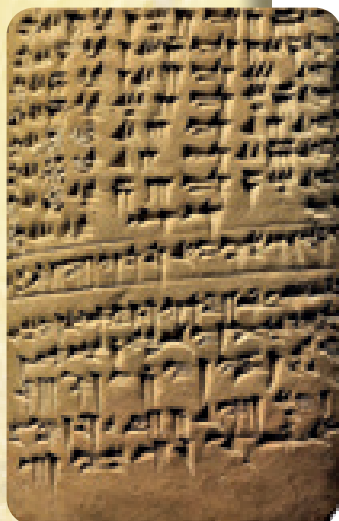
Халқымыз қашанда жақсылыққа, бейбітшілік пен жасампаздыққа ұмтылған. Бұл ұмтылыс тарихи дәстүр мен бай руханиятқа негізделген, еліміздің бүгіні мен болашақтағы дамуы, өркендеуі барлық жағынан соған байланысты.

Оқулық мәтінімен жұмыс

Осы оқулықты оқыған кезде сен түсінуге қиын көптеген сөздерді, тарихи терминдер мен сөз тіркестерін кездестіресің. Оларды жаттап, есте сақтау қажет. Осы кеңестерді мұқият оқып шық, олар саған меңгеріп жатқан тақырыпты есте сақтауға көмектеседі. Үй тапсырмаларын дайындау кезінде төмендегі нұсқауларды орында:

Ежелгі жазу
үлгілері

1

Сабақта жазғандарыңды бірнеше рет оқы.

2

Оқу алдында тақырыптың атауына назар аудар, сабақта не айтылғанын еске ал.

3

Әр тақырыптың соңында берілген сұрақтарды оқы. Содан кейін сен не жазғаныңды, оқығанда нелерге назар аудару керек екенін және оқығаныңды қандай ретпен сипаттайтындығыңды білесің.

4

Мәтінді шамамен бөліктерге бөліп, әрқайсысының негізгі мазмұнын өз сөзіңмен айт, содан кейін бүкіл тақырыпты айтып бер. Егер сен сөйлей алмасаң, қиын жерлерді қайта оқып шық. Қайтала. Оқулықтың мәтіні жатқа айтылмауы керек.

5

Мәтінді оқу барысында онда естетін сурет пен кестелерді тап, олардың түсініктемелерін оқып шығып, картадан мәтінде кездесетін қалалардың, елдердің аттарын тап.

6

Сұрақтарға жауап бер және тақырыптың соңындағы тапсырмаларды орында.

I БӨЛІМ

ЕҢ ЕЖЕЛГІ ҚҰРЫЛЫМНАН ӨРКЕНИЕТКЕ ҚАРАЙ

1-§. ЕЖЕЛГІ ТАРИХ ТАМЫРЛАРЫ

Асқақ таулардың жартастарында қар ғасырлар бойы ерімейді. Таудағы жылғалар қосылып, тасқынды өзендерді құрайды. Құс ұшса, қанатын күйдіретін шөл, шекарасы жоқ шөлдерде қыздыратын жел соғып тұрған. Керуен жолдарының қиылысында әлемнің әртүрлі елдерінен адамдар жиналып, қарқынды сауда жүргізетін.

Еліміздің егіншілік өңірлерінде ғасырлар бойы бақтар гүлдеп келеді. Жазбаша дереккөздер жауынгерлердің ерлігі туралы айтады.

Адамдар шөлдерді бау-бақшаларға айналдырып, қалалар, зәулім ғимараттар салды, аспан құпияларын ашты.

Қара, аспанда мыңдаған жұлдыздар жарқырайды. Олар соншалықты жақын болып көрінеді, қол созсаң – жететіндей. Күннің алғашқы сәулелерінде сәнді ғимараттардың көгілдір күмбездері жарқырап көрінеді, ал күмбездер аспанға қаныққандай болады. Алыстан ән шырқалады.

Бұл – ананың әлдиі. Ана әлдиінен ана Отан басталды. Жап-жасыл аңғарлар мен мөлдір сулы бұлақ көздерінен, алғашқы ұстаз бен кітаптан, біз жасайтын көше және үйіміздің табалдырығынан басталады қымбатты Отан.

Өзендер себепті еліміздің өңірлерінде ғасырлар бойы бау-бақшалар жайқалып келеді

Бүгінгі күнде де құнарлы өлкелер, шөлдер мен тауларда үлкенді-кішілі қалалар, бекіністер мен ежелгі ғибадатханалардың қалдықтарын көреміз. Адамдар бұл жерлерден әлдеқашан кетіп қалған. Ежелгі қалалардың қирандылары қаңырап бос қалған. Үйінділер үнсіз, оларды сор бен жабайы шөптер басқан.

Алайда, адамдар қадамы үзілген бұл жерлерге өлкетанушылар келді. Олардың күш-жігерінің арқасында ежелгі қалалар мен сарайлардың қирандылары топырақтар астынан бой көрсетіп, ұзақ тарихты сөйлей бастады.

Кітапті оқып, саяхатқа шығып, мұражайларға барып көру, тарихи және мәдени ескерткіштер туралы көбірек білімге ие боламыз.

Ежелгі тарихты үйрену

Адамзаттың ежелгі тарихын түрлі мамандықтардағы ғалымдар үйренді.

Археолог-
тар

ежелгі заманда адамдар жасаған мекен-жайлар мен елді тұрақтарда қазба жұмыстарын жүргізеді.

Антрополог-
тар

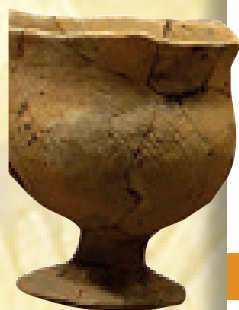

ежелгі адамдардың сүйек қалдықтарын (скелет пен бас сүйектерін) үйреніп, олардың сыртқы көрінісін тіктейді, мың жылдар алдыңғы кісілердің сыртқы бейнесіндегі өзгерістерді үйренеді.

Этнограф-
тар

ежелгі адамдардың көптеген әдет-ғұрыптарын, шаруашылық пен мәдени дәстүрлерін сақтап қалған, қазірде жасайтын ру-тайпаларды үйренеді.

Ежелгі ыдыстар

Археологтар

Ежелгі тарих бойынша дереккөздер

Еліміздің ежелгі дәуір тарихына сай кеңінен зерттелген дереккөздер археологтар тапқан **материалдық (айғақты) дереккөздер**. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған еңбек құралдары, қыш ыдыстар, қару-жарақ пен зергерлік бұйымдар және ежелгі уақытта адам қолымен жасалған барлық заттар солардың қатарына жатады.

Археологиялық деректер ежелгі дүние тарихы туралы толық бейнесін ашып бере алмайды. Сондықтан ғалымдар жазбаша дереккөздерге жүгінеді. Орталық Азия тарихы бойынша ең көне жазба дерек «**Авеста**» кітабы болып табылады. Онда еліміздің ежелгі тарихы мен мәдениеті туралы айтылады.

Ежелгі дәуір тарихына тиісті тағы бір құнды жазба дерек Ирандағы **Бехистун жартас жазулары**.

Парсы патшасы Дарий I бұйрығымен жартасқа ойып жазылған жазбаларда жаулап алынған елдердің ішінде Орта Азияның ежелгі мемлекеттері де атап өтіледі.

Ең ежелгі құрылымның кезеңділігі

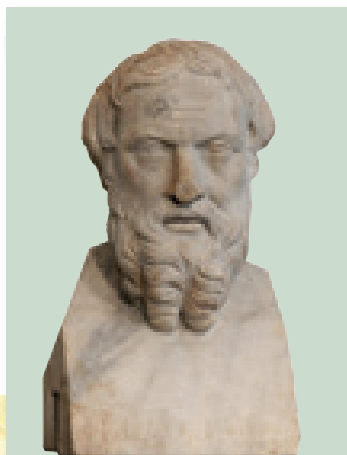
Әлемдегі барлық халықтардың тарихы алғашқы қауымдық құрылымнан басталды.

Адамзаттың дамуындағы алғашқы кезең адамдардың жеке топтарға бірігуі болып, ол ең ежелгі адамдардың алғашқы қауымдастығы болды.

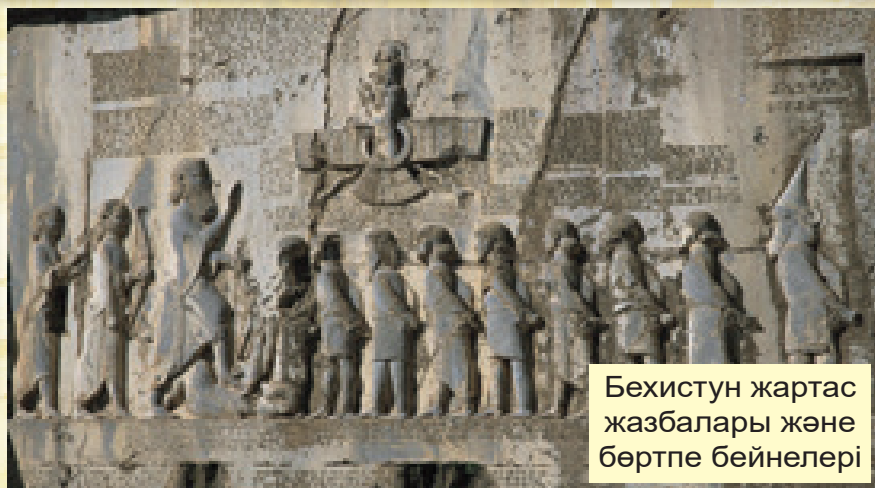
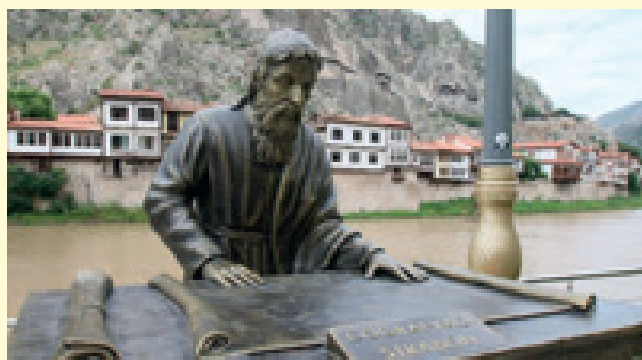
Ежелгі қолжазба

Біздің эрамыздан бұрынғы II ғасырда грек тарихшысы **Арриан** Македониялық Александрдың Орта Азияға жасаған әскери жорығы туралы «**Александрдың әскери жорықтары**» атты еңбек жазған.

Біздің эрамыздан бұрынғы V ғасырда ежелгі грек тарихшысы **Геродот** әртүрлі елдерге саяхаттап, өзінің «**Тарих**» атты кітабын жазды. Онда еліміздің ежелгі тарихы туралы маңызды ақпараттар берілген.

Біздің эрамыздан бұрынғы I ғасырдың аяғында ежелгі грек тарихшысы және географы **Страбон** өзінің «География» атты еңбегінде көптеген елдердің халықтары туралы мәлімет береді.

Бехистун жартас жазбалары және бөртпе бейнелері

Алғашқы
рулық
қауымдастық

Есте сақта!

Ежелгі тас дәуір тарихы **алғашқы**, **орта** және **соңғы** палеолит дәуірлеріне бөліп үйреніледі.

Алғашқы қауым біртіндеп адамдардың ағайын-туыстарынан тұратын жеке **рулық қауымдастықтарға** бөле бастады.

Алғашқы ру қауымдастықтар әйел – ананың айналасында жиналады. Адамзат тарихындағы бұл кезең ана қауымдастығы – **матриархат** деп аталды.

Кейінірек, еңбек құралдары мен тұрмыстық жұмысты басқару формалары күшейген сайын, топтағы көшбасшылық ұстаным біртіндеп ер адамға ауыса бастады, бұл қауымдастыққа енді еркек адам басшылық жасауын аңғартады. Ғалымдар адамзат тарихындағы бұл дәуірді **патриархат** – ата рулық дәуірі деп атайды.

Матриархат

Алғашқы қауымдастықтар әйел адам – ананың айналасына біріккен.

Патриархат

Руластық қауымдастықтарды еркек адам басқаратын болған.

Ең ежелгі адамдар алғашқы еңбек құралдарын тастардан жасаған, сондықтан археологтар адамзат тарихының басталуын «**тас дәуірі**» деп атайды. Тас дәуірі біраз уақытқа созылған, сол себептен оны төмендегі кезеңдерге бөледі:

Палеолит

ежелгі тас дәуірі (грекше paleos – «ежелгі» және litos – «тас»)

Мезолит

орта тас дәуірі (грекше mezos - «орта» және litos – «тас»)

Неолит

жаңа тас дәуірі (грекше neos – «жаңа» және litos – «тас»)

Энеолит

мыс-тас дәуірі (латынша eneus - «мыс» және грекше litos – «тас»)

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Археологтар, антропологтар және этнографтар нелерді зерттейді?
2. Ғалымдар қайсы дереккөздердің арқасында тарихты қайта тіктейді?
3. Тарихты зерттеуде қолданылатын материалдық көздердің қайсысын білесің?
4. Неліктен археологтар адамзат тарихының басталуын «тас дәуірі» деп атайды?
5. Тас дәуірлерін атап айт. Олар неліктен осылай аталған?

2-§. ЕЖЕЛГІ АДАМДАРДЫҢ ДАМУ САТЫЛАРЫ

Жер бетінде адамның қалай пайда болғандығы туралы әртүрлі аңыздар мен діни хикаяттар көне заманнан бері бар. Ғылымда бұл мәселе антропология мен археологияның мәліметтеріне сүйене отырып, ғылыми негізде зерттеледі. Тарих пәнінде ең ежелгі адамдар **алғашқы адамдар** деп аталады.

Ең ежелгі адамдар

Жер бетіндегі алғашқы адамдар кеуделерін тік ұстап жүріп, еңбек құралдарын қалай жасау керектігін және оларды қолдануды білген. Олардың көмегімен табиғаттан азық тауып жеген.

Ғалымдар ең ежелгі адамның сүйектерінің қалдықтарын Шығыс Африкада тауып оны үйренді. Бұл адамның жасы 2 миллион жылдан асады. Ғалымдар оны «**іскер адам**» деп атады, себебі ол тастан өте қарапайым еңбек құралын жасауды білген.

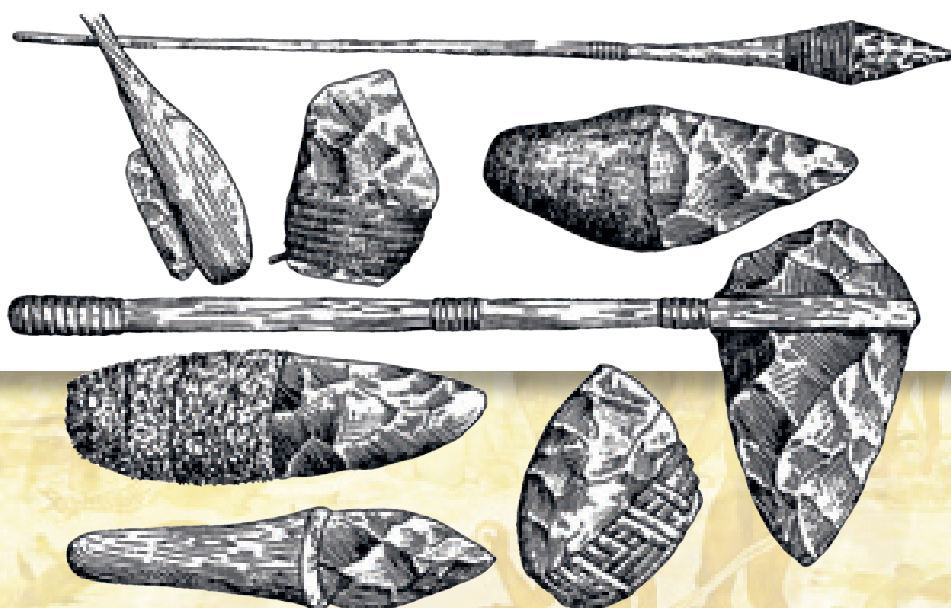
Мыңдаған жылдар бойы адамның сыртқы келбеті, дағдылары мен ми мөлшері өзгеріп барған. Алғашқы қауым дәуірінің келесі кезеңінде «**тік жүретін адам**» – деп аталған ежелгі адам пайда болды. Оның денесі әлдеқайда күшті болған. Ол түрлі тас құралдарын жасау

Мамонт

Тастан жасалған қол шоқпары

Тас дәуірінің еңбек құралдары

Тастан және
сүйектен
жасалған еңбек
құралдары

Ұсақтағыш

дағдыларына ие болып, найзағай соғуынан өрт шықан ормандағы табиғи жалынан пайдалануды да игеріп алған. «Тік жүретін адамдар» тұрғылықты жерін өзгертіп, кең аумақтарға таралады. Олардың тұрақтары мен сүйек қалдықтары Африкадан, сондай-ақ, Еуропа мен Азияның көптеген орындардан табылған.

Жер жүзінде ауа райы жылы болған дәуірлерде адамдар шағын өзендер мен бұлақтардың жанындағы төбешіктерде орналасқан. Алғашқы палеолит кезеңінің соңында **Ұлы мұз дәуірі** басталады. Алғашқы қауымдағы адамдар өте қатты сынақтарға тап болады. Бұл жағдай адамдарды жаңа ауа райы мен тұрмыс жағдайына бейімделуіне итермеледі. Мұндай кезде тек күштілер ғана өмір сүруі мүмкін еді.

Мұз дәуірі

Күшейіп келе жатқан суықтың алдында мүлдем қорғансыз екенін түсінген ежелгі адамдар жылы және баспаналы орын іздеп алыс жерлерге барады. Міне, көптен бері жөтелетін қария артта қала бастады. Ол науқас еді және әрең аяғын басатын.

Адамдар тез-тез тоқтау қауіпті екенін, өйткені оны деп көпшілік өліп кетуі мүмкіндігін түсінетін. Қария артта қалды, бірақ басқалары оны күтпестен өз жолдарын жалғастырды. Ол бейтаныс жерлерде жалғыз қалғанын түсінді және өкініштен жылады. Қарттың жалынған даусы көпке дейін естілді, содан кейін жайлап төмендеп, соңы толығымен өшті.

Кейінірек осы жолмен жүрген басқа адамдар суықтан дірілдеген науқас қартты көрді. Бірақ бұл адамдар да оған көмектеспеді. Қар бораны тоқтамай күшейе түсті. Қорқынышты суық басталды. Алда адамдарды бұрын-соңды болмаған сынақтар күтіп тұратын. Бұл алыс, қатал алғашқы қоғам дәуірі еді. Мұз дәуірінде тек жігерлі адамдар ғана аман қалды.

Ежелгі адамдардың қызмет түрлері

Орта Азияда тастан жасалған көне еңбек құралдары төмендегі мекендерден табылған:

Селүнгір → Фергана аңғары

Көлбұлақ → Ташкент облысы

Бұлар дөрекі тас құралдар болып, олардың бір жағы соғып өткірленген. Археология ғылымында бұл тас құралдар **ұсақтағыш** деп аталған.

Еңбек құралдары адамдарға азық табу үшін қажет болған. Алғашқы еңбек құралдары қарапайым еді. Өткір жиектері бар тастар мен таяқтардың көмегімен адамдар жануарларды аулаған, өсімдіктердің жеуге жарамды тамырларын қазып алған.

Осылайша, табиғат нені сыйласа, адам соны алған және тапқан азығына қанағаттанған. Сондықтан адамдардың ең ежелгі шұғылданған қызметі — жеміс тамырларын теру және аң аулау **игерілетін шаруашылық** деп аталады.

Байсын тауларынан табылған **Тесіктас** үңгірі орта палеолит дәуірі (б.э.б. 100–40-мыңжылдық) мәдениетінің әлемге әйгілі ескеткіші саналады. Тесіктас үңгірінен тас құралдар және оның қалдықтары, арқар, бұғы,

Ойлап көр

Сен ежелгі адамдардың орнында не істер едің?

Неліктен олар науқасқа көмектескісі келмеді?

Неандертальдық бала. Тесіктас

Мамонтты аулау

Ойлап көр

Неге үңгір арыстаны адамдарға тасталмақшы болды?

Қорқынышты жыртқышты көргенде, адамдар неге қашып кетпеді?

Сен ежелгі адамдардың орнында не істер едің?

жабайы жылқы, жолбарыс, қоян, ұсақ кемірушілер, сондай-ақ құстардың сүйектері табылған.

Тесіктас үңгірінен табылған тас дәуіріндегі 8-9 жастағы неандертальдық баланың сүйек қалдықтары ең әйгілі қазба болып табылады.

Баланың денесі қабірге жерленген. Мүрденің айналасында арқардың мүйіздері қадап қойылған.

Өрттің айналасына жиналған адамдарға қарай үңгір арыстаны келе бастады. Ол ағаштар мен бұталардың арасынан сездірмей келеді. Бірақ біреу мұны көріп, қорқыныштан айқайлады. Барлығы сасқалақтап арыстанға бұрылды. Арыстан жақындап қалған болса да, ешкім қашып кетпес еді. Қашып кеткен адамды арыстан бір секіруде ұстайтын еді. Арыстаннан көздерін үзбей, бәрі желкеме-желке тұрып, қатты айқайлады және қолдарын сілкіп жыртқышқа тастағанша бастырып барды.

Арыстан есінен танып қалды, көздері ала-құла бола бастады. Адамдар арыстанға таяу барды. Бұл олар үшін құтылудың жалғыз жолы еді.

Міне, ең мықты жануарларды жеңген және төңірегін үрейлендірген үңгір арыстаны артқа шегіне бастады. Адамдар одан да қатты айқайлап, арыстаннан қорықпай таяп келе берді.

Осыдан кейін адамдар топпен жүре бастады. Енді оларға ештеңе қауіп төндіре алмады.

Діни нанымдардың пайда болуы

Әлем туралы жинақталған білім адамның ойы мен пікірлеу қабілетін біртіндеп өзгертті.

Адамдар өздері үшін түсініксіз құбылыстарды – күн мен түн, жыл мезгілдерінің өзгеруі, жанартау атқылауы, жер сілкінісі және басқа да табиғи құбылыстарға назар аударған. Оларды түсініп, ежелгі адамдар әртүрлі табиғи құбылыстарға – күн күркіреуіне, найзағайға, желге, жаңбырға табына бастады. Адамдар табиғатты тірі деп санап, оны адамның әрекеттеріне байланысты түсіндірілген. Сондықтан айналадағы ізгілікті және зұлымдық күштердің болуы туралы сенім пайда болған.

Тотемизм

Адамдар тобы бірер жануар немесе өсімдік түрімен туысқандық байланысына сенім білдіру.

Анимизм

Адам айналасындағы әрбір нәрсенің жаны мен рухының барлығына сенім білдіру.

Фетишизм

Ежелгі адамдардың ол немесе бұл бұйымдар сәттілік әкелуге болмаса бәле-жаланы кері қайтаруға сенім білдіру.

Соңғы палеолит дәуіріне жататын үңгірлердің қабырғаларында кескіндердің табылуы ежелгі адамдарда діни нанымдарының бар екендігінің дәлелі болып табылады. Мұндай суреттердің ең ежелгілері төмендегі үңгірлерден табылған:

Испания

Альтамир үңгірі

Франция

Ласко үңгірі

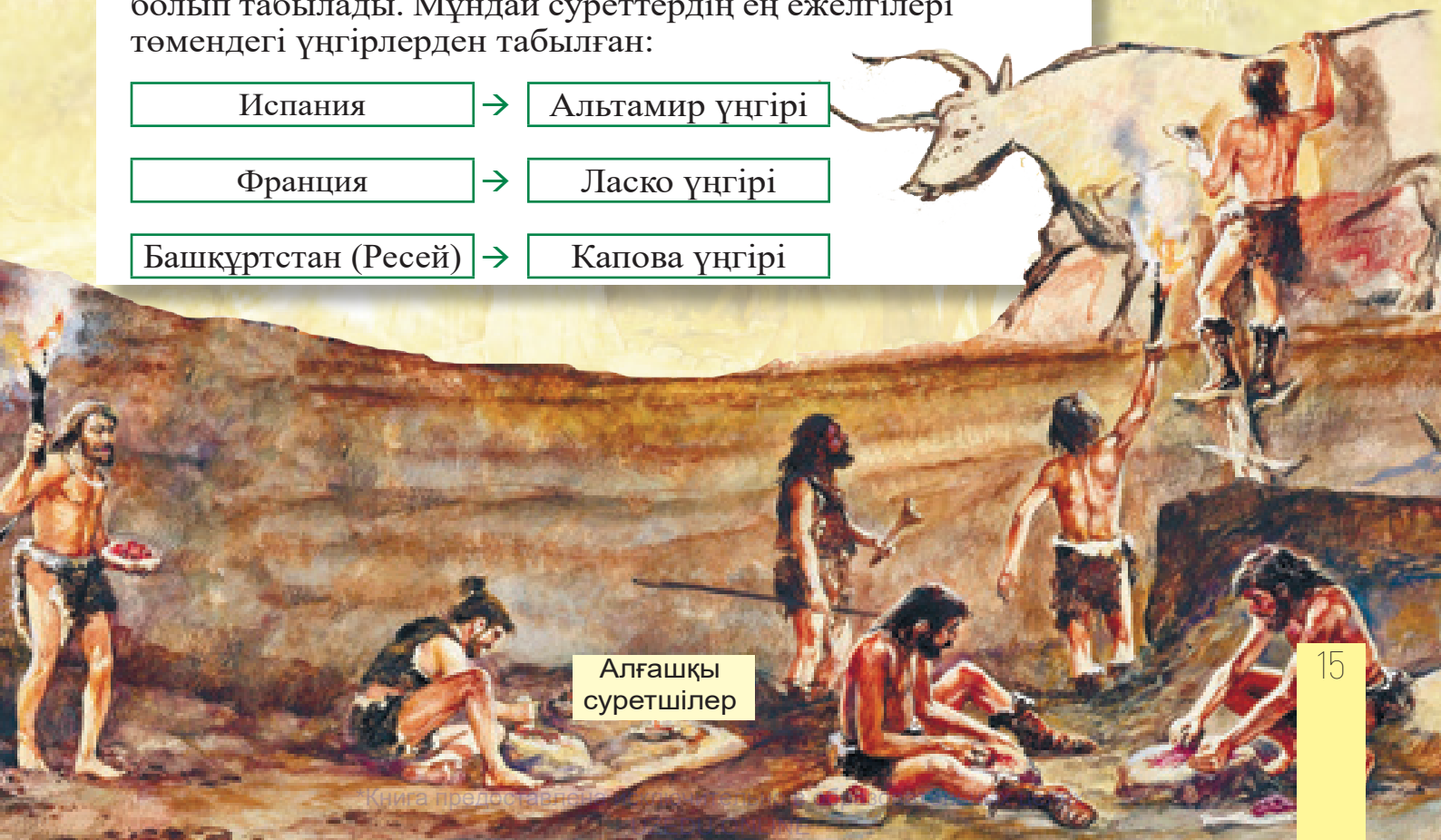
Башқұртстан (Ресей)

Капова үңгірі

Ойлап көр

Сенің пікіріңше бұл нанымдардың пайда болуына не себеп болған?

Алғашқы суретшілер

Садақ-жебемен
аң аулау бейнесі.
Петроглифтер

Адамдар бұл суреттер алдағы аңшылықта өздеріне көмек береді деп сенген. Суреттердің алдында аңдардың қимылдарына еліктеп биге түскен, аң аулау көріністерін көз алдарына елестеткен, найза лақтыруға жаттыққан.

Көне суреттер адамның не туралы ойлайтынын, қоршаған әлемді қалай елестететінін, қайсы аңдарды аулағанын, қандай еңбек құралдары мен қару-жарақтардан пайдаланғанын біліп алумен қатар түсінуге көмектеседі.

Адамның өзін қоршаған айналасындағы әлемді түсінуге ұмтылысы ең ежелгі бейнелеу өнерінің дамуы үшін негіз болып қызмет етті.

Алғашқы жартастағы суреттерді археологтың қызы тапқан. Сонда олар Испаниядағы Альтамир үңгірінде еді. Әкесі алғашқы қоғам адамының еңбек құралдарын жинаумен айналысқан, кішкентай қыз үңгірді серуендеп жүріп, бірден:

– Әке, қарашы, өгіз! – деді.

– Қане?

– Төбеге қараңыз!

Шамның жарығы төбені жарықтандырғаннан кейін, ежелгі адам сызған жабайы өгіз, донғызбен киіктердің суреттері қараңғыдан жайлап көріне бастады. Суреттер қырмызы және басқа түстермен жасалған. Мұның сыры осы күнге дейін анық емес.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Тесіктас үңгіріндегі археологиялық жаңалықтар туралы айтып бер.
2. Ең ежелгі адамдардың шұғылданған қызметтері туралы не білесің?
3. Діни наным бүршіктерінің пайда болу себептерін айт
4. Алғашқы суреттерде не бейнеленген? Неліктен?

3-§. РУЛЫҚ ҚОҒАМ

Соңғы палеолит дәуірі

Соңғы палеолит дәуірінде (біздің эрамыздан бұрынғы 40–12-мыңжылдықтарда) көптеген оқиғалар болды. Осы дәуірде тас жасау техникасы мен еңбек құралдарын жасау әдістері өзгерді. Адамның ақыл ой қабілетімен сыртқы түрі де өзгеріп барды. Бұл дәуірде заманауи келбетке ие **кроманион** адамы жасаған.

Соңғы палеолит дәуіріне тиісті мекенжайлар

Самарқанд қаласының аумағында, Ташкент облысында (Көлбұлақ), Ферғана аңғарында орналасқан.

Осылайша, соңғы палеолит дәуірінде адамзат өзінің дамуында тағы бір деңгейге көтерілді. Адамдар туыстарынан ықшам құрылған топтарға – **рулық қауымдастықтарына** бірігуді бастады.

Ру мүшелері бір мекенжайда жасаған. Бір жерде тұратын бірнеше рулар тайпаны құраған.

Тұрғын үйлер (баспана) құрылысы соңғы палеолит дәуірі адамдарының маңызды жаңалығы болды. Олар киім-кешекті тігуде жануарлардың терісінен пайдаланған.

Соңғы палеолит дәуірінде адам:

- Отты жағуды;
- зергерлік бұйымдарды жасауды (моншақтар, тұмар, сақина);
- баспана салуды;
- кесетін және аралайтын еңбек құралдарын жасауды үйренді

Мезолит дәуірі

Мезолит – біздің эрамыздан бұрынғы 12–7-мың-жылдықты қамтитын орта тас дәуірі. Мезолит дәуірінің басталуымен мұз дәуірі аяқталды, бұл жағдай ауа райының біраз жылуына және адамдардың тұрмысында өзгерістер болуына себеп болды.

Мезолит дәуірінде адам:

- садақ пен жебе жасауды үйренді;
- жануарларды қолға үйрете бастады;
- алғашқы егіншілік және мал шаруашылығымен айналыса бастады.

Орта Азиядағы мезолит дәуіріне тиісті мекенжайлар

Обишир (Ферғана аңғары),
Қосылу (Ташкент өңірі),
Мачай (Сұрхандария облысы).

Мезолит дәуірінің соңында адам аңдарды **қолға үйрете бастады**. Адамдар енді тірідей ұсталған аңдарды (қозыларды, лақтарды) өлтірмей, азық қоры ретінде сақтайтын болды.

Итті қолға үйрету

Аңшылар итті қолға үйретті. Бұл оқиға осылай болған:

Бір күні таңертең екі бала үңгірден шығып, күшікті көреді. Ол үңгір жанына лақтырылған сүйектерге жақындады. Оның анасын жыртықшытар талап тастаған еді. Сондықтан ол жалғыз әрі аш еді. Аштық оны адамдар жасайтын жерге

Итті адамдар тұратын үңгірлерге апарған аштық еді.

итермелейді. Оны көрген балалар қуанып, оған қарай жүгіреді. Күшік қорқып өзін бұта панасына алады.

Кешке ол үңгірдің алдында қайта пайда болды. Сол күні аң аулау сәтті келіп, сүйектер, тамақ қалдықтары үңгірдің қасында бұрынғыдан да көп болды. Адамдар дауысы тынған соң, күшік үңгірге жақындап, бір сүйекті кеміре бастайды.

Ол келесі күні де үңгірге келеді. Үңгірдің жанындағы панажайда тұра бастайды. Адам сүйек тастаса, жайлап келіп, алып кетеді.

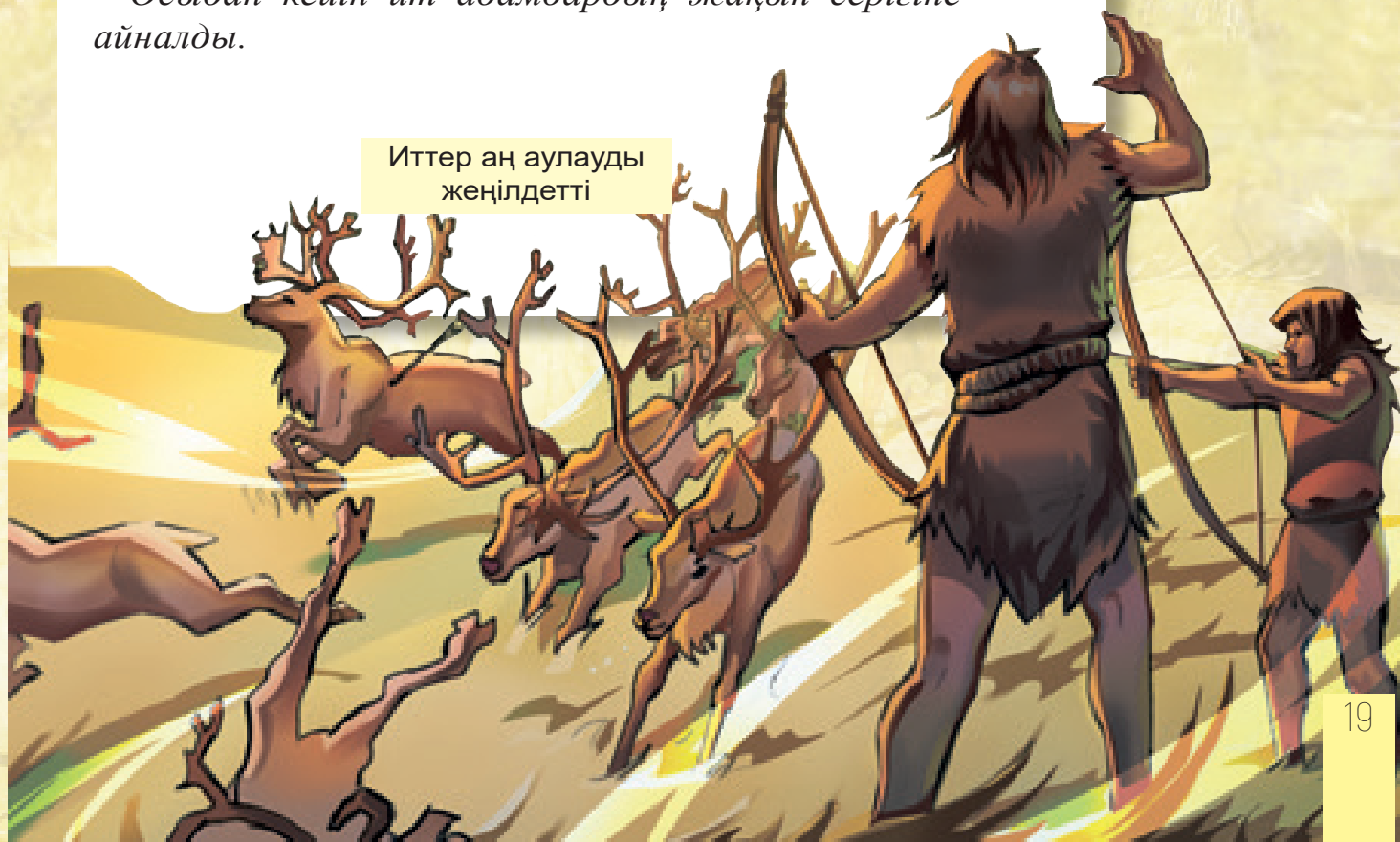
Бір күні адамдар жасап тұрған үңгірге бізге таныс болған күшік ыңырсығаниша оқтай атылып кіреді. Оны қасқыр қуып келе жатыр еді. Күшік адамдардан пана іздеп ішке кірген. Бұл жағдай адамдарда оларға таныс болмаған жанашырлық сезімін оятты. Балалар оған тірі ойыншыққа қарағандай қарады. Құлақ, құйрығынан тартатын еді. Күндер өтті. Ит өсіп, адамдарға үйренді. Бір түнде оның үргенінен бәрі оянды. Олар итті ұрмақшы болды. Бірақ олар үңгір алдында екі аю тұрған еді. Айқайлап аюларды қуып шыққаннан кейін, кейбір адамдар жақындап, итті сылап, оған алғыс айтты. Себебі ит оларды өлімнен құтқарды.

Осыдан кейін ит адамдардың жақын серігіне айналды.

Ойлап көр

Неліктен адам алдымен итті қолға үйретті?

Иттер аң аулауды жеңілдетті

Егіншілік пен мал шаруашылығының дамуы

НЕОЛИТ ДӘУІРІНДЕГІ АДАМ:

- олар тастан микролиттер, талшықтардан мата, саздан қыш бұйымдар жасады;
- тұрақты елді мекендер сала бастады;
- отырықшы өмір салтына көшті.

Неолит – жаңа тас дәуірінде адам ежелгі Шығыстың түрлі аймақтарында **өндіруші шаруашылықтар** – егіншілік пен мал шаруашылығына өте бастады.

Игеруші шаруашылықтар

Егін жинау, аң аулау, балық аулау

Өндіруші шаруашылықтар

егіншілік, мал шаруашылығы

Орта Азияда неолит дәуірі **біздің эрамыздан бұрынғы 6–4-мыңжылдықтарды** өз ішіне алады. Археологтар неолит дәуірінің басталуын қыш ыдыстардың жасалуының ойлап табылуымен белгілейді.

Неолит дәуірі үйлері

Мезолит және неолит дәуірінде адам тастан майда еңбек құралдары – **микролиттер** жасаған, тасты өндеудің бұрын белгісіз болған тәсілдерін тегістеумен тесіктерді бұрғылауды қолдана бастаған.

Балшықтан жасалған және отта күйдірілген ыдыстар жасау саласы – **құмырашылық**, талшықтар мен жүннен киім-кешек әзірлеу тармағы – **тоқымашылық** қолөнершілігі неолит дәуірінің маңызды жаңалығы мен ойлап тапқыштығы болды.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Соңғы палеолит дәуірінің маңызды өнертабыстарын айт.
2. Садақ пен жебе қашан пайда болды?
3. Неолит дәуіріне тиісті мекенжайлардағы археологиялық қазба жұмыстарын көз алдыңа елестет. Бұл мекенжайларда нелерді табуға болады?
4. Неолит дәуіріндегі жаңалықтарды атап айт.

Майда тас құралдары – микролиттер

4-§. ЭНЕОЛИТ ЖӘНЕ ҚОЛА ДӘУІРІ

Неолит дәуірінің соңында адамдар мыстан пайдалануды және одан еңбек құралдарын жасауды үйренді. Бұл сол кездегі ең үлкен жаңалықтардың бірі болғаны сөзсіз.

Металл дәуірінің басты ерекшеліктері

Мыстан істелген еңбек құралдардың тас құралдарымен бірге қолданылу дәуірі **энеолит** – мыс-тас ғасыры деп аталды. Бұл дәуір **б.з.б. 4–3-мыңжылдықтың орталарына** тура келеді.

Металлургияның дамуы адамдардың материалдық және рухани мәдениетіне зор ықпал жасады. Б.з.б. 4-мыңжылдықта ежелгі Шығыста алғашқы қалалар мен мемлекеттер жүзеге келе бастады.

Орта Азияның оңтүстігінде **жасанды суаруға** негізделген егіншілік пайда болды, шикі қыштан көп бөлмелі үйлер салына бастады, ыдыстарды күйдіру үшін құмырашылық ошақтарынан пайдалана бастады.

Қыштан жасалған ыдыстар аңдардың, құстар мен өсімдік накыштарымен (жапырақтар, гүлдер) безендірілетін болды.

Адамдар мысты ерітіп, қалайы, қорғасын немесе мырышпен қосып, қола алуды үйренген.

Қола мысқа қарағанда қатты болғандықтан, б.з.б. III мыңжылдықтың орта шенінен бастап бірте-бірте еңбек құралдары, қару-жарақ пен безек-әшекейлер жасаудың негізгі шикізатына айналды.

Қоладан жасалған еңбек құралдарына ие болған адамдар енді егін алқаптарын дұрыс баптап, егістік алаңдарын кеңейтетін болды. Нәтижеде олардың қолында артықша ауылшаруашылық өнімдері пайда бола бастады. Мал шаруашылығы біртіндеп егін шаруашылығынан бөлініп шыға бастады. Қола дәуірінде адамдар **құмырашылық шарық** пен **дөңгелек** ойлап тапты. Сөйтіп, бастапқы арбалар пайда болды.

Балық аулау

Қыш ыдыстар жасау және пісіру

Энеолит дәуіріндегі адам:

- мыстан жасалған құралдарды;
- жасанды суару жүйесін;
- шикі кірпішті;
- көп бөлмелі үйлерді;
- алғашқы қалалар мен мемлекеттерді құрды

Патриархаттың басталуы

Соқамен жер жырту, егіншілікпен шұғылдану, мал шаруашылығы, қолөнершіліктің пайда болуы нәтижесінде руды жеткілікті өнімдермен қамсыздандыру еркектердің қолына өтті. Үй қожалығы жұмыстары әйелдердің міндетінде қалды.

Енді рулық жанұяда еркектер маңызды орын ала бастады. Туысқандықты еркектер белгілейтін болды, сөйтіп **патриархат дәуірі** басталды. Жанұя әке жағынан жақын туысқандардың бірнеше ұрпақтарынан құралатын болды.

Қола дәуіріндегі егіншілердің мекен-жайлары

Қола дәуіріне тиісті мекендердің бірі Зарафшан өзені алабындағы **Заманбаба** көлі маңында табылған. (Бұхара облысы, Қаракөл ауданы). Хорезм аумағында да қола дәуіріне тиісті мекендер зерттелген.

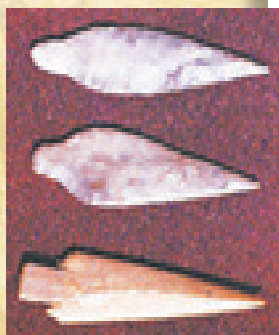
Археологтар Сұрхандария аңғарынан ежелгі егіншілердің мекендерінің бірі – **Қыштөбені** тапты (Мұзрабад ауданы **б.э.б. 3-мыңжылдықтың аяғы – 2-мыңжылдық**).

Қола дәуірінде Орта Азия оңтүстігінде егіншілікпен қолөнершіліктің дамуы алғашқы қалалар мен мемлекеттер дүниеге келді. Шамамен 4 мың жыл алдын, қазіргі Шерабат маңында (Сұрхандария облысы) егінші жаңа мекендер құрылды. Оның қираған жерлері **Жарқотон** (жар үстіндегі қотан) атымен әйгілі.

Бұл мекен негізінен қандай көріністе болған? Кел, оның көшелерін кезіп, тамашалайық.

Қыш ыдыстар

Садақ жебелерінің ұштары

Қола дәуіріндегі қыш ыдыстар

Жарқотан қола дәуіріне сай қала болып, оның ішкі және айналасында қауым мүшелері болған қолөнершілер мен егіншілердің үйлері орналасқан. Қала ішінен топ жетекшісінің сарай қалдықтары табылған.

Жарқотанда от пен суға сиынумен байланысты ғибадатхана қалдықтары археологтар жағынан үйренілген.

Қола дәуірінде еліміздің ежелгі тұрғындары мен ежелгі Шығыс ұлыстары арасында үлкен мәдени байланыстар басталған. Теңіз жағалары бойлап маңызды сауда жолдары өткен.

Жыландар бейнесі түсірілген тас тұмар.
Б.э.б. 2-мыңжылдық

Қола дәуіріне саяхат

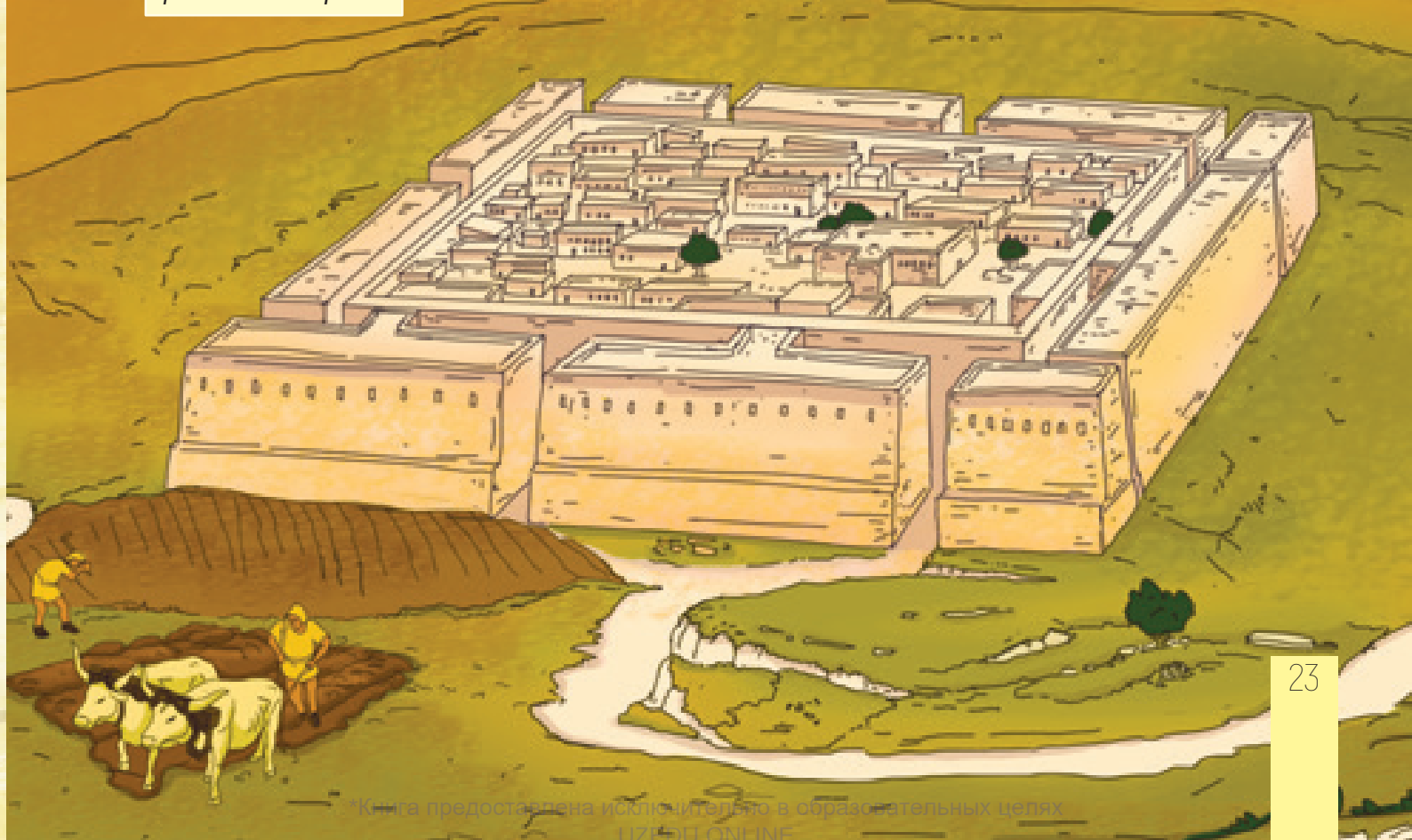
Кел, ескі мекенжайлардың біріне барып, онда адамдардың қалай өмір сүргенін көрейік.

Біз Қыштөбе мекенжайының орталық бөлігінде тұрмыз. Мекен қорғаныс қабырғасымен қоршалған. Сыртқы қабырғаны бұзып, мекенжайға кірмекші болған жаулар тұзаққа түсетін. Осы уақытта бекіністің қорғаушылары олардың бастарына оқ пен тастар жаудырған. Жалғыз қақпа арқылы Қыштөбеге кіретін болған.

Ойлап көр

Қола дәуірінде адамдар қандай қиындықтарды жеңуге тура келді?

Қыштөбе.
Қалпына келтірілген

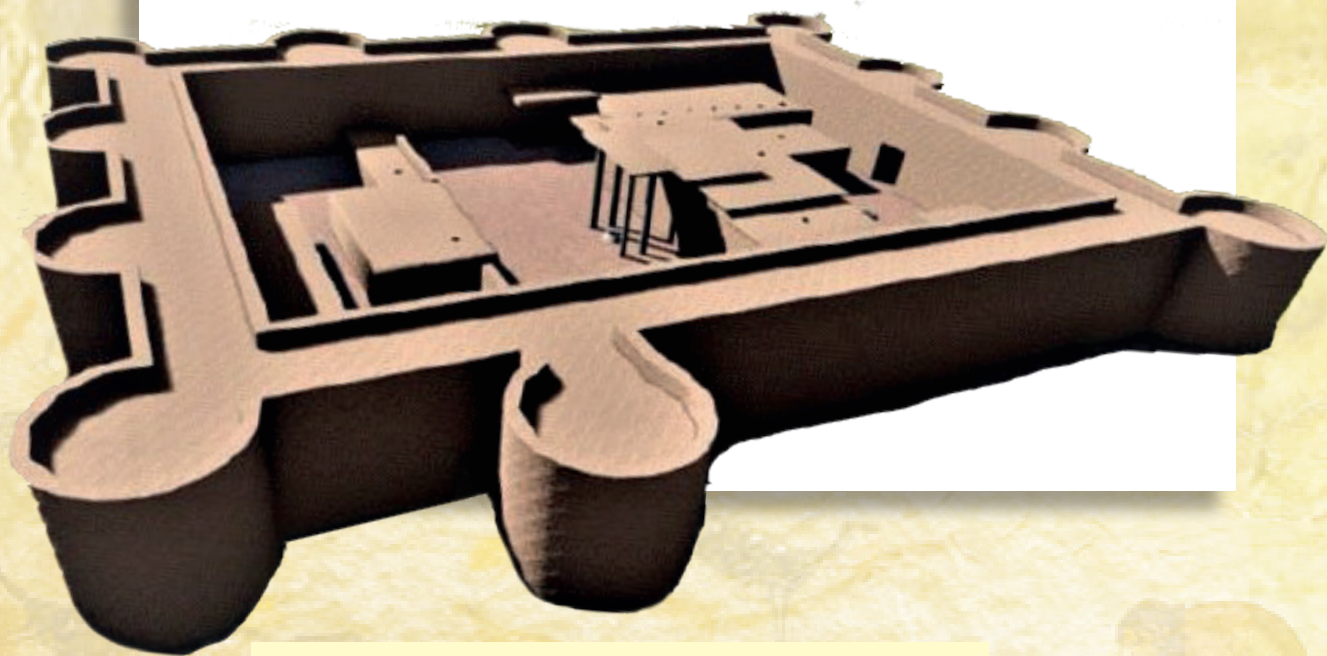
Ойлап көр

Оқулықтағы мәтінді пайдалана отырып, өзіңнің қола дәуіріне саяхатыңды елестет. Алдыңғы дәуірден бұл дәуірде қандай жаңалықтар пайда болды?

Ол өте берік қорғалған. Біз саяхатты қамалдың сегіз мавзесінің бірінде жалғастырамыз. Мұндағы барлық көшелер орталық алаңға апарады. Алаңдағы сауда қызу жүріп жатыр. Құмырашылар құмырашылық шарығында жасалған ұзын гүлсауыттар, құмырамен кішкене көзешелерді сатуда. Әйелдер сирек кездесетін тастар мен қоладан жасалған әшекейлерді – сырғалар мен сақиналарды, тұмарлар мен айналарды тамашалауда.

Тігіншілер маталарды тартымды етуге дағдыланған. Қала маңында егіншілер мен малшылар өздері өсірген бидай, арпа, жануарлардың терілері мен былғары өнімдерін сатуда.

Қола дәуірінің тұрғындары қолөнершілік, тоқымашылық, құмырашылық, зергерлік бұйымдар және құрылыста үлкен жетістіктерге жеткені белгілі болды. Бірақ қола дәуіріндегі адамдардың өмірі қиындыққа толы еді. Олар күні бойы жұмыс істеді. Табиғат оларға осы үшін өз ризықтарын тарту ететін. Кішкентай балалардың таңы ғана бейқам болатын.

Жарқотон ғибадатханасы. Қалпына келтірілген

Маржандар

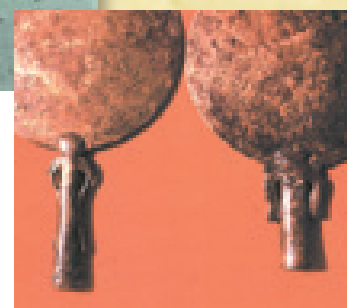

Қоладан жасалған білезік

Таңертең шопандар малдарын жайлауға айдап, шаруалар далаға асығатын. Олармен бірге аңшылар шығып, суға келетін бұғыларды бұлақ жолында пайлайтын еді. Балықшылар өзенге жол алды.

Құмырашы лай илеген, оның шәкірттері пештерге от жаққан. Олардың жанында руда балқыту шеберханасында қола бұйымдарына арналған балқытылған рудалар қалыптарға құйылатын. Зергерлер қоланы өңдеп, білезіктер мен айналар жасауда. Әйелдер төсеніштерді тоқып, астық езетін, тамақ дайындап, балаларды тәрбиелейтін. Бұл жұмыстар күн сайын қайталанатын.

Өмір осылай жалғаса берді.

Қола айналар

Қоладан жасалған заттар: балта, жебе және найзаның ұшы, қанжар

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Энеолит дәуірінің негізгі жетістіктері туралы айтып бер.
2. Неліктен матриархаттан патриархатқа өту үдерісі жүзеге келді?
3. Қола дәуірінің Қыштөбе мен Жарқотан сияқты ескерткіштері туралы айт.
4. Қола дәуіріне саяхат жаса. Осы дәуір адамдары қалай өмір сүрегені туралы айтып бер.

5-§. ОРТА АЗИЯНЫҢ ТЕМІР ҒАСЫРЫНА ӨТУ КЕЗЕҢІ

Темірден пайдалану

Темірді алғаш рет Кіші Азиядағы хеттер б.э.б. XIV–XII ғасырлада пайдалана бастаған.

Б.э.б. IX–VIII ғасырларда темірден жасалған алғашқы темір құралдары Орта Азиядан табылған.

Адамдар мыстан және қоладан еңбек құралдарын жасауды үйренген дәуірлерден бері арадан көп ғасырлар өтіп, **еңбек құралдарын темірден** жасау мүмкіндігі пайда болды. Бұл үдеріс біраз қиын болған, өйткені темір, мысқа қарағанда неғұрлым жоғары жылуда (1500°C) ериді. Бірақ темір мыс пен қолаға қарағанда олардан қаттырақ еді.

Темірден істелген бұйымдардың таралуы баяу іске асқан. Таза темір табиғатта сирек кездесетін болғандықтан, одан бастапқыда безек-әшекей жасалуда пайдаланылған. Осындай бұйымдар Египет перғауыны Тутанхамонның сағанасынан табылған.

Еңбек құралдарының темірден жасалуы ең әуелі егіншілікті дамытуға әсер етті. Темір соқалар мен балталар пайда болды. Бұл еңбек құралдары ұлан-ғайыр аудандарда егіншіліктің дамуына септігін тигізді. Орта Азиядағы темірден жасалған алғашқы еңбек құралдары **б.э.б. IX–VIII ғасырларға** жатады.

Темір және қола жебелер, орақ пішінді пышақ

Күнделікті тыныс-тіршілік

Әлеуметтік құрылыс

Темір құралдардың кең таралуы еңбек өнімділігін арттырды және бұл өндірістің дамыған тәсіліне өтуге негіз болды.

Темір ғасырдың басында Орта Азиядағы халық түрлі топтарға: **абыздар, жауынгерлер, егіншілер мен қолөнершілерге** бөлінді.

Орта Азияда қоғамның негізін үлкен патриархалдық жанұя болғанын «Авеста» кітабынан білеміз.

Бірнеше жанұялар көршілік топтарын құрған. Үлкен жанұя мүшелері жеке тұрар жайларға ие болып, қожалық жұмыстарын бірге жасаған, өздерінің еңбек құралдары мен шаруашылық өнімдерін сақтауға және шаруа үйірлеріне иелік етті.

Орта Азияда темір ғасырға өту дәуірінде қоғамның құрылысы осылайша болған.

Тас гүрзі.
Б.э.б. IX–VIII ғасырлар

Абыз басы. Тас мүсінше.
Б.э.б. X–IX ғасырлар.
Сұрхандария өңірі

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Темір бұйымдардан пайдалану қашан басталған?
2. Темірден еңбек құралдарды жасаудың басталуы қоғамда қандай өзгерістерге себеп болды?
3. Темір ғасырдың бастарында Орта Азия халқы қандай топтарға бөлінген?

II БӨЛІМ

ЕЖЕЛГІ ШЫҒЫС ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯ

6-§. НІЛ АҢҒАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ХАЛҚЫ

Мысыр – Ніл тартуы

Өзімен бірге салқын ауа мен қыруар өнімді алып келетін, суы мол Ніл өзені айбындылықпен ағады. Ұлы өзен Африканың солтүстік-шығысында өркениеттің пайда болуына негіз қалады.

Ніл 6 мың километр ұзындықтағы толып ағатын үлкен өзен. Өзеннің ені 3 километрден 22 километрге дейінгі жазықтықтағы қара топырақты құнарлы жерлерден құралған. Аңғар тұрғындары бұл елге «**Қара топырақ**» немесе «**Ніл тартуы**» деп ат қойған.

Бұрынғы өткен замандарда Ніл аңғары адам өте алмайтын, **папирус** бұталары бір-бірімен шырма-

Ніл өзенінің жағасында

лып кеткен батпақтықтармен қоршалған еді. Суда санақсыз жыртқыш қолтырауындар (крокодилдер) жасайтын, құрлықта, жабайы жануарлар тобыры кезіп жүретін, ал батпақтықтарда улы жыландар жасайтын еді.

Б.э.б. 4-мыңжылдықтың басында адамдар Ніл өзені жағалауындағы жерлерді игеруге кірісті.

Мысырлықтардың кәсіптері

Ніл өзені далаларды суға бастырып, кең мол аққан жылдары мысырлық егіншілер мол өнім алатын.

Мысырлық егіншілер бидай мен арпа, сондай-ақ бақша егіндерін еккен, жетілдірілген кенептен мата тоқитын еді. Ніл аңғарында жүзім, қауын, анар, құрма, пияз, қияр, сүмбіл бұршақ сияқты жеміс пен көкөністер өсірілетін.

Бұрынғы заманда жерді соқамен өңдеп, қолмен тұқым шашқан, кейін жерге сіндіру үшін ірі қара малдарды егін даласынан айдап өткен. Еңбек құралдары жетілген соң, егіншілер соқа мен аңдардың күшінен пайдалана бастады.

Мысырлықтар сиыр, қой-ешкі бағып, дала істерінде өгіздің күшінен пайдаланды.

Ойлап көр

Өзінді Ежелгі Мысыр егіншісі ретінде елестет, мысырлық егіншілердің еңбегі жайлы айт.

Мысырлық
қолөнершінің үйі

Өнімді жиып-теру басталғанда мысырлықтар астықты мыс орақпен орып алып, сосын оны арнайы жерге тасып, бидай немесе арпа бауларының үстінен жануарларды айдап өткізіп, өнімді жаныштаған. Дикандар тұқым шашу, өнімді жинап алу істерін әдеттегіден өзгеше мерзімде орындайтын. Шілде-қыркүйек айларында олар демалған және тұқымды егуге дайындайтын. Өйткені бұл кезде далаларға су жайылып кететін еді.

Күзде егістік алқаптарға тұқым егілген. Ал қыста өнім жинап алынған. Қырманнан шыққан дәнді қыш құмыраларға салып сақтаған. Бұл шара дәнді сансыз көп кеміргіш зиянкестерден аман сақтайтын еді.

Қолөнершіліктің дамуы

Ежелгі Мысырда қолөнершілікті 30-дан астам кәсіп түрлері болған. Мысшылар мыс ерітіп, теміршілер одан еңбек құралдарын құятын. Құмырашылар саз балшықтан әртүрлі ыдыс-аяқтар жасап, ыдыстарды пісіретін. Құрылысшылар сарайлар, ғибадатханалар мен үйлер салған. Қарапайым мысырлықтардың үйлері лаймен сыланған папирус сабақтарынан, ал ақсүйектердің үйлері күнде кептірілген шикі

Су шығаратын құрылғы

қыштан құрылған. Перғауындардың сарайлары мен ғибадатханалары тастан салынған. Ағаш шеберлері терезе мен есіктер жасаған.

Кеме жасаушылар қамыстан қайықтар, ал ағаштан кемелер құрайтын. Тоқымашылар киім-кешекке маталар дайындайтын, ал тігіншілер киім тігетін еді.

Мысыр мемлекетінің құралуы

Адамдар б.э.б. 4-мыңжылдықтың соңында Ніл аңғарындағы мемлекетінің ауыр тұрмыс жағдайына бейімделе бастады. Бытыраңқы елді мекендер «**ном**» деп аталатын шағын мемлекеттерге бірікті. Оларды **номархтар** басқарған.

Уақыт өткен сайын номархтар билеушілерге – патшаларға айналды.

Мысырда екі патша үстемдік еткен. Бірі Төменгі (Солтүстік) Мысырда, ал екіншісі Жоғары (Оңтүстік) Мысырда мемлекетті басқарған. **Б.э.б. 3000 жылда** екі мемлекеттің арасында басталған соғыста Жоғары Мысырдың билеушісі **Менес** жеңіске жетті. Ол біріккен мемлекеттің тұңғыш билеушісі – **перғауыны** болды. Тұтас және біріккен мемлекет үшін жаңа астана болатын – **Мемфис** қаласы салынды.

Көп жылдар ішінде «номдардың» билеушілері өз мал-мүлкін көбейтіп алды, нәтижеде Мысыр тәуелсіз мемлекеттерге айналған, жеке «номдарға» ыдырап кетті. Уақыт өтіп, мемлекет қайта бірікті. Бұл мемлекеттің астанасы **Фива** қаласы болды.

Ежелгі Мысыр перғауындарының тәждері

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Неліктен мысырлықтар өз мемлекетін «Ніл тартуы» деп сипаттаған?
2. Неліктен Ежелгі Мысырдың табиғи жағдайы егін шаруашылығымен шұғылдануға қолайлы болған?
3. Ежелгі Мысыр қолөнершілері туралы айт.

Сарайға сый-сияпат және салық алып келу көрінісі

7-§. ЕЖЕЛГІ МЫСЫР ЖӘНЕ КӨРШІ МЕМЛЕКЕТТЕР

Ежелгі мысырлықтардың көршілері

Мысыр оңтүстікте **Нубиямен** (Солтүстік Суданмен) шекаралас болған.

Мысырдың батысында **Ливия** шөлінде осылай аталатын мемлекет орналасқан еді. Сахара халқы көшпелі малшылар болған. Ол Төменгі Мысырдағы Мемфис қаласы арқылы өтетін жол Синай түбегіне шығаратын, ал бұл жерде мыс қазып алынған. Синай түбегінен солтүстікке қарай **Палестина**, ал оның жанында **Сирия** орналасқан. Бұл мемлекеттер мыс пен темір рудаларына және басқа да пайдалы қазбаларға бай еді.

Мысырлықтар Палестина мен Сириядан қолөнершілер жасаған құнды бұйымдар мен бағалы тастарды алып келген.

Перғауындардың басқыншылықтары

Ежелгі патшалық кезінде Синай түбегі басып алынды, жергілікті тайпалар Мысырға салық төлей бастады. Перғауындар Нубия мен Ливияға шабуыл жасап, қалаларды талан-тараж етеді, тұтқынға алып, олардың малдары мен басқа байлықтарын иеленіп алды.

Орта патшалық перғауындары Оңтүстік Палестинаның жерлерін және Нубияның солтүстігін Мысырға қосып алады. **Б.з.б. XVIII ғасырдың соңында** көшпелі **гиксос** тайпалары Мысырға шабуыл жасады. Төменгі Мысырды жаулап алған гиксостар мысырлықтардың қалалары мен қыстақтарына шабуыл жасап, оларды аяусыз талады және адамдарды тұтқындап, айдап әкетті.

Бұл кезде патшалық көптеген ұсақ «номдарға» бөлініп кетті, олар гиксостарға салық төледі. Тек Фива қаласының билеушілері оларға бағынбады.

Ойлап көр

Сеніңше, не үшін көшпенді тайпалар Мысыр әскерлерін жеңе алды?

Мысыр перғауынына сыйлықтар мен салық алып келу. Кесене қабырғасындағы сурет

Жаулап алушылардың езгісінен құтылуға әрекеттенген «номдардың» билеушілері Фива қаласы төңірегіне біріге бастады. Көп өтпей Жоғары Мысырдың барлық «номдар» Фива «номының» перғауыны айналасында бірікті.

Перғауындар жорықтарының нәтижелері

Бірнеше шайқастарда перғауын **Яхмос** гиксостарды талқандап басқыншыларды Мысырдан қуып шықты.

Бас имеген билеушілерді өзіне бағындырған Яхмос жаңа перғауындар әулетінің негізін қалады, сол перғауын заманынан Жаңа патшалық дәуірі басталды.

Енді жаңа патшалық билеушілері көрші мемлекеттермен күресті басқыншы ретінде жалғастырды. Перғауындар Нубиямен Алдыңғы Азия мемлекеттеріне шабуыл бастады.

Перғауын **Тутмос II** Палестина, Финикия мен Сирияға басқыншылық жасады. Одан кейін перғауын **Тутмос III** басқыншылықты жалғастырды. Алдыңғы Азияда мысырлықтар үстемдігі орнатылды. Б.э.б. VII ғасырда Мысыр тағы бірыңғай мемлекетке бірікті, елдің экономикасы мен мәдениеті өркендей бастады. Бірақ көп өтпей Мысырға жаңа дұшпан бастырып кірді.

Парсылардан үлкен әскер жинаған **Кир II**-нің ұлы **Камбиз II** б.э.б. 525 жылы Мысырды жаулап алды.

Ұрыстың басталуы.
Заманауи сурет

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі Мысырмен көршілес мемлекеттерді санап бер.
2. Ежелгі Мысыр перғауындары қайсы мемлекеттерді жаулап алған еді?
3. Қайсы перғауынның үстемдік дәуірінде гиксостарды мемлекеттен қуып шығарды?
4. Кім және қашан Мысырды басып алды?

8-§. ЕЖЕЛГІ МЫСЫРДАҒЫ ДІН

Мысырлықтардың құдайлары

Мысыр халқы үшін дін күнделікті өмірдің ажыралмас бір бөлігі болып саналған. Ежелгі мысырлықтар құдайлар аңдардың бейнесіне кіріп алып, мысық, қой, өгіз, арыстан, сиыр түрінде адамдардың арасында жасайды деп есептеген. Мысырлықтар құдайлардың бірнеше жаны бар: солардың бірі аңның денесінде, ал басқасы мүсінінде жасайды деп ойлаған. Абыздар – ғибатдатхана қызметкерлері, құдайларды діндар адамдардың сыйлық ретінде берген нәрселерімен бағады деп түсінген.

Ежелгі Мысыр патшалығының астанасы Мемфисте өзіндік құдайы – **Птах** болған. Птах, египеттіктердің сенімі бойынша, оның құдіреттілігі соншалықты, оны шын бейнесінде көруге болмайды. Сондықтан да бұл құдайдың Жер жүзіндегі бейнесі **Апис** болған, оны мандайы мен белінде ақ қасқасы бар қара өгіз түрінде бейнелеген.

Күн құдайы **Амон-Ра** деген перғауындардың ең басты құдайы әрі жебеушісі саналған. Әуелі екі құдай болған: Фива қаласының демеушісі **Амон** және Күн құдайы **Ра**, соңыра екеуі бір құдайға біріккен.

Күн құдайы – Ра

Папирусқа салынған Асирис сотының кескіні

Папируста
бейнеленген
жерлеу рәсімі

Ойла көр

Не деп ойлайсың,
мысырлықтардың
діні мен алғашқы
наным-сенімдері
арасында қандай
айырмашық
болған?

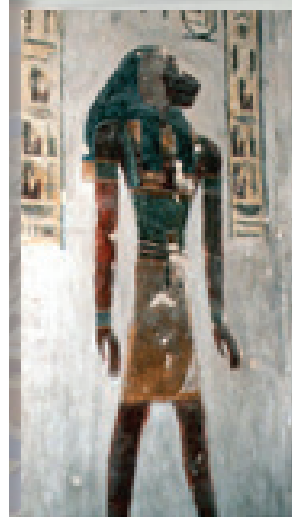
Оның ғибадатханасы Гелиополда (Баолбек) болған. Перғауындар Күн құдайының ұлдары, патшалар барлық істі өзінің көктегі әкесінің бұйрығымен орындайды, деп ұғынған.

Хапи – Ніл құдайы – Мысырдағы өмірдің түпнегізі және күзетшісі, **Асирис** – жер асты салтанатының құдайы саналған.

Абыздар мен ғибадатханалар

Абыздар құдайлармен адамдар арасында делдал болған. Мысырлықтардың нанымынша, егер Жер бетінде арнайы дәстүрлер өткізілмесе, құдай адамдарға қолдау көрсетпейді. Күнделікті өмірде де бірде-бір жұмыс абыздарсыз атқарылмаған.

Абыздар Нілдің тасу уақытын, қашан тұқым себу, өнімді жинап алу мұрсатын анық білген. Барлық «номдарда» ғибадатханалар болған, перғауындар оларға үлкен байлық пен жер сыйлайтын еді.

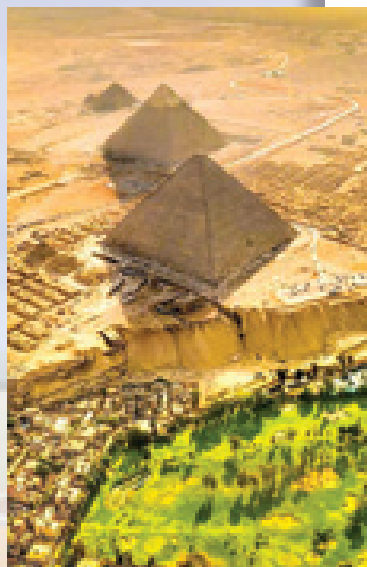
Ежелгі Мысыр
дінінде Асирис
тағының
қорғаушысы
болып саналатын
тағы бір құдай
Хапи болған.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі мысырлықтардың діні туралы айтып бер.
2. Кімдер Ежелгі Мысырда Күн құдайының ұлдары саналған?
3. Аңыздар бойынша, қайсы мысырлықтар будда рәмізінде бейнеленген?
4. Ежелгі мысырлықтар дінімен алқашқы қауымдағы адамдардың нанымдары арасында қандай ұқсастықтар бар?
5. Құдайлар мен адамдар арасындағы делдал кім болды?
6. Мысыр абыздарының беделі мен күш-құдіретінің себебі неде?

9-§. ПИРАМИДАЛАР МЕН КЕСЕНЕЛЕР

«Барлық нәрсе – уақыттан қорқады, ал
уақыт – пирамидалардан»

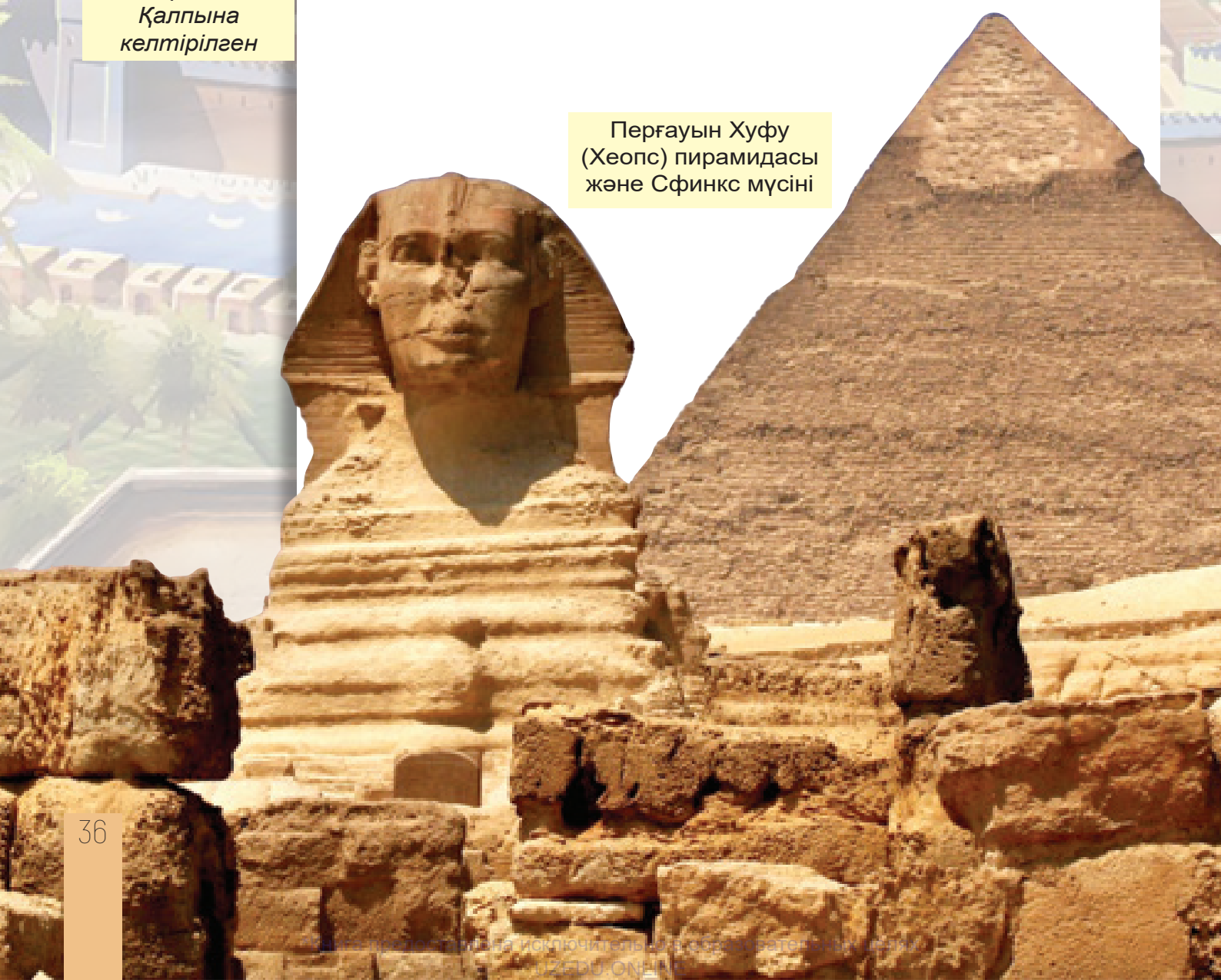

Ежелгі
пирамидалар
аңғарының
көрінісі.
Қалпына
келтірілген

Ежелгі және Орта патшалықтар дәуірінде мысырлықтар құрған үлкен **пирамидалар** перғауындардың жерленетін орны – кесенелер болған. Өткен мыңжылдықтар ішінде сансыз қалалар мен мемлекеттер жоқ болып кетті, ғибадатханалар мен сарайлар қираған, тек пирамидалар уақыттан қорықпайды, тек пирамидалар ғана төрт мың жылдан астам уақыттан бері өзгермей тұр.

Ең әйгілі пирамидалар Мемфис қаласы маңында үш перғауынға – **Хуфу**, **Хафра** және **Менкаураға** арнап құрылған. Бұл пирамидалар жер жүзіндегі жеті кереметтің бірі, олар бүгінге дейін сақталып қалған бірден-бір ғимараттар болып табылады. Ең үлкен

Перғауын Хуфу
(Хеопс) пирамидасы
және Сфинкс мүсіні

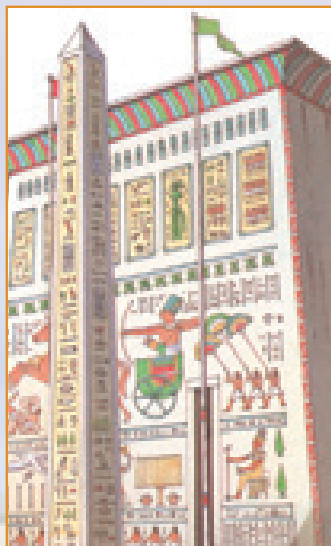
Пирамида
құрылысы

пирамида Хуфуға (гректер оны **Хеопс** деп атаған) арналып, б.э.б. **2600 жылы** айналасында құрылған. Оның биіктігі 147 метр.

Пирамида әрқайсысы екі тоннадан астам болған, 2,5 миллион дана тас бөлектерінен құралған. Тастар соншалық тегіс кесілген және сылықталған, олар арасындағы жарық 0,5 миллиметрден аспайды.

Жаңа патшалық кезінде перғауындарға арналған кесенелер салынған патшалар аңғары

Ғибадатхананың
қабырғалары
мен бағандарына
қашалған жазулар

Пирамиданың ішінде дәлізбен тұтастырылған бірнеше бөлмелер бар. Олардың бірінде перғауынның мумияланған мәйіті салынған **тастабыт** – **саркофаг** орналасқан.

Сағаналардың іші алғыс баталар мен қарғыстардан тұратын жазулармен қапталған. Олар перғауынды қорғап, басқа дүниеге өтіп жатқанда оған көмек береді деп ұйғарылған.

Пирамидаларды **сфинкс** – денесі арыстан, басы адамдікі болған үлкен мүсін қорғаған. «Шөл патшасы» – сфинкс мүсіні тастан жасалған, оның биіктігі **20** метрге тең.

Жаңа патшалық дәуіріне келіп мысырлықтар пирамидалар құруды тоқтатты. Перғауындарды тауларға ойылған, тас сағаналарда жерлейтін болды. Ең атақты сағана перғауын **Тутанхамонға** тиісті болған, Кесене ішіндегі адам сенгісіз байлықтар бізге дейін жетіп келген.

Перғауын Тутанхамонның тастабыты (саркофаг)

Мумиялау

Көне мысырлықтар адам өлген соң марқұмдардың салтанатына кетеді, сол жерде өмірін жалғастырады деп санаған. Бірақ марқұмдар салтанатындағы өмір, мысырлықтардың пікірінше, Асирис сотының нәтижелеріне байланысты болады. Таразының бір басына марқұмның жүрегі, ал екіншісіне – құстың қауырсыны қойылады. Егер таразы бастары теңессе, демек адам бұл дүниедегі өмірінде тек игі істер орындаған болады, ол қаза тапқаннан соң керемет бір жағдайда өмірін жалғастырады. Егер жүрек ауыр болса, демек адам бірталай жаман істерге қол ұрған болып шығады да, ақырында үрейлі мақұлықтарға жем болады.

Ал Асиристің алдында сұлу бейнеде тұру үшін мысырлықтар адамның мәйітін мумиялаған. Мумиялаумен шипагерлік білімдерге ие абыздар айналысқан. Әдетте мумиялау 70 күнге созылған. Мәйітке арнайы өңдеу берілген соң бірнеше маталармен ораған, қымбат бағалы тағыншақ-әшекейлермен безендірген. Мата қ а б а т т а р ы н ы ң арасына сәттілік келтіретін тұмарлар қойған. Мумиялау тек артында бай туған-туысқандары бар марқұмдарға ғана бұйырылған.

Тутанхамон.
Алтын бетперде

Мумиялау

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі Мысыр пирамидаларды қандай мақсатпен құрған?
2. «Барлық нәрсе – уақыттан, ал уақыт – пирамидалардан қорқады!» деген сөздерді қалай түсінесің?
3. Мысырдағы ең атақты пирамидалар қай жерде құрылған?
4. Не үшін перғауындарды жерлеуде кесенелерге олардың тұрмыста пайдаланған бұйымдары қойылған?
5. Неліктен марқұмдарды мумиялаған?

10-§. ЕЖЕЛГІ МЫСЫР МӘДЕНИЕТІ

Жазу

Папирус

Ежелгі мысырлықтардың жазуы адамзаттың алғашқы жазуларынан бірі еді. Ең алдымен әрбір сөз сурет көрінісінде жазылған. Жазудан дұғалар мен дәстүрлерді жазып жүруде пайдаланған, сондықтан да оны «**қасиетті сөз**» немесе «**құдайлардың сөзі**» деп атаған.

Ежелгі гректер оларды «**иероглифтер**» деп атаған («**қасиетті жазулар**» деген мағынаны білдіреді). Жазулар кесенелердің қабырғаларына және құдайлардың мүсіндеріне ойып жазылған. Жазу үшін тас пен қыштан да пайдаланылған.

Мысырлықтардың әліпбиі **750 иероглифтен** құралған. Әрбір сөз өзінде бірнеше рәміздер мен белгілерді өрнектеген. Иероглифтерді үйрену өте қиын іс болған, сауат ашу көпшілікке бұйыра бермеген. Иероглифтерді қамыс қылқаламмен папирусқа, яғни папирус сабағынан жасалған қағазға жазған. Түрлі-түсті минералды бояу-

лар сияның орнына қолданылған. Білім алып жатқанда қыш бұйымдардың бөлігіне немесе әктасқа жазған. Көркем жазу өнерін меңгерген адамдар жоғары деңгейдегі мәліметті және сауатты адамдар болып саналған, үлкен жеңілдіктерге ие болып, ізет-құрметте болған.

Ежелгі мысырлық хатшылар

Ежелгі Мысыр иероглифтері

Розетт жазуы
Лондондағы Британия
мұражайында
сақталып тұр

Иероглифтер сырының ашылуы

Танымал француз ғалымы **Жак-Франсуа Шампольон** 1822 жылы дүниежүзілік маңызға ие жаңалық ашты: Мысыр жазуларын оқуға қол жеткізді. Бұл жаңалыққа Каир қаласынан онша ұзақ орналаспаған Розетт қаласының маңындағы бір тасқа ойып, ежелгі Мысыр және көне грек тілдеріндегі біртүрлі мағынадағы жазу себепші болды. Грек тілінен аудару қиын болмады, мәтіндерді салыстырып, әрбір иероглифтің білдірген мағынасын түсіндіріп беру мүмкіндігі табылды. Осы жаңалықтан соң папирустарға жазылған көптеген жазбалар, ғибадатханалар мен пирамидалар қабырғаларындағы жазулар көп ғасырлық үнсіздіктен соң «тілге кірді». Ал тарихшылар Ежелгі Мысыр өркениетін зерттеу үшін маңызды да сенімді дерекке ие болды. Бүгінгі күнде Розетт жазуы Лондондағы Британия мұражайында сақталып тұр.

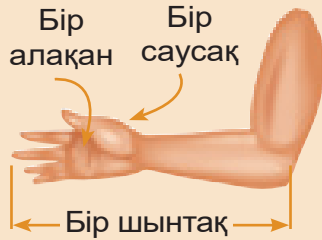

Жак-Франсуа
Шампольон

Теориялық білімдердің пайда болуы

ӨЛШЕМ БІРЛІГІ

Бір алақан = төрт саусақ
Бір шынтак = жеті алақан

Мысырда теориялық білімдердің дүниеге келуі және дамуы мысырлықтардың күнделікті тіршілігімен байланысты болған. Екіншілер тұқымды жерге қашан себу, қай кезде өнімді жинауды білу қажет еді. Бұл уақыттарды мысырлықтар жұлдыздарға қарап анықтаған. **Астрономия**, яғни жұлдыздар жөніндегі ғылым осылай дүниеге келді.

Мысырлықтар жұлдыздарды бақылап, жыл ұзақтығын 365 күн етіп анық белгіледі, ең алдымен күнтізбе жасады, ал 365 күнді 30 күннен 12 айға бөлді, артық қалған 5 күнді мейрам күндері деп есепке енгізбеді.

Каналдар қазылып, белгілі бір ғимарат пен құрылымдарды құрып жатқанда жер көлемін өлшеу керек еді, солайша **геометрия** ғылымы – жер ауданын өлшеу ілімі жүзеге келді. Мысырлықтар тек қарапайым арифметикалық амалдарды ғана емес, тіпті дәрежені, түбірді және күрделі есеп-қисапты да білген. **Математика** ғылымы да осы негізде дамыды.

Мысырлықтар **медицина** ғылымы жайлы білімдерге ие болған. Мумияланған мәйіттерді дайындау үдерісінде мысырлықтар адамның ішкі түзілісін жақсы үйренген. Емдеу барысында шөп дәрі демдеу, минерал сулар мен тұздардан кең пайдаланылған. Мысыр қалаларында емшілерге білім беретін арнайы мектептер болған.

Мысырда негізгі өлшем бірлігі «шынтак» болған, ол шынтактан саусақтардың ұшына дейінгі ұзындыққа тең. Қолдардың ұзындығы әртүрлі болғандықтан «патшаның шын-тағы» деген бірыңғай өлшем енгізілген, ол 52,5 сантиметрге тең болған.

Мысырда уақыт 24 бөлімге бөлінген арнайы ыдыстан құралған су сағаттарының көмегімен өлшенген. Бір бөлімнен екіншісіне ағып өтетін судың көлемі бір сағат деп есептелген.

Ежелгі мысыр емшісі

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі Мысыр жазуының өзіне тәндігі неде?
2. Мысырлықтар неліктен иероглифтерді «қасиетті сөз» деп атаған?
3. Мысыр жазуыларының сырын сен де шеше аласың ба? Қалай?
4. Мысырлықтардың дүниелік білімдеріндегі жеңістерін санап бер.

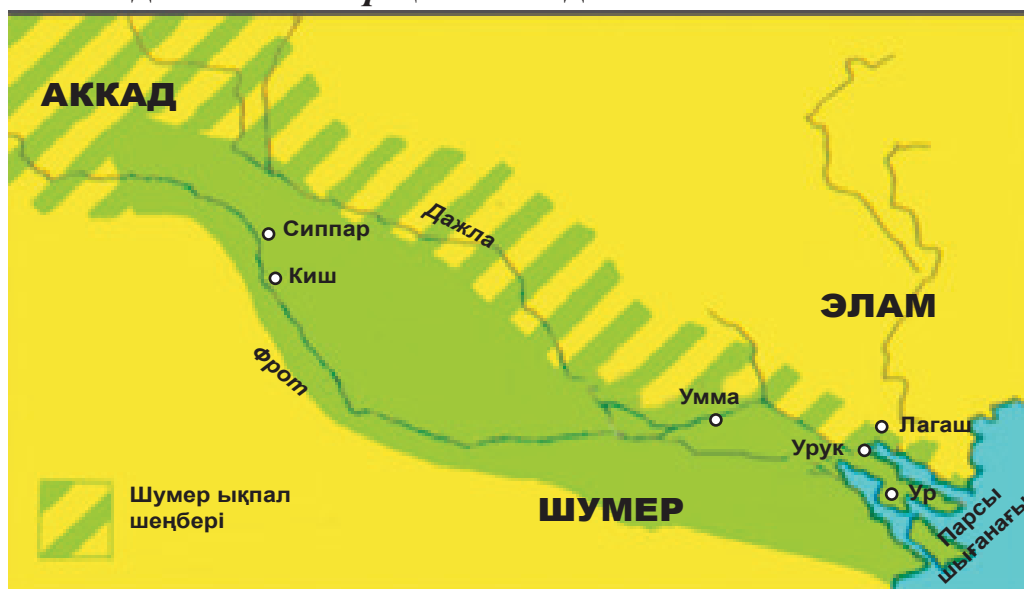
11-§. МЕСОПОТАМИЯ ӨРКЕНИЕТТЕРІ

Табиғи жағдайы және халқы

Дажла мен Фрот өзендерінің аралығындағы аңғарды гректер **Месопотамия** деп атаған, бұл атаудың аудармасы «**екі өзеннің аралығы**» деген мағынаны білдіреді. Адамдар Месопотамияға ежелгі замандарда көшіп барып қоныстанған.

Месопотамияның табиғи жағдайы Мысырдікіне ұқсас: өзендердің тасқын сулары, жерлері өңдеуге қолайлы, құнарлы болған. Қыста тынымсыз жауын-шашын мен өзендердің тасқыны болып тұрған.

Біздің жыл санауымыздан бұрынғы 4-мыңжылдықта Месопотамияда шумерлердің мекендері және қалалары пайда бола бастады. Олар Оңтүстік Месопотамияға қоныстанып, бұл елді **Шумер** деп атайды. Мемлекеттің **Аккад** деп аталған солтүстік бөлігінде – **аккадтар** қоныстанды.

Месопотамия картасы

Екі өзен аралығы

Месопотамия

Б.э.б. 4-мыңжылдық

Оңтүстік
Месопота-
мия

Солтүстік
Месопота-
мия

Шумерлер

Аккадтар

Шумер

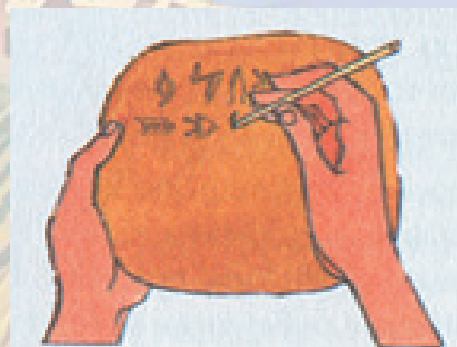
Аккад

Жұмыс үстіндегі
хатшы

Шумер миххат жазуы

Месопотамия халқының кәсіптері

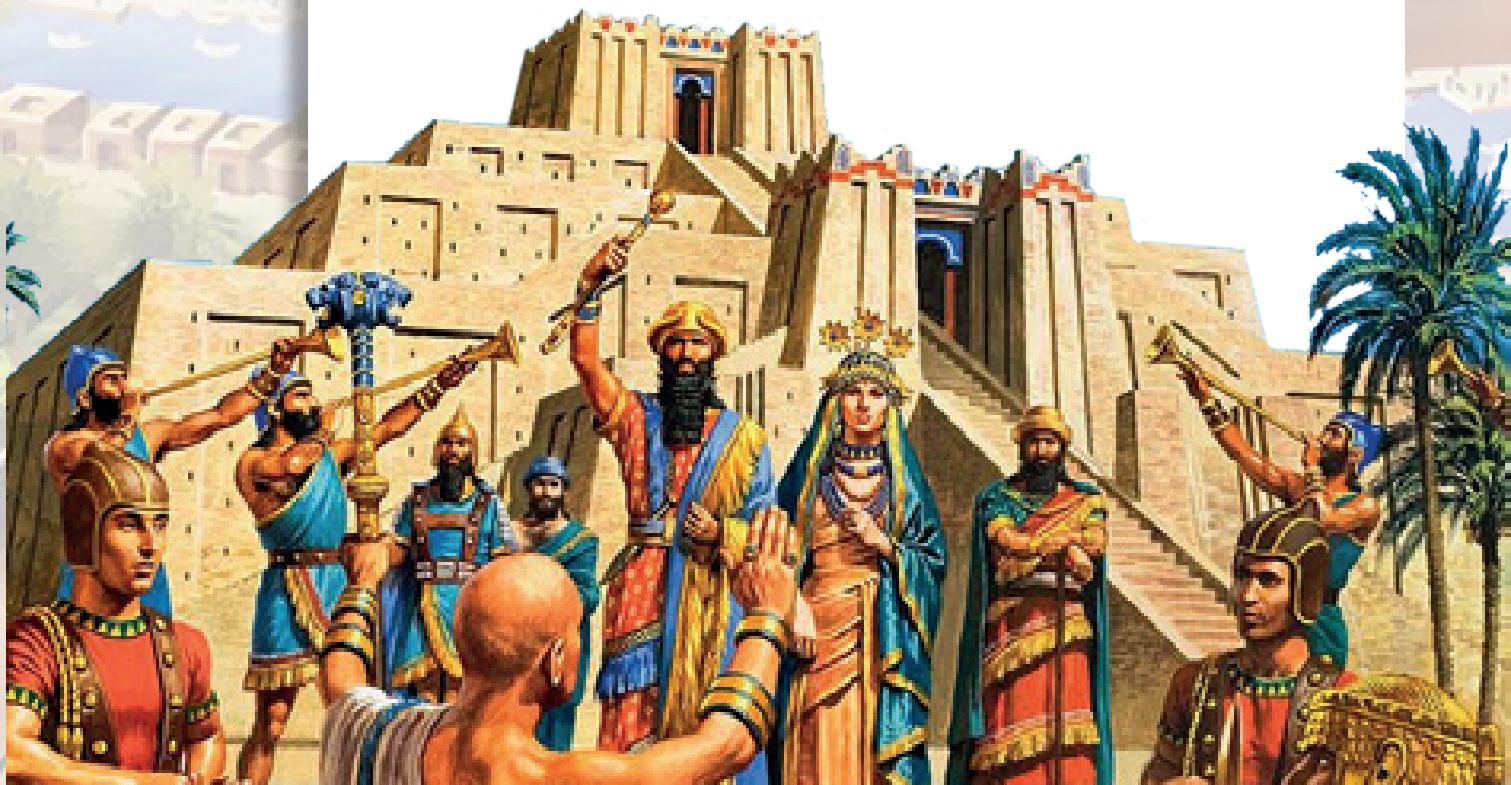
Ойлап көр

Неліктен шумерлер саз тақтайшаларға жазды?

Месопотамия халқының негізгі кәсібі егіншілік болған. Дажла мен Фрот өзендерінің әр жылғы тасқындары кезінде құнарлы лай егін далаларына сумен бірге ағып келген. Месопотамияда ағаш және металл секілді қожалыққа қажетті материалдар болмаған, бірақ астық мол өндіріліп, мал тұяқтары көп болған. Сол себепті Месопотамия халқы саудамен де шұғылданатын. Көршілес Кавказ арты және Иран өлкелерінен алтын, мыс, күміс, қалайы және қымбат бағалы тастар астыққа айырбастау үшін әкелінетін еді.

Месопотамияда түрлі өнімдермен және қол-өнершілік бұйымдарымен сауда жасалған. Металл бұйымдар, безек-әшекейлер, қару-жарақтар мен құмырашылық бұйымдары өте қадірленген. Саудада күміс құймасы тәрізді металдан соғылған теңгелер қолданылған. Месопотамиядағы салмақ өлшемі «**мино**» 550 грамм күміске тең болған.

Шумерлер әлемдегі ең көне жазулардың бірі – **миххатты** ойлап тапқан. Шумерлер ұшы өткірленген таяқшалармен лай тақтайшаларға жазған. Шумерлер білімді, тәжірибелі құрылысшылар мен қолөнершілер болған.

Шумерліктер мерекесінің басталуы.
Заманауи сурет

Месопотамиядағы ежелгі қала-мемлекеттер

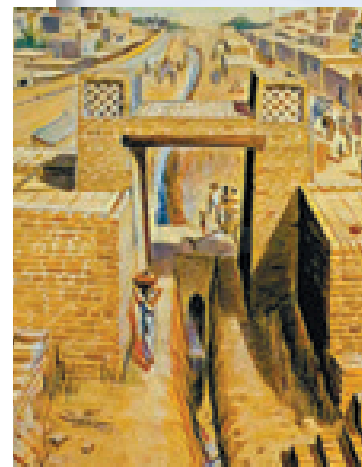
Уақыттың өтуімен жайлап мекенжайлар шексіз кеңейіп кетті. Біздің эрамыздан бұрынғы 4-мыңжылдықтың аяғында Месопотамияда **Урук, Умма, Лагаш, Ур** және басқа қалалар пайда бола бастады. Олар қала мен оған ұласқан диқаншылық аудандарынан құралған **қала-мемлекеттер** еді.

Әрбір қалада жоғары құдайдың атынан абыздар үстемдік етті. Құдайлардың ғибадатханасы мемлекеттегі үкіметтің орталығы болды. Месопотамияның көне ғибадатханалары – **зиккураттар** шикі қыштан терілген сәулетті баспалдақты ғимарат болған.

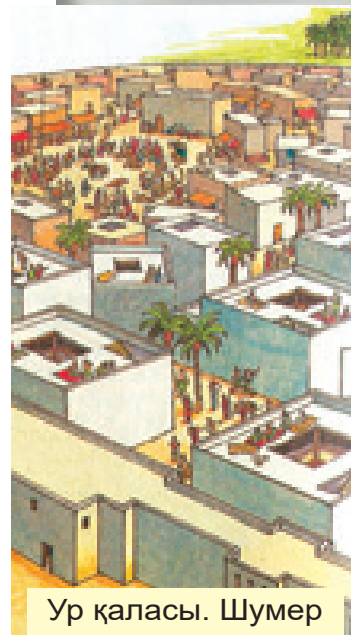
Күн құдайы **Шамаш** ерекше құрметтелген құдай, ол бас қазы деп есептеліп, адамдарды жауыз істері үшін соттаған. Сондай-ақ шумерліктер Ай құдайы **Сина**, су құдайы **Эа**, өнімділік пен махаббат, соғыс пен жеңіс құдайы **Иштарға** сиынған.

Месопотамияның пайдаланылатын кең-үлкен жерлері билеушілер мен абыздарға қарасты болды. Далаларды құлдар мен ерікті жалдамалы еңбекшілер өндеген. Қалалардың төңірегін мекендеген халық шағын жер бөліктерін иемдеді. Өз отбасын асырау үшін кедейлер патша мен ғибадатхананың жерлерінде істеген.

Шумер қалалары қорғаныс қабырғаларымен қоршап алынған еді. Қаланың бас қақпасынан басталған көшелер орталық алаңға, ғибадатхана мен патшаның сарайына апаратын. Құрылыс тас, шикі және күйдірілген қышпен жүзеге асырылатын. Ғибадатханалар құдайлардың мүсіндерімен сәулетті безендірілді. Соғыс кезінде қала халқы қолбасшы сайлаған. Барған сайын олардың беделі артып, қолбасшылар тұрақты түрде үстемдік ете бастады. Оларды **патшалар** деп атады. Патша қала-мемлекеттерді ақсүйектерге, абыздар мен әскери жасақтарға сүйене отырып мансапқорлардың көмегімен басқарды.

Зиккурат.
Заманауи сурет

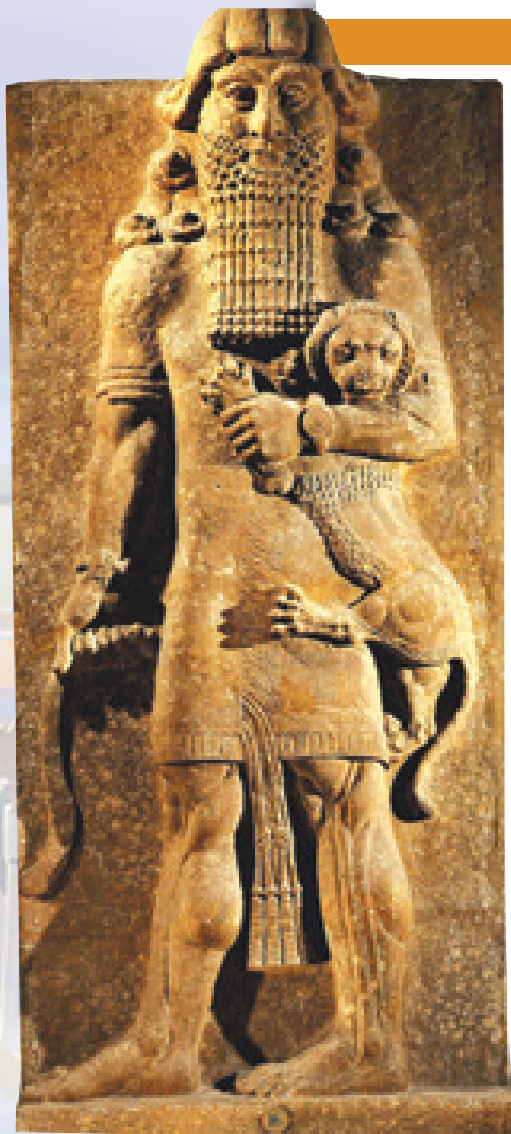

Ур қаласы. Шумер

Қала айналасы

Гильгамеш туралы аңыз

Урук қаласының
патшасы
Гильгамеш

Месопотамия аңыздарының ең сүйікті қаһарманы **Гильгамеш** Урук қаласының патшасы болған. Оның өмірі кейінірек көп аңыздарға айналған.

Аңыздарға қарағанда, Гильгамеш өмірге келген соң мемлекетте үстемдік еткен атасы немересінің одан тақты тартып алуынан үрейленгені себепті Гильгамешті жарға тастап жіберуге бұйрық береді.

Жарға тасталған Гильгамешті ұшып бара жатқан бүркіт қағып алып, көтеріп әкетеді де, бір бағбанға апарып береді. Бағбан Гильгамешті мейірімділікпен күтім жасап, тәрбиелейді. Есейген Гильгамеш атасынан билікті тартып алады да, өзі Урук қаласын басқара бастайды. Гильгамеш Энкиду деген балуанмен дос болады. Екеуі бірге жауыз мақлұқтарға қарсы күреседі, бұл үшін құдайлар Энкидуды жазалайды және ол өледі.

Гильгамеш мәңгілік өмірге қол жеткізу үшін теңіз түбінде өсетін сиқырлы шөпті іздеп табады, оны өз халқымен бөліспек болады. Алайда артына қайтқанда бір көлге шомылуға түседі, сол кезде жылан гүлдің иsін сезіп қалып, мейіршөпті ұрлап кетеді.

Аңыздарға қарағанда, содан бері жыландар әр жылы қабығын тастап жасарады-мыс. Ал Гильгамеш сүйікті қаласының қабырғалары оны қорғайтынын, игі істері оны мәңгілік ететінін түсінеді.

Гильгамеш пен Энкиду
өзара бәсекелестік
кезінде

Шумер-Аккад мемлекеттің патшасы Саргон I.
Заманауи сурет

Аккадтың өрлеуі

Қала-мемлекеттер бір-бірімен үздіксіз соғысып жататын еді. Сол соғыстардың нәтижесінде **б.з.б. III мыңжылдықтың** екінші жартысында **Аккад** патшасы **Саргон I** Аккадты және Шумер қалаларын өз қол астына біріктіреді.

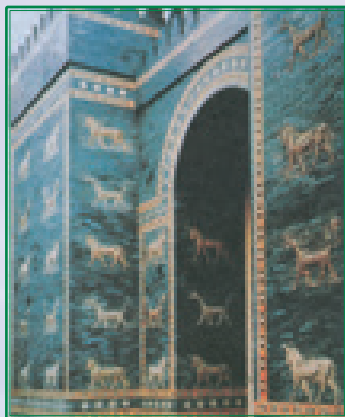
Саргон I сауданы өркендету мақсатында барлық қалалар үшін бірыңғай ұзындық, аудан және салмақ өлшемін енгізеді. Ол әлем тарихында бірінші болып тұрақты әскер құрады. Бұл жасақ 5400 жауынгерлерден құралған, ал кейінірек олар Саргон I-ге көптеген қалалар мен көрші мемлекеттерді жаулап алуға мүмкіндік жасаған үлкен жасақтың негізгі күшіне айналды.

Саргон I өлген соң, оның тағына отырған мұрагерлеріне мемлекетте бүлік шығармақшы болған көтерілістерді бастыруға тура келген еді. **Шумер-Аккад мемлекеті** көшпелі тайпалардың шабуылынан ыдырап кетті.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Месопотамияның қайсы бөлігін шумерлер мен аккадтар тарапынан игерілген еді? Олардың айналысатын жұмыстары туралы айтып бер.
2. Гильгамиш туралы нелерді білесің?
3. Ойлап көр. Сен ежелгі саудагер ретінде Дажла өзені арқылы кемеде түрлі өнімдермен жүзіп келе жатырсың, Шумердің қайсы қалаларында сауда жұмыстарын іске асыру мүмкіндігіне ие болар едің? Картадан пайдаланып әңгіме құрастыр.

Иштар құдайының
қақпасы

12-§. БАБЫЛ ПАТШАЛЫҒЫ

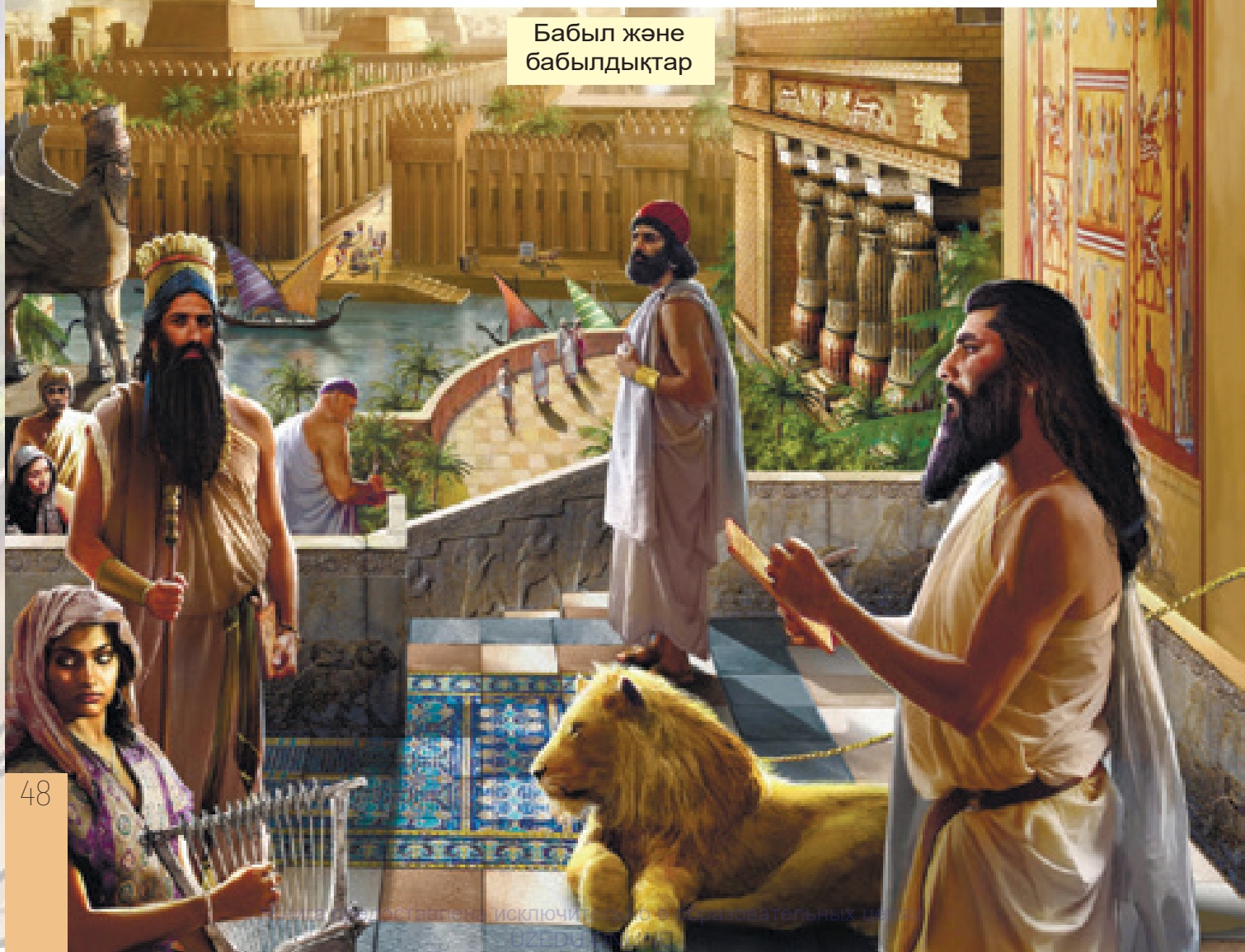
Бабыл - «құдайлар қақпасы»

Б.э.б. II мыңжылдықта Бабыл патшалығы Месопотамия оңтүстігіндегі ең үлкен әрі күдіретті мемлекетке айналды. Бабыл қолайлы географиялық орынға ие болып, Фрот пен Дажла өзендері бір-бірімен жақындасып кететін бір аумаққа орналасқан еді. Кемелерде әртүрлі өнімдермен жүзіп келген саудагерлер осы қалада қонып кететін. Ал «Бабыл» сөзінің өзі «Құдайлардың қақпасы» деген мағынаны білдіреді. Бабыл қаласында ғажайып сарайлар, сәулетті ғибадатханалар болған.

Бабылдың басты көшесі жеңіс құдайы **Иштар** қақпасынан басталған. Бабыл мемлекетінде егіншілік, қолөнершілік, өндіріс және сауда дамыған. Алайда өзара соғыстар бұған кедергі жасады.

Б.э.б. XVIII ғасырда Бабыл патшасы **Хаммурапи** бүкіл Месопотамияны біртұтас мемлекетке біріктіруге қол жеткізді. Хаммурапидің үстемдігі кезінде Бабыл ең күдіретті мемлекетке айналады.

Бабыл және
бабылдықтар

Бабыл

Хаммурапи заңдары

Хаммурапи тарихта заң шығарғыш патша ретінде аты шықты. Хаммурапи заңдары көлемі жағынан тұрмыстың түрлі жақтарын қамтығанмен бұрынғы барлық заңдардан басым келеді. Хаммурапи заңдары бәріне – бай және кедей адамдар үшін бірдей болған. Заңдардың мәтіндері мемлекеттің барлық қалаларында орнатылған тас бағаналарға жазып қойылатын.

Хаммурапи заңдары қаталдығымен адамды таң қалдырады. Атап айтқанда, дәрігер жасаған оташылық емдеу тәсілі нәтижесінде науқас мезгілсіз қаза тапса, дәрігердің қолдары кесіп тасталуы шарт болған. Егер құрылысшы құрған үй бірден құлап, біреуді басып қалса, құрылысшы өлтірілуі тиіс болған. Өрт кезінде ұрлық үстінде қолға түскен адам сол замат өртке лақтырылған. Ал құлып бұзған ұры бұдан да қатаң жазаға үкім етілген, ол өзгенің мүлкіне шабуыл жасаған жерінде өлтірілген және сол жердің өзінде көміп тасталған.

Хаммурапи заңдары бос сөз ретінде ғана патша шешімі емес, құдайлардың ерік-қалауы ретінде қаралған, сондықтан да оларды бұлжытпай орындау талап етілетін. Хаммурапи заңдары қоғамның дамуына үлкен мүмкіндіктер жаратып берді, өйткені талаушылық пен ұрлық сияқты қылмыстар дерлік болмас еді.

Ойлап көр

Хаммурапи осындай қатал заңдарды енгізу арқылы әділдікке ұмтылды ма, әлде қателік жасады ма?

Бабыл –
«құдайлар-
дың қақпасы»

Бабыл
патшалығы
б.э.б. II мың-
жылдық

Жеңіс
құдайы
Иштар

Хаммурапи
заңдары
(қатаң
заңдар)

Бабыл мұнарасы.
Заманауи сурет

Қалаға шабуыл

Жаңа Бабыл патшалығы

Біздің эрамыздан бұрынғы V ғасырда Жаңа Бабыл патшалығы құрылды. Навуходоносор II үстемдігі дәуірінде Бабыл патшалығы жоғары деңгейде дамыды. Бұл билеуші Мысырды Жаңа Бабыл патшалығына қосып алады, Иерусалимді (Құддысты) киратады, ал Бабылды мықты бекініске айналдырады. Навуходоносор II тұрғын ғимараттар мен қорғаныс қабырғалар құрылысында күйдірілген кірпіш пайдалану туралы жарлық береді.

Ол үстемдік еткен дәуірде Бабыл қаласының сегіз қақпасы болған, олардың әрқайсысы мемлекеттің бас құдайларының бірінің атымен аталған. Әсіресе, құдай Иштардың атындағы қақпа әсем де көркем болып, аңыздық аңдардың бейнесі түсірілген көгілдір нақышты тас тақтайшалармен безендірілген.

Хаммурапи заңдары жазылған тас бағананың көшірмесі

Қаланың орталық көшесі.
Заманауи сурет

Ежелгі парсылардың әскерлері **б.э.б. 539** жылы Бабылға бастырып кіреді. Парсылар қаланы жаулап алады. Осы кезден бастап Жаңа Бабыл патшалығы Парсы мемлекетінің құрамына енеді.

Бабыл мәдениеті

Шумер мен Аккад Бабыл мәдениеті ең көне ошақтары еді. Әлемдегі ең көне жазулардың бірі болған **Шумер миххаты** ең әуелі «су», «күн» және басқа жеке сөздерді білдірген суреттерден құралған.

Патша сарайлары мен ғибадатханаларда шенеуніктер мен дәулетті отбасыларының перзенттері оқитын мектептер ашылған еді. Оқушылар лай тақтайларға сүйек және ағаштан жасалған таяқшалармен жазған.

Лай тақтайшалар әуелі күнде кептірілген, соңынан құмсауыттарда пісірілген. Бұл тақтайшалар тұңғыш кітаптар болды, оқушылар ескерткіш пен аңыздарды көшіріп жазды, өсімдіктердің, құстардың және құмырсқалардың аттары жазылған тізімдер жасады. Лай тақтайшаларда мемлекеттер мен қалалардың да аттары атап өтілген.

Шумерлер санақ жүйесі, күн мен ай күнтізбелерін жасады. Шумерліктер күн жылының ұзақтығын 365 күн, ал ай жылының ұзақтығын 354 күн етіп белгіленген. Шумерлік және бабылдық абыздар – астрономиялық болжамға тиісті білімдерге ие болған. Ең көне обсерваториялар биік, көп баспалдақты ғибадатханалар – зиккураттардың жоғарысындағы алаңшаға құрылған.

Месопотамияда сан түрлі дәрі-дәрмектер дайындау бойынша бағдарламалық әдістеме жасалған.

География саласындағы білімдер шумерліктер мен бабылдықтарға кемелерде теңіз жағалауын бойлап жүзуге мүмкіндік берген. Әлемнің жаратылуы туралы көне қолжазбалардың бірі Месопотамияда пайда болған.

Навуходоносор II.
Заманауи сурет

Навуходоносор II тұсында Жаңа Бабыл патшалығы гүлденудің шыңына жетті

Б.э.б. VII ғасырда Жаңа Бабыл патшалығы құрылды

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Картадан Бабыл патшалығы мен оның астанасын тап.
2. «Бабыл» сөзі қандай мағынаны білдіреді?
3. Қайсы патшаның дәуірінде Бабыл бірыңғай мемлекетке айналды?
4. Хаммурапи заңдары қандай мақсатпен шығарылған еді?
5. Шумер оқушысы, заманауи мектеп оқушысы сияқты таңертең мектепке асығатын, ол сабаққа кешігуден қорқатын, мектепке келіп... Әңгімені жалғастыр.

13-§. АЛДЫҢҒЫ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІ

Ассирия патшалығы

Б.э.б. 2-мыңжылдықта Алдыңғы Азия аумағында Ассирия патшалығы құрылды. Ерте заманда ассириялықтар Фрот пен Дажла өзендерінің жоғарғы ағысындағы (қазіргі Ирак) шағын аумақты иелеген. Алдымен **Ашшур** қаласы, кейін **Ниневия** қаласы астана болды. Халқының негізгі кәсібі егіншілік және сауда жасау еді.

Ассириялықтар басқыншы халық болған. Олар көрші елдерге жиі-жиі шабуыл жасап тұрған. Ассириялықтардың күдіретті әскері әр жылы жаңа жерлерді басып алуға аттанатын еді. Бағындырылған халықтар Ассирия патшасына көп мөлшерде ұлпан төлеген.

Ассирия астанасында орасан зор сарайлар мен ғибадатханалар болған. **Ашшурбанипал** билігі жылдарында **Ниневия**да қыш тақтайшалардан құралған ірі кітапхана бар еді.

Жайлап Ассирия мемлекеті әлсіреп барды **Б.э.б. 605 жылы** Ассирияның әскерлерін Бабыл мен Мидия жермен жексен еткен соң, мемлекет күйзеліске ұшырады.

Жауынгерлік арба

Соғыс кескіні

Астана
Тушпа

**Урарту (Кав-
каз арты)**

Тейше-
баини қала
бекінісі

Скиф тайпалары
тарапынан
тоқырауға тап
болады, Мидия
тарапынан жаулап
алынады

Урарту патшалығы

Урарту мемлекеті Кавказ арты, қазіргі Түркияның шығыс бөлігінде және Армения аумақтарында орналасқан еді. Халқы **урарттар** деп аталған. Ассирияның шапқыншылығынан қорғану қажеттілігі Урарту мемлекетінің құрылуын жеделдетілді.

Б.з.б. IX–VIII ғасыр бастарында Урарту мемлекеті гүлдеп-көркейді **Тушпа** қаласы Урарту мемлекетінің астанасына айналды. Урарттар бірнеше басқыншылық соғыстарға аттанып, ассириялықтарды жеңді. Бірақ кейін ассириялықтардың жасақтары урарттардың әскерлерін талқандады. **Тейшебаини** қаласындағы бекініс көшпелі **скиф** тайпалары тарапынан жаулап алынды және жермен-жексен етілді. Содан соң Урарту патшалығын Мидия басып алады.

Тейшебаини бекінісі

Урарту садақшысы

Ойлап көр

Өзіңізді
Алдыңғы Азия
мемлекеттерінен
бірінің билеушісі
ретінде елестет.
Мемлекетің
ыдырап кетпеу
үшін не істеу
керек еді?

Финикия
(Ливан, Сирия-
ның бір бөлігі)

**Қал-
алары:**
Тир, Сидон,
Угарит

Б.э.б. X ғасырда
22 дауыссыз әріп-
тен тұратын әліп-
би жасалды

Библия мәтіндері
жазылған үзінді

Финикия

Ежелгі заманда Финикия Жерорта теңізінің шығыс жағалауын бойлап, қазіргі Ливан аумағында және Сирияның бір бөлігінде орналасқан.

Финикиялықтардың негізгі кәсіптерінің бірі сауда жасау болған. Олар көршілеріне ағаш, металл және мата сататын. Жерорта теңізінің жағасында **Тир, Сидон, Угарит** сияқты ірі теңіз жағалауы қалалары пайда болды.

Б.э.б. X ғасырда Финикияда 22 дауыссыз дыбыстан құралған әліппе жасалды. Гректер сол әліппені меңгеріп алды, оларға тағы дауысты дыбыстарды да қосып қойды.

Палестина

Б.э.б. XI ғасырда Палестина аумағында **Израиль патшалығы** пайда болды, кейінірек ол Еврей патшалығымен бірікті.

Еврейлер патшалығы Бабыл патшалығы тарапынан жаулап алынды.

Ежелгі еврейлердің аңыздары діни кітаптарға жазып отырылған. Бұл кітаптардың жинағы «Библияға» жинақталған, бұл сөз грекшеде «кітап» деген мағынаны білдіреді. Библияда ғалам, жер жүзіндегі алғашқы адамдар – Адам ата мен Хауа ананың жаратылуы, жер жүзін топан судың басуы туралы және басқа аңыздар бар.

Финикиялықтардың кемесі

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Алдыңғы Азия аумағында алғашқы мемлекеттер қашан пайда бола бастады?
2. Ассирия патшалығы туралы нелерді білесің?
3. Қайсы қалада қыш тақтайшалардан тұратын ең үлкен кітапхана болған?
4. Урарту мемлекетінің өркендеуі мен күйреуге ұшырағанының себептері неде?
5. Финикиялықтардың кәсіптері туралы айтып бер.

14-§. АХЕМЕНИДТЕР МЕМЛЕКЕТІ

Ежелгі Иран халқы және мемлекеттері

Қазіргі Иран аумағында көне замандарда **касси́лер**, **эла́милер** сияқты тайпалар өмір сүрген.

Уақыт өтіп, бұл елге **мидиялықтар** мен **парсылар** көшіп келіп қоныстанды.

Тау етегіндегі аңғарларда халық егіншілікпен шұғылданды, шөлді аймақтарда малшылар еңбек етіп күнелтті.

Иранның оңтүстік батыс бөлігінде Месопотамиямен шекаралас **Элам мемлекеті** пайда болды. Бұл мемлекеттің астанасы **Суза** қаласы болған. Эламда дүниедегі ең көне жазулардың бірі жаратылған.

Каспий теңізінің оңтүстік батысында **Мидия** орналасқан. **Б.э.б. VII ғасырда** патша **Киаксар** билеген кезеңде Мидия күдіретті мемлекетке айналды. Мидия мемлекеті Бабылмен одақтасып, Ассирияны басып алды. Иранның оңтүстігінде, Парсы шығанағына ұласып кеткен жерлерде Парсы облысы – ежелгі парсылар мекендеген өлкеде де мемлекет пайда болды.

Кир II – парсы билеушісі

Б.э.б. 558 жылы Ахеменидтер әулетінен шыққан патшасы **Кир II** барлық парсыларды өзінің қоластына біріктірді. Мидия патшалығын бағындырған соң Кир II қалың қол жинап, басқыншылық жорықтарын жалғастырды.

Армения, Лидия мен Бабыл басып алынды. Парсылар Жерорта теңізінің жағалауына барып, Палестина мен Финикияны бағындырды. Кир II-нің басқыншылық саясатын мұрагерлері – **Камбиз II** мен **Дарий I** жалғастырды. Камбиз II Мысырды басып алу арқылы Парсы мемлекетінің жерін едәуір кеңейтті.

Кир II

Ахеменидтер мемлекеті

Ахеменидтер мемлекеті дүниедегі ең ірі мемлекеттердің бірі болған.

Дарий I-дің реформалары

Алтын теңге

Б.з.б. 522 жылы патша **Дарий I** ежелгі Парсы мемлекеті тағына отырды. Бұл кезде басып алынған барлық елдерде көтерілістер басталды. Ахеменидтер патшасы Дарий I оларды басуға кірісті.

Дарий I Қара теңіз жағалауын мекендейтін **скифтерге** шабуыл жасады. Оның Кіші Азиядағы гректер отарларын және Балқан түбегінің шығысындағы Фракияны басып алуы грек-парсы соғысының басталып кетуіне себеп болды. Дарий I билеген кезде Үндістанның солтүстігінен Жерорта теңізіне дейінгі жерлерді мекендеген үлкен мемлекет құрылды.

Дарий I бүкіл мемлекет үшін «дарик» деп аталған бірыңғай алтын теңгені қолданысқа енгізді. Ол ежелгі Парсы патшалығы ордасы **Персеполь** қаласынан Жерорта теңізіне дейін «патша жолы» деген сауда жолын салдырған еді. Дарий I әскери жасақтарды қайта құрды, патшалықты «сатратиктер» деп аталған арнайы әскери басқарушы өлкелерге бөлді.

Дарий I тағында. Сыйлықтарды қабылдау рәсімі

Персеполь қирандылары

Ежелгі парсылар мәдениеті

Суза, Экбатана және басқа қалалар Ахеменидтер мемлекетіндегі маңызды сауда орталықтары болған. Персеполь қаласында Дарий I мен Ксеркстің түрлі бөлмелері мен жүз бағаналы залы бар сарайының қалдықтары сақталып қалған. Сарай аңыздық және қияли құстардың суретімен безендірілген еді. Персеполь сарайы қабырғаларындағы бедерлі бөртпе нақыштарында Ахеменидтер бағындырған көптеген ұлыс өкілдерінің көріністері сақталып қалған. Олар негізінен Парсы патшаларына ұлпан әкеле жатқан түрде бейнеленген.

Ежелгі парсылар миххат белгі-жазуларынан пайдаланған. Парсы патшаларының жазулары **Бехистун** және **Нақшы Рустам** жартастарына, сондай-ақ Персеполь сарайының қабырғаларына ойып жазылған. Олар жорықтар, көтерілістер және мемлекеттер тұрмысындағы маңызды оқиғалар туралы мәлімет береді.

Македониялық Александр б.э.б. 330 жылда Парсы мемлекетін басып алды.

Парсы патшалығы

Кир II

Дарий I

Б.э.б.
558 жыл-
данБ.э.б.
522 жыл-
данМидияны,
Лидияны,
Бабылды
жаулап
алдыМакедониялық
Александр б.э.б.
330 жылы
жаулап алды

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі Иранда қайсы тайпалар жасаған?
2. Элам мемлекеті қашан құрылған?
3. Кир II қай мемлекеттерді жаулап алды?
4. Дарий I өз мемлекетінде қандай реформалар өткізді?
5. Ежелгі парсылар мәдениеті туралы айтып бер.

Үндістан
жасақтарындағы
соғыс пілі

15-§. ЕЖЕЛГІ ҮНДІСТАНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ӨРКЕНИЕТ

Аумағы мен табиғи жағдайы

Үндістан – Үнді және Ганг өзендерінің аңғарларындағы Азия құрылығының бір бөлігін алып жатқан мемлекет. Табиғи жағдайы, ыстық ауа райы және өзендер егіншіліктің дамуына мүмкіндік туғызды. Гималай таулары солтүстік шығыстан келетін суық желді тосып тұратын.

Ганг аңғарындағы тропикалық ормандар биік ағаштар мен сан алуан өсімдіктерге бай болған.

Үндістанның
ежелгі қалалары

ЕЖЕЛГІ ҮНДІСТАН

Мохенджодаро.
Қалпына келтірілген

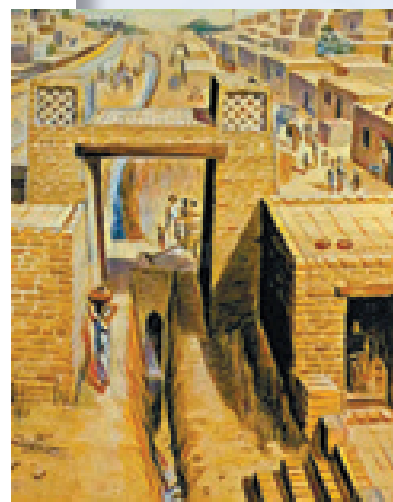

Үндістан алқабындағы ең ежелгі қалалар

Мохенжодаро мен **Хараппа** Үнді өзені алабындағы ең ірі қалалары болған. Екі қала да берік қорғаныс қабырғаларымен қоршалған. Көшелер арқылы бір-бірінен бөлінген мекендерден піскен және шикі кірпіштен құрылған ғимараттар (тұрақ орындар, қоймалар, сарай және ғибадатханалар) табылған. Үлкен әрі көрікті қала Мохенжодарода қол шеберлігі мен сауда орталығы болған.

Халқының негізгі кәсібі егіншілік болған. Ежелгі үнділер қант құрағын, мақта өсімдіктерін өсірді, пілдерді қолға үйреткен.

Бірақ **б.з.б. XVIII ғасырдан** кейін Үнді өзені алқабындағы қалалар жиі-жиі болатын тасқындар, ормандар мен тікенді ну тоғайдың кеңеюі нәтижесінде құлдырауға бет алып, толығымен бүліншілікке ұшырады.

Хараппа қаласы

Діни сенімдер

Ежелгі үнділер мысырлықтар мен бабылдықтар секілді табиғатты құдайлар басқаруына сенетін еді. Көне үнді аңыздарында айтылуынша, Күн құдайы әр таңда алтын арбада аспан бойымен жол жүреді. Күн түнгі қараңғылықты ыдыратып, адамдарға жарық пен жылылық тарату үшін көкжиектен көтеріледі.

Ауыл өмірі. Заманауи сурет

Ганеша
данышпандық
құдайы

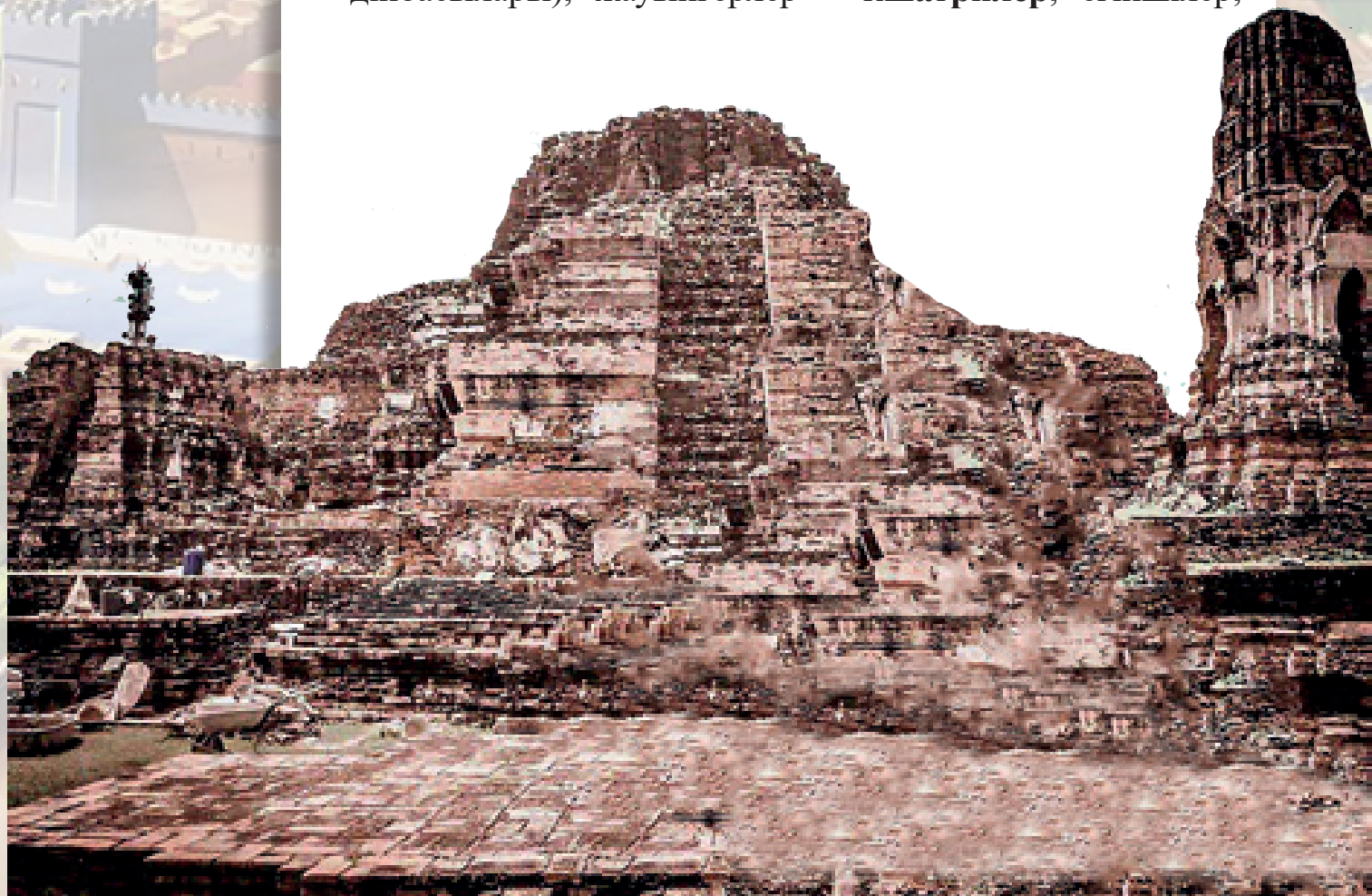
Найзағай құдайы **Индра** аспандағы суды тұтқындықтан құтқарған соң, жер жүзінде қуаңшылыққа шек қойылады.

Үнділер кейбір құдайларды жабайы аңдардың бейнесінде елестеткен. Мысалы, олар сиынған құдайлардың бірі – басы пілдікіне ұқсас данышпандық құдайы **Ганеша** болған. Ал сиырды үнділер ерекше қадірлеген. Сиыр үнділер арасында қасиетті жануар саналып, сиырды өлтіруге тыйым салынған.

Үнділер жан бір денеден басқасына көшіп өтуіне сенген. Олар қаза тапқаннан кейін адам бәрі бір өлмейді, бәлкім басқа бір хайуанға айналып, өзінің сыртқы көрінісін өзгертеді, хайуанға, құмырсқаға және өсімдікке айналады деп санаған.

Касталар

Ежелгі үнділер қандай жұмыстармен шұғылдануына қарай төрт топқа бөлінген. Бұл топтар **каста** немесе **варна** деп аталған, олар: абыздар – **брахмандар** (үнді дінбасылары), жауынгерлер – **кшатрилер**, егіншілер,

Ежелгі ғибадатхананың қирандылары

қолөнершілер мен саудагерлер – **вайшилер**, қызметкерлер мен құлдар – **шудралар**дан құралған.

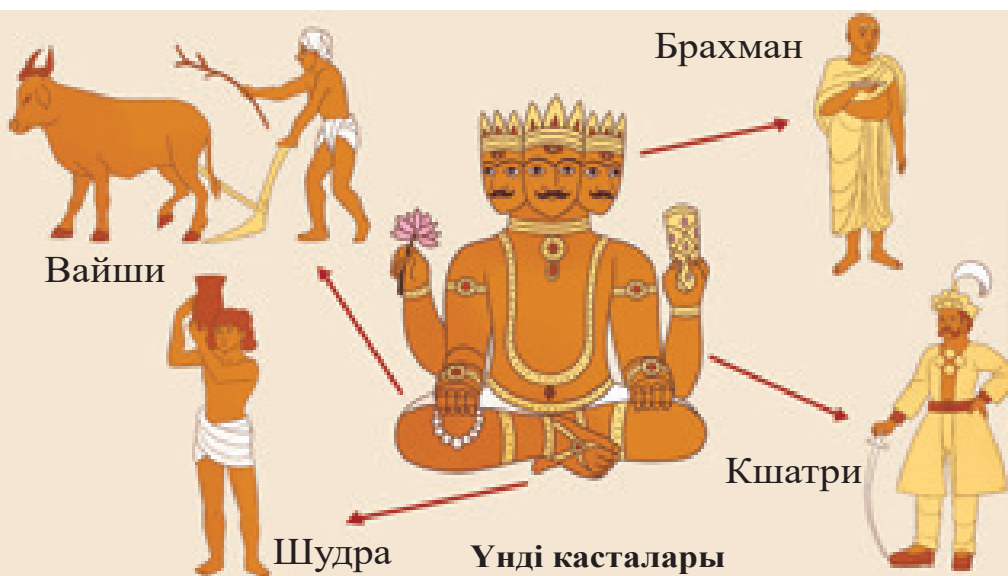
Үнділердің сенімі бойынша, топтардың әрқайсысын жоғарғы құдай **Брахма** өз денесінің қайсы бір бөлігінен жаратқан екен.

Мысалы, абыздар оның аузынан шыққан, әскерлер қолдарынан, диқандар қабырғасынан, ал қызметкерлер – Брахманның табанынан жаратылған деп санаған. Балалар әрқашан ата-аналарының тобына жатады деп табылған. Бір топтан екіншісіне өту мүмкін болмаған.

Топтардың ешқайсысына тиісті болмағандар үшін ерекше атау берілген. Мұндайларды «**чандал**», яғни «жиіркеніштілер» деп атаған. «Чандалдар» касталарға жататын адамдармен бір үйде жасай алмайтын, олармен бір дастарқан басында отыруға тыйым салынған. Кездейсоқ оларға ешкім тиіп кетпеуі үшін чандалдар алыстан көрінетін жеке киім киюлері шарт еді.

Арыстандардың осындай бейнесімен ғибадатхана бағандары безендірілген

Ойлап көр

Сеніңше, Үндістан халқы қандай мақсатта касталарға бөлінген еді?

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Картадан Үндістанды тап. Үндістанның географиялық орны, ерекшеліктері туралы әңгімелеп бер.
2. Не үшін Үндістан халқы түрлі топтарға ажыратылған еді?
3. Үндістан наным-сенімдері ерекшеліктерін санап бер. Олар қайсы хайуандарға құрмет білдірген және не үшін?
4. Үндістан қоғамы қайсы топтарға бөлінген?
5. Мохенжодаро қалаласына қиялыңмен саяхат жасап, бұл қала туралы әңгіме құрастыр.

16-§. ЕЖЕЛГІ ҮНДІСТАН МӘДЕНИЕТІ

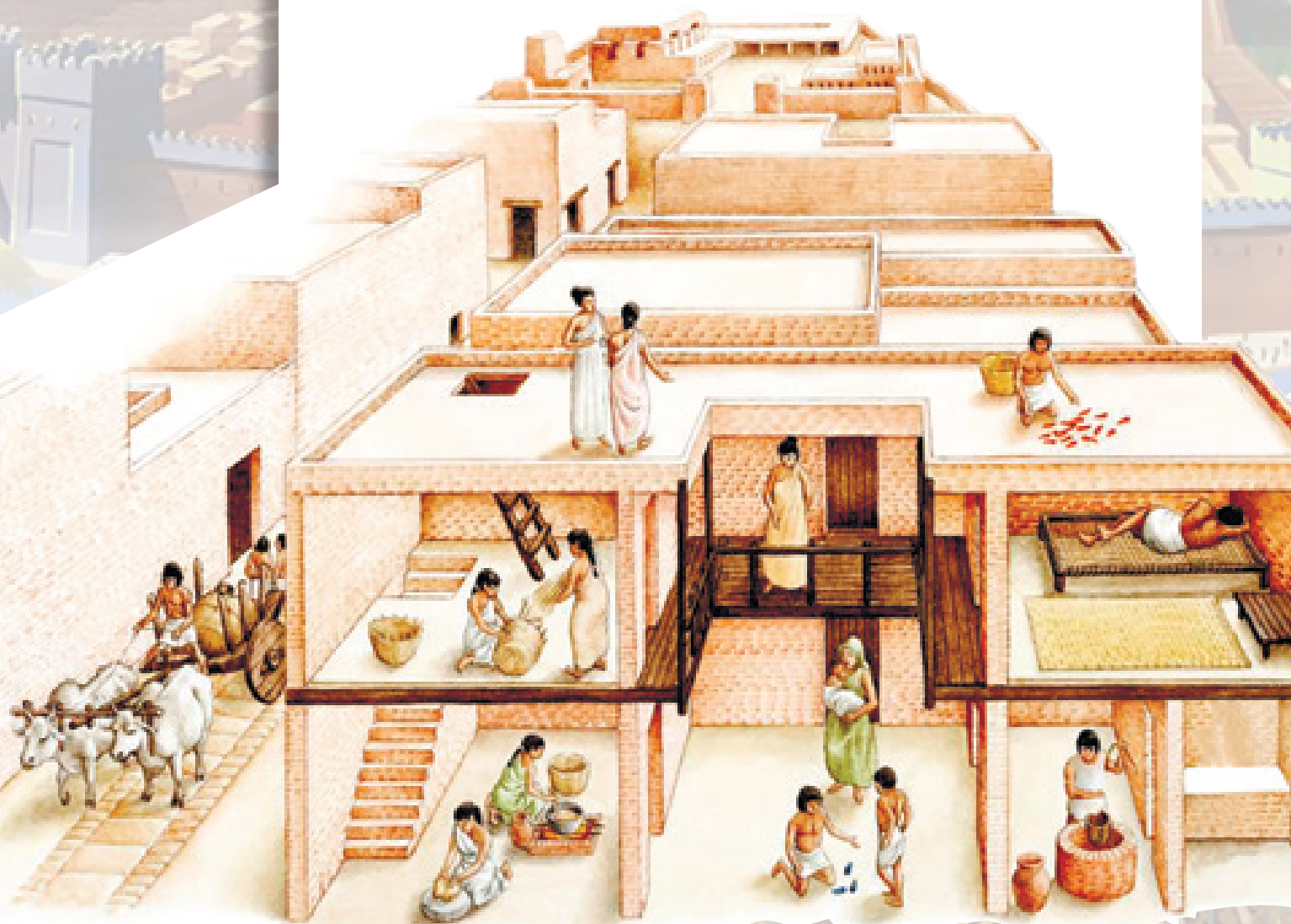
Ғылым мен мәдениет

Ежелгі Үндістанда ілім-мәдениет ғылым, негізінен, астрономия мен математика саласы жоғары дәрежеде дамыды. Үнділер жыл есебінің 360 күннен құралған күнтізбесін жасады. Бұл дәуірде санау және есептеу жүйесі кең таралды: үнділер үлкен цифрларды білдіретін жеке белгілерді қолданған.

Сонымен қатар үнді астрономдары да үлкен жетістіктерге жетті. Олар Күннің, жұлдыздар мен планеталардың қозғалысын зерттеді. Бұл бақылаулардың нәтижелері жыл ұзақтығын анықтауға мүмкіндік береді. Ай сәулесі оның бетіне түсетін күн сәулесінің шағылысы екені де үнділерге белгілі болды.

Астрономдар жұмыс орнында

Ежелгі үндістердің күнделікті өмірі. Қалпына келтіріген

Махабхарат
дастаны.
Заманауи сурет

Ежелгі Үндістанда медицина саласы дамыды. Жазба деректерде әртүрлі ауырулар мен хирургиялық аспаптары тілге тиек етілген. Үнділер науқастарды емдеуде емдік дәрілерден пайдаланған.

Үндістанда ойлап табылған, үнділердің өзі «әскердің төрт түрі» деп атайтын ойын қазіргі таңда бүкіл әлемге «шахмат» деген атпен белгілі.

Ежелгі үнді тілдері негізінде жаңа әдеби тіл болған **санскрит** тілі жасалды. «Махабхарат», «Рамаяна» дастандары және басқа туындылар сол тілде жазылып, олар осы күнге дейін жетіп келген.

Үнділер ойлап
тапқан шахмат
тастары

नमस्ते

Санскрит жазуы

«Құдайларсыз дін»

Қоғамдағы өзгерістердің ықпалынан үнділердің діни нанымдары да өзгеріп отырды. **Б.з.б. VI ғасырда** жаңа буддизм дінінің жаратылуы **Будда** деген ат алған ханзада **Сиддхартха Гаутаманың** есімімен байланысты.

Аңызда айтылуынша, ханзада Сиддхартха Гаутаманың 20 жасқа толғанша билеуші әкесінің сарайында уайымсыз күн кешкен. Күндерден бір күні серуендеп жүрген кезінде қаусаған, дауасы жоқ ауруға шалдыққан бір адамға, ал кейін жерлеу рәсіміне көзі түседі. Сөйтіп, ханзадаға адамның азабы мен ажалы белгілі болды. Бұл Сиддхартха Гаутама өмірін бүтіндей өзгертіп жіберді. Ол сарайдағы молшылық тұрмыстан бас тартып, өмірдің мән-мазмұнын іздеп табу мақсатымен жер шарын аралап, саяхатқа аттанды.

Бір күні білімді меңгерген Будда адамның сан рет туылуын және қаза табуын түсінеді. Кейінгі өмірде адамның кім болып туылуы да оның іс-қимылдарына және мансаптарына байланысты болады.

Сиддхартха Гаутама (Будда).
Заманауи сурет

Будда мен оның жолын қуушылар **буддистер** адамның өтірік сөйлемей, мал-дүние жинамауы, тірі ағзалардың қанын төкпей керек деп санайды. Сол себепті адам әрқандай тілек-қызығудан бас тартуы тиіс, өйткені кез келген тілек-қызығу азапқа-қиыншылыққа алып келеді.

Әуелі буддизмде құдай болмаған, себебі олар құдайлар адамның азап-қиыншылықтарын жеңілдетпесін деп санаған. Бірақ көп өтпей Будданың өзіне сыйыну басталады. Бүгінгі таңда да **буддизм** ғибадатханаларында оның мүсіндерін көруге болады. Будда тұңғыықгүлде терең ойға шомған түрде қимылдамай, қабақтарын түсіріп, малдас құрып отырған қалыпта бейнеленген.

Хараппан жазуы мен жануарлар бейнеленген мөрлер

Бодх Гаядағы Махабодхи ғибадатханасының жанындағы Будда мүсіні. Үндістан

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі Үндістанда қайсы ғылымдар дамыған?
2. Үнді астрономдары қандай күзетулерді жүзеге асырған?
3. Үнділердің математика және медицина салаларындағы жетістіктері туралы айтып бер.
4. Бүгінгі таңда бүкіл әлемге әйгілі болған қайсы ойынды үнділер ойлап тапқан?
5. Үнділер қайсы дінді «құдайларсыз дін» деп атаған?

17-§. ЕЖЕЛГІ ҚЫТАЙ ӨРКЕНИЕТТЕРІ

Қытайдағы өркениет ұшқындары

Қала сақшылары
бұрышының үлгісі

Мысыр, Месопотамия және Үндістандағы сияқты Қытайда да ежелгі өркениеттер **Хуанхэ** және **Янцзы** деген үлкен өзендер бойларында жүзеге келген. Біздің эрамыздан бұрынғы III мыңжылдықтың соңында ежелгі Қытай аумағында алғашқы мемлекет **Хуанхэ** өзенінің орта сағасында пайда болады.

Шань тайпасының бастығы бұл мемлекетті өзіне бойсұндырған. Осылайша мемлекеттің аты да оның басты қаласының аты сияқты «**Шань**» деп аталған. Тоқтаусыз жүргізілген басқыншылық соғыстары мемлекетті әлсіреткен.

Бұдан көрші **Чжоу** тайпасы пайдаланған және бастырып кіреді, оның билеушісі Шань жерлерін өзіне қосып алады да «**Чжоу**» деген үлкен мемлекетті құрады. Мемлекет жерлері үлкен болғандықтан патшалар оны «Аспан астындағы патшалық», ал өздерін «Аспан ұлдары» деп атайды. Бүкіл Солтүстік Қытай сол мемлекет құрамына енген.

Қытай халқының кәсіптері

Егіншілік Қытайда ежелден абыройлы және маңызды кәсіп саналған. Негізгі егіншілік егіндері қара бидай мен бидай болған. Кейінірек қытайлықтар салы өндіре бастады. Салы тұқымы Үндістаннан әкелінген.

Қытай халқы «шай» ағашын да өсіре бастады, оның жапырақтарынан шипалы сусын саналатын «шай» дайындалды. Шай тез арада бүкіл әлемге тарады.

Тұт ағашын өсіру Қытай халқының негізгі кәсіптерінің бірі болған. Тұт жапырағымен жібек құрты бағылады. Жібек құрттары піллеларға талшықтарын орайды, ал пілледан өте жеңіл әрі жұқа жібек дайындалады.

Шай жинау

Хуанхэ өзені, сауда кемелері мен көпір.
Заманауи сурет

Ежелгі Қытай

Патшалықтар арасында өзара күрестер жалғасқан дәуір.
Заманауи сурет

Қытай «көп патшалықтар» дәуірінде

Б.э.б. VIII–VII ғасырларда Чжоу мемлекетінде орталық басқару әлсірей бастады. Кейбір облыстардың басшылары патша үкіметінен азат болуға ұмтылды. Қытайға көшпелі тайпалардың шабуыл жасай бастағанынан пайдаланған шеткі облыстардың халқы бөлініп шығып, өз мемлекетін құра бастады. Сөйтіп, **б.э.б. VII–V ғасырлардағы** дәуір тарихта «көп патшалықтар» дәуірі деп аталған.

Сол кезде Қытайда «күресіп жатқан патшалықтар» дәуірі де басталады. Чжоу мемлекетінде билікті қолға алу мақсатында кіші патшалықтар ортасында басталған соғыстар 200 жылдан астам уақытқа созылды. Бұл дәуір Синь мемлекетінің патшасы өзінің барлық қарсыластарын жойып, **б.э.б. III ғасырда** бірыңғай мемлекет құруымен аяқталды.

Б.э.б.
3-мыңжыл-
дықтың соңы

Хуанхэ
өзенінің жаға-
сында мемле-
кеттің құрылуы

Б.э.б.
2-мыңжылдық –
Шань және Чжоу
мемлекеттері

Б.э.б. VII–V
ғасырлар – «көп
патшалықтар»

Синь Шихуади
біріктірілген

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Қайсы өзендердің аңғарында Қытайдың алғашқы өркениеттері пайда бола бастады?
2. Қытайда тұңғыш мемлекет қашан пайда болды? Ол қалай аталған?
3. Қытайдың қайсы ежелгі мемлекеті «Аспан астындағы патшалық» деген атты алған? Не үшін?
4. Ежелгі Қытай халқының негізгі кәсіптерін санап бер.

18-§. БІЗДІҢ ЭРА. БҰР. ІІІ ҒАСЫРДАҒЫ ҚЫТАЙ

Орталықтанған мемлекеттің құрылуы

Б.э.б. 246 жылда Қытайды қоластына біріктірген билеуші **Синь Шихуанди** атауын қабылдаған. Бұл атау «Синьнің бірінші патшасы» деген мағынаны білдіреді.

Өз мемлекетінің аумағын жеке облыстарға бөлген патша әрқайсысына аймақ бастықтарын бастық етіп тағайындады.

Синь Шихуанди көзі тірісінде-ақ өзіне арнап кесене салуға жарлық берген еді. Сәулеттілігі мен ою-безектері тұрғысынан бұл кесене Мысыр пирамидаларымен бәсекелесе алады. Кесенені 720 мың адам 37 жыл бойы құрған. Кесене бірнеше шаршы километр ауданды иелеген. Синь Шихуанди

Синь Шихуанди.
Заманауи сурет

Синь Шихуанди
қыш әскерлері

қабірінен билеушіні «күзетіп» тұру үшін орнатылған 6 мың қыш әскерлердің мүсіндері табылған.

Ұлы Қытай қорғаны

Ұлы Қытай қорғаны

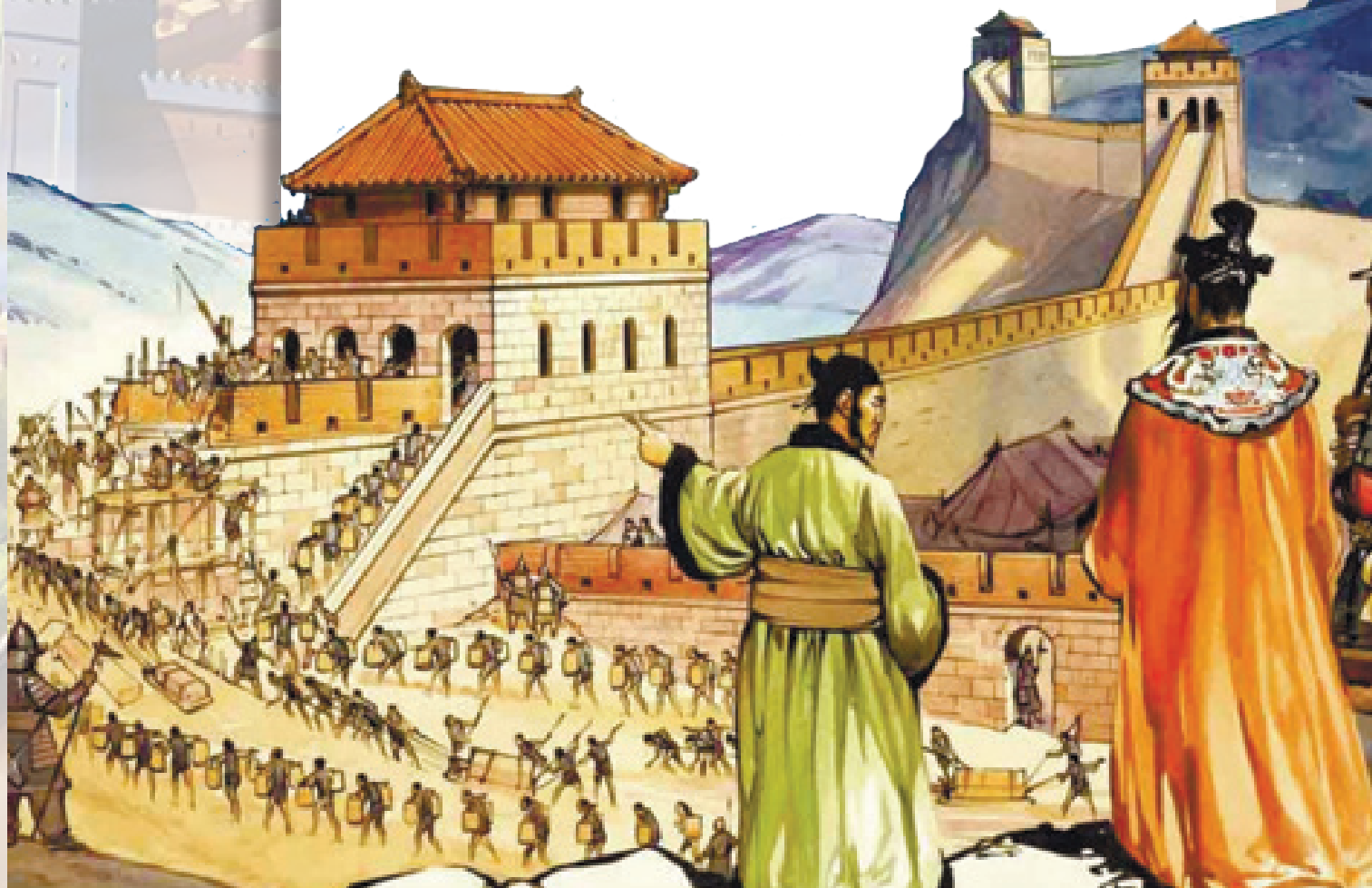
Б.э.б. IV ғасырда

Көшпелілерден қорғану үшін

Синь Шинхуанди өз мемлекетін көшпелі ғұндардың шабуылдарынан қорғану үшін Қытайдың солтүстігі бойлап құрылған қорғаныс қабырғасын одан әрі нығайтуды бұйырған.

Қорғанды құру жұмыстары алғаш жыл есебінен **б.э.б IV ғасырда** басталған. Бұл қабырға тарихта **Ұлы Қытай қорғаны** деп аталған. Оның биіктігі 6-10 метр, қалыңдығы 5-8 метр, ал ұзындығы 4000 километрді құрайды. Ол ерте замандарда дұшпанның әскерлеріне мызғымас бөгет болып қызмет еткен: атты әскерлер одан асып өте алмайтын, ал қорғандарды шабуылмен басып алу көшпенділердің қолынан әлі келмейтін.

Патша мен мансапкерлер мыңдаған шаруаларды қорған тұрғызуға мәжбүр етті.

Ұлы Қытай қорғанының құрылысы

Құрылыс жұмыстары

Ежелгі Қытай мәдениеті

Ежелгі Қытай өзіне тән жоғары мәдениетке ие болған. Жергілікті халықтың күнделікті тіршілігі егіншілік, қолөнершілік, құрылыс және басқа салалармен байланысты болып, ғылыми білімдерді дамытқан.

Солайша математика, астрономия және география ғылымдары дамыған. Сондай-ақ көне қытайлықтар сәулеткерлік пен мүсіншілік салаларында үлкен жетістіктерге қол жеткізген. Ежелгі Қытайда сөз бен сөз тіркестерін бейнелеген иероглиф жазуы болған. Алғаш қытайлықтар әуелі бамбук тақтайшаға жазған.

Бамбук тақталарынан жасалған кітаптар

Синь Шихуанди

Б.э.б. 246 жыл

«Синьнің бірінші билеушісі»

Ұлы Қытай қорғаны

Өнертабыстар: иероглифтер, қағаз, компас, сейсмограф

Ойлап көр

Суреттерге қарап, Ежелгі Қытайда қағаз қалай жасалғанын түсіндір.

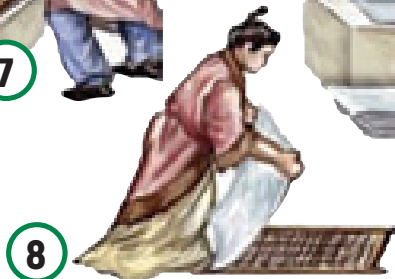

Бұдан 2,5 мың жыл бұрын жазу үшін бамбуктың орнына жібекті қолдануға өтті. Жібек маталарға қыл қаламмен жазылатын еді. Эрамыздан бұрынғы I ғасырда қағаз ойлап табылды.

Қытайлықтардың ең ғажап жаңалықтарының бірі **компас** болған. Ол магниттелген темірден жасалған ұзын тілді үлкен қасықты елестететін. Бұл аспапты торларға бөлінген жылтырақпен боялған ағашқа орнатқан, ал оның тілі үнемі оңтүстікті көрсеткен.

Қытайда жер сілкіністі алдын ала анықтап беретін сейсмограф та ойлап табылған.

Қытай қағазын жасау үдерісі

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Қытайды бірыңғай мемлекетке біріктірген патшаның атын айт. Бұл оқиға қашан болған?
2. Ұлы Қытай қорғаны туралы не білесің? Не үшін бұл қабырға көшпенділердің шапқыншылығына тосқауыл болып тұрған?
3. Қытайлықтардың ашқан жаңалықтарын санап бер. Қайсыларынан қазіргі күнде де пайдаланамыз?

19–20-§. ӨЗБЕКСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ МЕМЛЕКЕТТЕР

Ежелгі халықтың этникалық құрамы мен аумақтық орналасуы

Жазба деректерге қарағанда, біздің эрамыздан бұрынғы VII–VI ғасырларда – Өзбекстан да және көрші аумақтарда **соғдылар, бактриялықтар, хорезмдіктер** сияқты ұлыстар, сондай-ақ **сақ** пен **массагет** тайпалары жасаған. Зарафшан және Қашқадария аңғарында егіншілікпен шұғылданатын көптеген халықтар өмір сүрген. Грек жазба деректерінде бұл аумақ **Соғдияна** деп аталған. Аталмыш аймақта жасайтын халық **соғдылар** деп аталған.

Соғдылардың ең жақын көршілері **бактриялықтар** болды, олардың жұрты Сұрхан

Көшпенділердің
мекенжайы

Орта Азияда ежелгі халықтар мен тайпалардың орналасуы

Қанжар. Б.э.б.
1-мыңжылдық

Малшы сақтар

аңғарына, Ауғанстанның солтүстігіне, Тәжікстанның оңтүстік аумақтарына жайғасқан. Грек-рим тарихшылары ол жерлерді **Бактрияна** немесе **Бактрия** деп атаған.

Әмударияның төменгі ағысында өмір сүрген отырықшы диқан ұлыстары **хорезмдіктер** болған. Олардың елі грек деректерінде **Хорезмия** делінген.

Көшпелі тайпалары шөлдерде және Әмудария жағасында жасаған. Орта Азияның таулы, шөл мен шөлейт жерлерінде негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған **сақтар** тіршілік еткен.

Б.Э.Б. VII–VI ғасырларда ауыл шаруашылығының дамуы

Бұл дәуірде Соғды, Бактрия және Хорезм халықтарының негізгі кәсібі жасанды суаруға негізделген егіншілік болған. Қолөнершілік пен сауда-саттық едәуір дамыған. Мекендерден жоғары сапалы, құмырашылық ыдыстары, темір және қола бұйымдары табылған.

Таулардан мыс, қалайы, күміс және алтын рудалары және зергерлік бұйымдары жасау үшін **ложувард (жақұт)** және **күлгін** сияқты қымбат бағалы тастар қазып алынған. Ложувард Бактрия тауларында болған.

Алтын барыстың бейнесі.
Сақтар өнерінің үлгісі

Орта Азия ұлыстары. VII-VI ғасырлар.
Қалпына келтірілген

Сақ жауынгері.
Қалпына келтірілген

Ойлап көр

Елестет, Сен осы жазбаларды тапқан тарихшы ретінде Бактрия туралы не білдің? Ассирия патшасының барлаушысы оған не туралы айтады?

Бактрия жақұты туралы ассирия деректеріндегі мәлімет

Патша сұраған жақұт жөнінде: «Маған жақұт алып келіңдер», деген екен. Мен ұлы мәртебелі тауға шығып жақұтты қолыма алғанда мемлекет халқы маған қарсы көтерілгенін білмейді. Патша рұқсат берсе, ұлы мәртебелі, қалың әскер барып, жақұтты алып келсе; тек мен олармен нан мен айранды бөліспеймін; олардың жанында жүрмеймін, сенің атиабарың жанында болмаймын, патшаның денсаулығы жөнінде де сұрамаймын. Әміршім мұны ағаттыққа жорымаса болды...».

Көшпелі сақ және массагет тайпаларының негізгі кәсібі мал шаруашылығы еді, олар түйе, ат, қой және ешкілерді баққан. Шаруалар аң терісінен аяқ киім, киімдер, шатырлар тіккен.

Көшпенділер бұл өнімдерді отырықшы егіншілерге сатқан, егіншілер Шығыс халықтарымен жақын сауда және мәдени байланыстарды орнатқан. Орта Азияның отырықшы және көшпенді халықтары арасындағы тауар айырбастау нәтижелі өткен.

Жақұт

Көшпелілердің күнделікті өмірі

Б.э.б. VII–VI ғасырларда көне қала мәдениеті

Қолөнершілік пен сауданың дамуы нәтижесінде б.э.б. VII–VI ғасырларда ежелгі қалалар дамыған. Олар қолөнершілік өндіру және сауда орталықтары болған. Ежелгі дүниетанушылар **Афрасияб** (Самарқант), **Көктөбе** (Зарафшан алқабы), **Жерқорған** және **Ұзынқыр** (Қашқадария алқабы), **Көзеліқыр** (Хорезм), **Қызылтөбе** (Сұрхандария алқабы) сияқты көне қалаларды зерттеген. Қалалардың бір бөлігі сауда мен қолөнершілік орталықтары болса, ал басқалары бөлек аудандар мен облыстардың орталықтары саналған. Мұндай көне қалалар қандай көрініске ие болған?

Сол өткен дәуірлерде сайхатшы алыстан ірі көне қаланы көруі мүмкін еді. Үлкен ішкі бекініс қаладағы басқа қам қыштан құрылған үй, қожалық ғимараттары мен қолөнершілік шеберханаларынан едәуір жоғарыда салмақты бой созып тұратын. Қорғанда түрлі үйлерден құралған үлкен сарай орналасқан еді. Ағша аз, көшелері тар, бірақ қорғаныс қабырғалары адамды таң қалдырады. Қалада жасайтындар қорғаныс жүйесіне ерекше назар аударады. Қаланың қақпасына кіру жолын сумен толтырылған терең шұңқыр қазған.

Қызылтөбедегі қазба жұмыстары

Ежелгі Бақтрия
үй-қорғаны.
Сұрхандария
облысы.
Қалпына
келтірілген

Орта Азия халқының
өкілдері.
Қалпына келтірілген

Қабырғаның бұрыштық мұнаралары мен оқ атуға арналған арнаулы жасырын орындары болған. Олардан қола жебелі садақ оғы ұшып келуін әр секундта күтуге болатын еді.

Көркем сай бойларында егіншілердің үй қорғандары бой көтеріп тұратын, олар бақтар, егістік жерлермен оралған болатын. Шаң-тозанды жолдар көрші алқаптарға жетелейтін еді.

Адамдар бұл кездерде қандай жасаған?

Мекенжай қабырғалары шикі қыштан теріліп, сабанды лаймен сыбалған, үйдің алаңына қамысты тоқымалар мен тұлыптар төселген. Тұғырлар қабырға жанында жасалған болып, жылыту ошақ бөлме ортасына орнатылған. Жеке асхана бірнеше ошақтармен ажыралып тұрған. Арнайы қоймаларда үлкен құмыралар терілген болып, оларда егіншілік өнімдері сақталған.

Көне мемлекеттер

Б.з.б. VII ғасырда құрылған Бактрия мемлекеті Орта Азия аумағындағы көне мемлекеттердің бірі саналады. Марғияна мен Соғды Бактрияның саяси және мәдени ықпалында болған, сол үшін де ол түрлі ежелгі туысқан халықтардың мемлекеттік одағы саналады.

Орта Азия және Ежелгі Шығыс

Ежелгі грек тарихшысы **Ктесий** (б.э.б. V–IV ғасырлар) Бактрияның Ассириямен қарым-қатынасы туралы жазған. Ол ұзақ уақыт бойы ежелгі парсы патшасы **Артаксеркстің** сарайында тұрып, сарай дәрігері болған. Ктесий Ассирия патшасы **Ниннің** Бактрияға жорығын баяндайды. Мемлекет халқының көптігі, ірі қалалары мен берік астанасы **Бақтра** және Бактрия патшасы **Оксиарттың** қазынасы туралы төмендегіше мәлімет береді:

«Бақтрия батырларының ерлігін, олардың өлкесі көптеген берік қорғандарға ие екендігін жақсы білген Нин өзіне тиісті ұлыстардан көп санды жауынгерлерді жинады.

Ауқымды күштермен Бактрияға жасақ тартып, ол жерлерге өту қиындығы, шатқалдар өте тар екендігінен Нин жасақтарын бірнеше бөлікке бөлген. Бактрия ірі қалаларға ие болуынан тыс, астанасы өте үлкен еді. Ол Бақтра деп аталып, басқа қалаларынан қамалының және қабырғаларының беріктігімен ажыралып тұратын. Патша Оксиарт қару көтеруге шамасы келгендерді соғысқа аттандырды.

Ол өз жасақтарының басында тұрып, дұшпанға бетпе-бет келді және Нин жасақтарының бірін шатқалдан өтуіне мүмкіндік берді. Жазықтыққа жеткілікті мөлшердегі дұшпан жасағы өтіп болған соң, Оксиарт өз жасақтарынан жауынгер қатар құрды.

Аянышты соғыс басталғанда бактриялықтар ассириялықтарды шегінуге мәжбүрледі. Оларды қуып, таудың етегіне дейін қуып барды және жүз мың шақты дұшпан жасағын қырып тастады».

Қызылтөбеден табылған қыш ыдыстар

Бактриялық түйеші

Ежелгі Бактрия мемлекеті

Афросияб, Қызылтөба, Ұзынқыр, Жерқорған

Ежелгі Хорезм

Көзеліқыр

Ежелгі халықтар мен тайпалар

Соғдылықтар

Бактриялықтар

Хорезмдіктер

Массагеттер

Сақтар

Көне мемлекет жүйесі Хорезм аумағында да құрылған. Хорезм алқабының ірі орталықтарының бірі дербес қорғаныстарымен орап алынған Көзеліқыр қамалының орнында орналасқан.

Б.э.б. VI ғасырда хорезмдіктер бұл қамалда сарай құрған. Ол түрлі бөлмелер мен ағаш бағанды залдардан құралған. Сарайға жақын жерде арпа мен бидайды сақтауға арналған ірі астық қоймасы құрылған. Алқаптың халқы диқаншылық және мал шаруашылығымен де айналысқан. Көне Хорезмде қолөнершілік, сәулеткерлік және сауда жоғары деңгейде өркендеді.

Жергілікті құмырашылық, қару жасау, зергерлік бұйымдарының даңқы өзге жұрттарға да жетті. Қалаларда сауда-саттық дамыған. Хорезмдіктер шебер құрылысшы әрі қолөнерші болған.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Б.э.б. VII–VI ғасырларда Өзбекстан аумағында қандай тайпа мен ұлыстар жасаған?
2. Орта Азиядағы көшпенді тайпалардың атын атап бер.
3. Орта Азияның ежелгі мемлекеттері қайсылар?
4. Өзбекстан аумағында пайда болған алғашқы қалалар қандай көрініске ие еді? Археологиялық зерттеулердің қатысушысы атынан айтып бер.

21-§. ЗОРОАСТРИЗМ ЖӘНЕ «АВЕСТА»

Зороастризмнің пайда болу тарихы

Б.э.б. 1-мыңжылдықта Орта Азияда **зардуштилік** деп аталған дін кең таралады. Бұл дін адамдар табиғатқа сыйынатын кездерде дами бастаған еді. Зороастриялықтар отқа, топыраққа, суға және айға, жұлдыздарға сиынған, оларды қасиетті деп санаған.

«Зардуштилік» сөзі **Заратуштра (Зардушт)** есімімен байланысты. Ол б.э.б. 1-мыңжылдықтың бірінші жартысында жасаған тарихи тұлға.

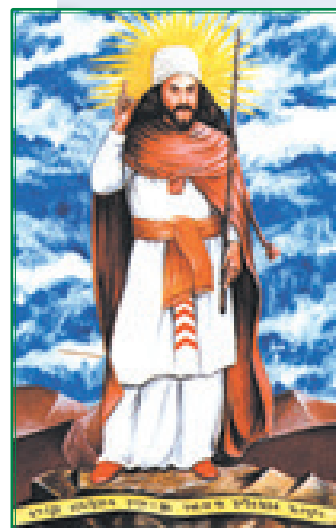
Кейінірек Грецияда оның есімін «**Зороастр**» деп атаған (грекше «астрон» – «жұлдыз»), себебі Грецияда оны бірінші кезекте данышпан, жұлдыз жорамалшысы ретінде білген. Бұл аттан ғылымның өзі де **зардуштилік**, яғни зороастризм деп атала бастаған.

Зороастризмнің пайда болуы туралы мынадай бір аңыз бар:

Бір күні таңертең Зардушт су алуға өзен бойына барыпты. Тынық суда ол Ахурамазда уәкілдерінің бірінің бейнесін көреді, бейне нұрмен қай тұсқа баруға жол көрсетеді.

Зардушт сиқырлы нұрдың артынан жүреді, көп өтпей құдай – Ахурамазданың алдына келеді. Ахурамазда оны өзінің игі істерінің білімін тарату үшін таңдағанын айтып, илаһи билік алғанын мәлімдейді.

Сөйтіп, Зардушт 30 жасында жаңа діни ілімнің пайғамбарына айналған.

Зардушт.
Заманауи сурет

Зороастризм
рәмізі

Зороастризм
абыздарының
мүсіндері

Зороастризмнің таралуы

Зороастризм тарала бастаған кездерде ғибадатханалар мен адамдар дұға мәтіндерін үйренуі үшін арнайы кітаптар да болмаған. Діни дәстүрлер ашық аспан астында, оттың алдында немесе үйдегі ошақ отының басында өткізілген.

Ілгері түрлі тайпаларды басқыншыларға қарсы күреске біріктіру үшін де Зардушт өз үндеулерінде бірлікке шақырған.

Зардуштің соңғы уағыздары абыздар тарапынан жаттап алынған, діндарларға оқып берген.

Зардушт қайтыс болғаннан кейін бірнеше ғасыр өткен соң барлық діни рәсімдер, уағыздар мен дұғалар Зороастриялықтар үшін қасиетті болған бір кітапқа жинақталды. Бұл кітаптың аты «**Авеста**» болып, ол «тиянақты белгіленген заң ережелер» деген мағынаны білдіреді.

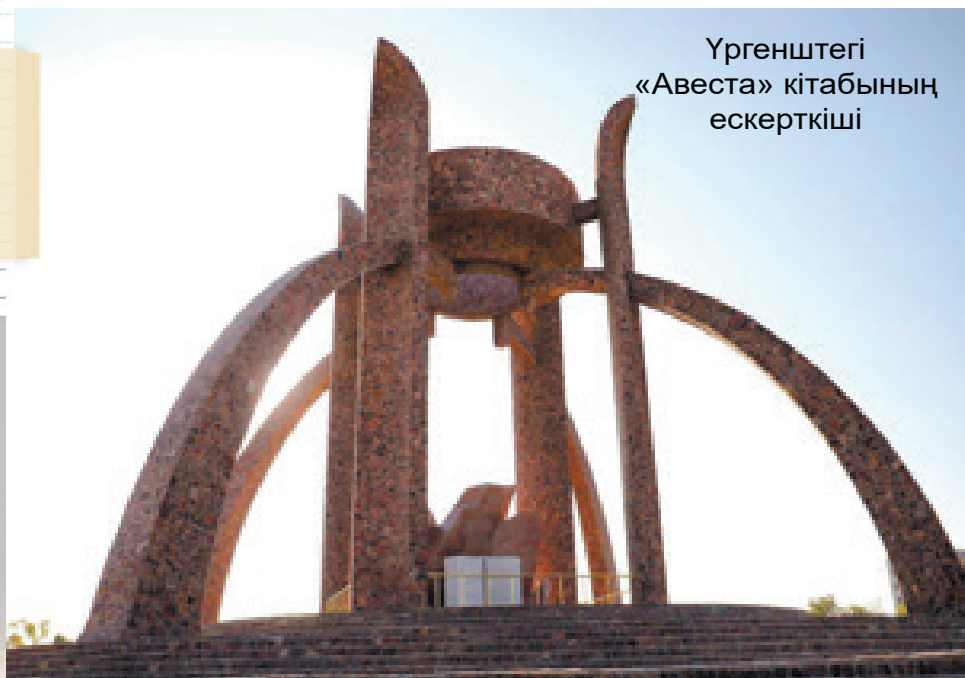
Ахурамазда

Ойлап көр

Сенің ойыңша,
зороастризм
дінінің ерекшелігі
неде?

Үргенштегі
«Авеста» кітабының
ескерткіші

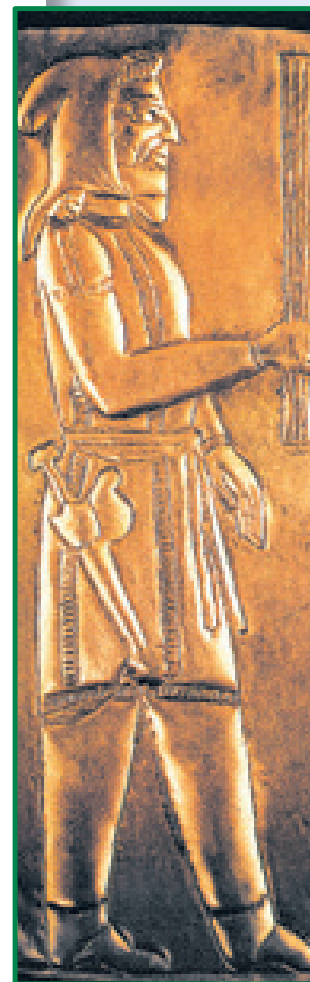
Зороастризм қудайлары, ілімдері және рәсімдері

Зороастриялықтар өздерінің құрметті құдайлары **Ахурамазда, Митра және Анахитаға** табынған. **Ахурамазда** зороастризмдердің ұлы және данышпан, жоғарғы құдайы саналды. Митра – Күн және жарықтық құдайы. Отты найзағайдың көмегімен ол жауыздық пен өлім құдайы **Ахриманмен** соғысады. Зороастриялықтар жаңбырдан соң пайда болатын кемпірқосақты Митраның оқ атып жатқан найзағайы деп сиынған. **Анахита** зороастризмде өнімділік және су әйел құдайы саналған. Зороастризм дінінің ілімі адамзаттың ізгілік пен жауыздық туралы көзқарастардың жетілуіне ерекше ықпалын тигізді.

Зороастриялықтар өмірінің түпкі мағынасы ізгі пікір, ізгі сөз және игі істен тұруы қажет. Адам баласының басты парызы ең алдымен әділетті тұрмыс салты саналған.

Зороастриялықтардың наным бойынша, өтірік сөйлемей, алдамау және уәдесінде тұру, тек игі істерді жүзеге асыру керек еді.

Зороастриялықтар ілімінде өлім жауыздық көрінісі саналған. Сол үшін қаза тапқан адамдарды жерлеудің арнайы рәсімі жүзеге келген. Адам өлгенінде марқұмның денесін көмуге де, өртеп жіберуге де, суға тастап жіберуге де тыйым салынған. Сол себепті де мәйітті құстар мен аңдар жеп кетуі үшін мүрдені тасты және құмды төбеліктерде қалдырған. Жаңбырларда жуылған және күн қақтаған сүйектерді арнайы қыш табыттарда – **ассуарилерде** (сүйексауыттарда) жерлеген.

Зороастризм абыздары. Амудария қазынасынан алтын табақ

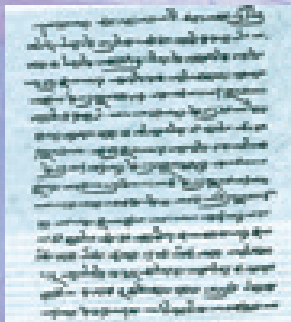
Зороастризм қудайлары

Ахурамазда – ең жоғарғы құдай

Митра – Күн құдайы

Анахита – өнімділік құдайы

Ахриман – зұлымдық пен өлім құдайы

«Авеста»
қолжазба беті

«Авеста» заң-ережелері

Зороастризмде басқыншылық, тонаушылық және мекенжайларды қирату сияқты әрекеттерді ауыр қылмыс деп санаған. Қаруды қолға алып адамға дөрекілік таныту, біреуді ұрып, оған жарақат жеткізу қатты жазаға лайық деп қарастырылған. Ұрлық пен қарыз болуды «Авеста» кінә деп санайды. Алған қарызды қайтарып бермеу ұрлыққа теңестірілген.

Еңбек жоғары құрметпен қадірленген. «Авеста»да адам еңбек етуі, бірер өнер, құрылыс, егіншілік пен мал шаруышылығымен шұғылдану керектігі айтылады. Адам су, өсімдіктер мен жердің тазалығын қамтамасыз етуі, табиғатты қорғау қажет.

«Авеста» отбасы мен балалар құқықтарын қатаң сақтайды. Кәмелетке толмаған балаларды ата-аналарынан алып кету, қамқоршысыз қалдыру қараланған. Жас балаларға білім беріп, бірер өнерге үйрету қадірленген, өйткені **«оқу – көздің нұры»** деп ұқтырылған.

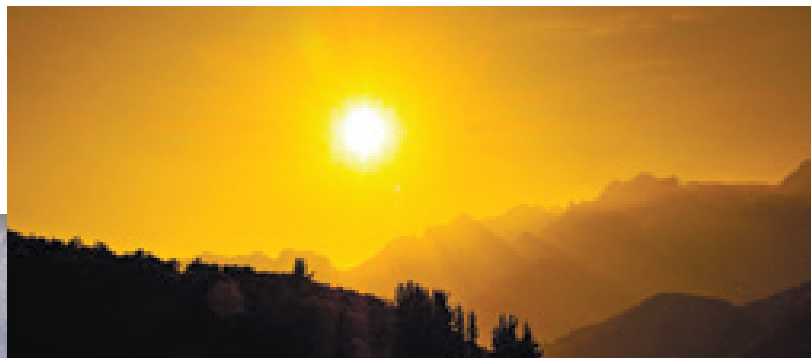
Зороастриялықтар жырлаған одалардың бірі **«Күнге мадақ»** мынадай делінген:

*Біз Күнді мадақтамыз,
Сөнбейтін Нұрды.
Ұшқын оның тұлпарлары,
Қашан Күн нұр таралады,
Қашан жылытады Күн,
Тік тұрар жүз мың абат
Құдайлар.
Бөледі сонда бақытты
Ахурамазда бұл жерге.*

«Авеста» адамдарды тыныштыққа, әділет пен игілікке шақырған.

«Авеста»

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Зороастризмнің алғашқы таратушысы кім?
2. Орта Азия аумағында зороастризм тараған дәуірді айт.
3. Зороастризмнің ең құрметті құдайларын санап бер.
4. Зороастризмнің қандай рәсімдерін білесің?

III БӨЛІМ

ЕЖЕЛГІ ГРЕЦИЯ

22-§. АНТИКАЛЫҚ ТАРИХТЫҢ БАСТАЛУЫ

Аумақ және кәсіптер

Балкан түбегі мен Жерорта теңізі аралдарындағы көне грек мемлекеттерінің жалпы аты **Ежелгі Греция** деп аталған. Солтүстік жағынан тыс, Ежелгі Грецияны Жерорта және Эгей теңіздерінің сулары қоршап тұрады.

Греция аумағының үлкен бөлігін таулар алып жатады. Олардың ең биік шоққысы – Олимп тау мемлекеттің солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Тау өзендері жағалауларында өнімді жерлер орналасқан. Таулар шөп-шаламдар және бұта ағаштармен қапталған. Грецияның солтүстігінде және **Пелопоннес** жартылай аралында қылқан жапырақты ормандар өскен.

Ежелгі гректердің қиялындағы Олимп тауы

Ежелгі Греция

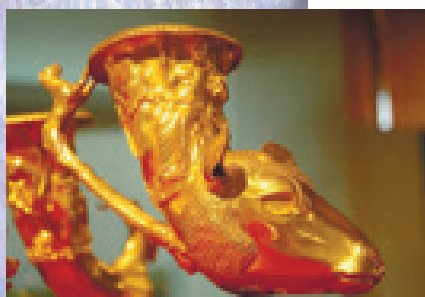
Алтын бетперде.
Микен

Гректер өткен замандардан егіншілік және мал шаруашылығымен айналысқан.

Өркениеттің жүзеге келуі

Б.э.б. 2-мыңжылдықта алғашқы қала-мемлекеттер пайда бола бастаған Крит аралындағы өркениет аңыздық патша Миностың атымен **Миной өркениеті** деп аталған. Крит аралының қала, мекенжайлары жер сілкінісі мен су тасқынына себеп болған жанартаудың атылуы салдарынан қираған. Көп өтпей қайта қалпына келтірілген.

Құрлықтағы Греция аумағынан басқыншы тайпалар бастырып кіреді, оларды **ахейлер** деп атаған. Сол ахейлер Миной өркениетінің жойылуын соңына жеткізді. **Дарий** тайпаларының Оңтүстік Грецияға бастырып кіруі Микен мемлекетін ыдыратып, **Спарта** мемлекетіне негіз салды.

Алтын кесе.
Микен

Микен өркениеті (Оңтүстік Греция)

Дарилер қиратқан

Миной өркениеті (Крит аралы)

Ахейлер қиратқан

Микендегі «Арыстандар қақпасы». Дю Монсель Теодор салған сурет

Гректердің теңіз саяхаттары

Эгей теңізіндегі көптеген үлкен-кіші аралдар, қолайлы теңіз айлақтары мен шығанақтары гректердің арасында теңізшіліктің өркендеуіне мүмкіндік береді. Бірақ гректерде үлкен кемелер болмаған, ал ескекті шағын қайықтарда жағадан жыраққа жүзіп бару анағұрлым қауіпті болған.

Бұдан тыс, гректерде компас болмаған, адасып қалудан қауіптеніп, көзге түсетін қысқа қашықтықтарға – аралдан аралға немесе жағалау маңында жүзген. Ал тәжірибелі теңізшілер желкендерден пайдаланып алыс саяхаттарға – Мысырға және Жерорта мен Қара теңіз жағалауларындағы қалаларға жүзіп барған.

Гректердің теңіз саяхатынан оралуы.
Заманауи сурет

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Картадан Ежелгі Греция мен Крит аралдарының аумақтарын көрсет.
2. Мемлекеттің географиялық орнының өзіне тәндігі неде?
3. Географиялық жағдайлар көне грек жаттығуларына қалай әсер етті?
4. Ежелгі Грецияда алғашқы өркениет қай жерде пайда болды және ол неліктен күйреуге ұшырады?
5. Ойлап көр, Сен гректермен бірге теңіз саяхатына шықтың. Бұл туралы әңгіме құрастыр.

23–24-§. ЕРТЕДЕГІ ГРЕЦИЯНЫҢ ӨРКЕНДЕУІ

Грек қалалары

Ежелгі гректердің
тұратын жері

Грецияда егіншілік пен қолөнершіліктің дамуы нәтижесінде қалалардың саны да арта түсті. Греция қалаларының көпшілігі бірнеше мекенжайлардың бірігуі жолымен құрылады. Мұндай қалалар грекше «полис» яғни «қала» деп аталған. Олар қала-мемлекеттерді құраған. Полистер қолөнершілік пен сауда орталықтары болған. Базар қаланың үлкен алаңында орналасқан. Ол жерде ауыл шаруашылығы мен қолөнершілік өнімдерімен сауда жасалған.

Барлық қала-мемлекеттер өз жасақтарына ие болған. Әскерлердің негізін ауыр қаруланған әскерлер – **гоплиттер** құраған. Олар төртбұрыш формасын жасайтын бір-біріне тығыз орналасқан қатарлармен соғысқан. Мұндай жауынгер қатарға түзіліс **фаланга** деп аталған.

Атты және жаяу жауынгерлер, полис
және қала тұрғындары

Афина мемлекеті

Орта Грецияның оңтүстік-шығыс бөлігінде таулы **Аттика** жартылай аралында орналасқан. Б.з.б. 2-мыңжылдықта Аттиканың батыс бөлігінде гректер **Акрополь**, яғни «жоғары қала» деп аталған қорған құрады. Акропольдің төңірегіне бірте-бірте адамдар көшіп келе бастайды. Осылайша **Афина** қаласы пайда болды. Қалада жасаған адамдардың негізгі бөлігін қолөнершілер мен саудагерлер құраған.

Афина халқы үш үлкен топқа бөлінген: **азаматтар, шетелдіктер, метектер және құлдар**. Ата-анасы азат афиналық болған еркектер ғана Афина азаматы бола алған.

Тек азаматтар ғана барлық құқықтардан пайдаланған. Олар ауыр еңбек пен денсаулыққа зиян келтіретін жұмыстардан азат етілген.

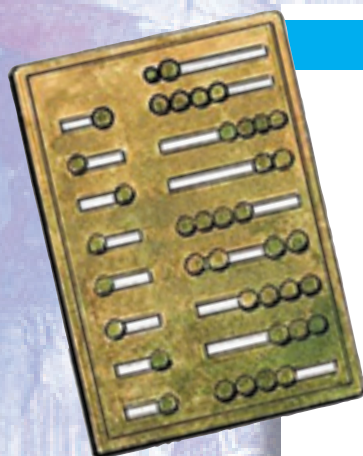
Афинаның нығаюымен теңіз саудасы да дамиды. Афинаның негізгі портына айналған **Пирей** портынан мемлекетке құлдар мен әртүрлі тауарлар әкелінетін еді.

Афина. Орталықтағы Акрополь.
Заманауи сурет

Кеме жасау шеберханасындағы жұмыс үдерісі.
Заманауи сурет

Афинадағы білім беру

Абак – есеп тақтасы

Балауыз жағылған тақта және стиль

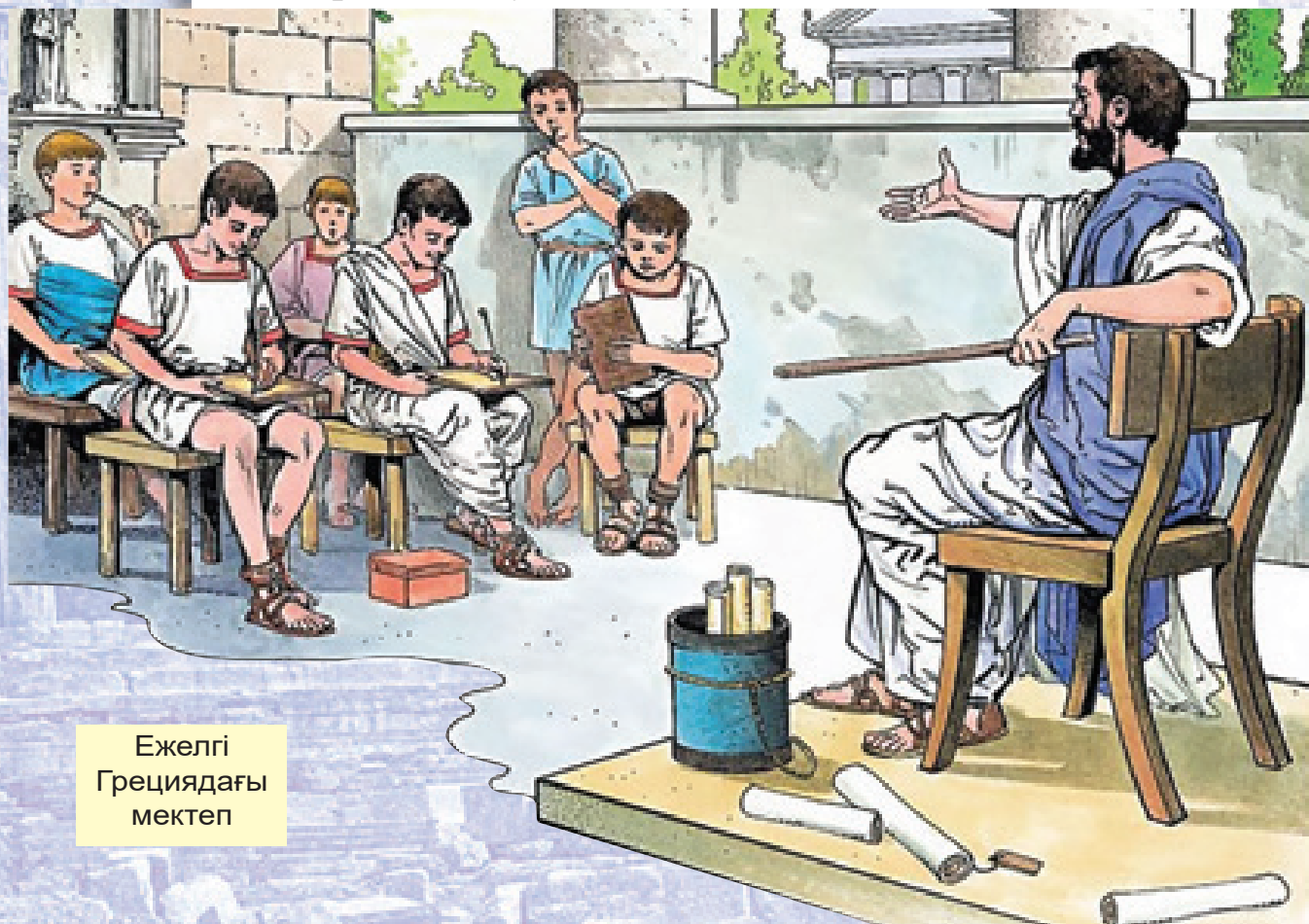
Афинада мемлекет мектептері болмаған. Ата-аналар перзенттерін **педагогқа** (грекше «педагог» сөзі «баланы жолда қадағалаушы» деген мағынаны білдіреді) ақы төлеп оқытқан. Заң бойынша тек ұл балалар білім алуға мәжбүри болған.

Жеті жастан бастап балаларға жазу мен есеп үйретілген. **Стильмен** балауыз жағылған тақтайшаларға әріптерді қола таяқшамен жазған. Азаматтардың көпшілігінің білім алуы осымен шектелетін. Ал ақшалы ата-аналардың перзенттері **палестра** – жекеменшік гимнастика мектептерінде оқуын жалғастырған. Палестрада әдебиет оқытылып, өлең жазу және музыка үйретілетін.

Ұл балалар 14 жастан гимнастикамен шұғылдана-тын. Сондай-ақ оларға күрес, найза және диск лақтыру, ұзындық пен биіктікке секіру және жүгіру де үйретілген. Өспірімдер сонымен қатар, қол соғысы, әскери жұмыстар мен атта жүруді үйренген.

Афинада жоғары білім беретін оқу орындары да болған. Бірақ оларда тек өте бай ата-аналардың перзенттері ғана оқу мүмкіндігіне ие болған. Мұндай оқу орындарында астрономия, геометрия, география, тарих оқытылатын.

Білім алу мерзімі 3-4 жылға созылған. Содан кейін ғана мемлекет істерінде белгілі бір лауазымды иелену мүмкіндігі туған.

Ежелгі Грециядағы мектеп

Спарталик жауынгерлер демалып жатыр

Спарта

Б.э.б. XII ғасырда Оңтүстік Греция (Лаконика) аумағына дарилер тайпасы бастырып кірді. Олар жергілікті тайпаларды бойсұндырып, **Спарта** мемлекетіне негіз салды.

Спарталықтар құлға айналдырған жергілікті халық – **илоттар** да негізінде гректер болып, олармен бір тілде сөйлескен. Илоттар спарталықтарға қатты өшіккен еді. Мұндай жағдайда билікті тек күшпен сақтау мүмкін еді. Сондықтан спарталықтар өз мемлекетінде жеке жағдайлар жасады. Атап айтқанда, барша қатаң тәртіпті сақтаған, тәртіпті бұзғандар аяусыз жазаланатын.

Спарта соғысқа дайындалып жатқан қалаға ұқсап қалған еді. Шетелдіктер Спартаға кіргізілмеген. Сауда баяу дамыған, өнер туындылары, көрікті ғибадатханалар да болмаған. Барлық үйлер бір-біріне ұқсатып құрылған.

Ежелгі Спарта мектебі

Илоттар егін жинап жатыр

Спарталық жауынгер

Илоттар шағын қыстақтарда жасаған. Олар жеке спарталықтардың емес, бүкіл мемлекеттің мүлкі саналған. Илоттар жеке спарталықтар отбасының жерлерін өңдеп, малдарын бағып, басқа міндеттерді орындаған. Ал спарталықтар тек әскери жұмыстармен шұғылданған.

Илоттардан тыс, Спартада толық құқықтарға ие болмаған азаматтар – **периектер** де жасаған. Ежелгі Спартада күшті әрі төзімді жауынгерлер қадірленген. Балалар едәуір қатаң жағдайда өсіп ұлғайған. Спарта мектептерінде балаларды әскери жұмыстарға үйретіп, оларды күшті және төзімді етіп тәрбиелейтін. Спарталық өспірімдер ата-аналарынан бөлек жасаған. Жиырма жасқа толған барша жігіттер жауынгерлік жасақтарға қабылданып, әскерлікте қартайғанша қызмет еткен.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Полис деген не?
2. Аттика халқы қандай топтарға бөлінген?
3. Грек мектептерінде балаларға нелер үйретілген?
4. Спарта мемлекеті қалай пайда болған? Оның халқы қалай аталған?
5. «Өткен заманда, мен палестра - гимнастика мектебінде білім алғанымда...». Өңгімені жалғастыр.

25-§. ГРЕК ОТАРЛАРЫ

Жана аумақтарды меңгеру

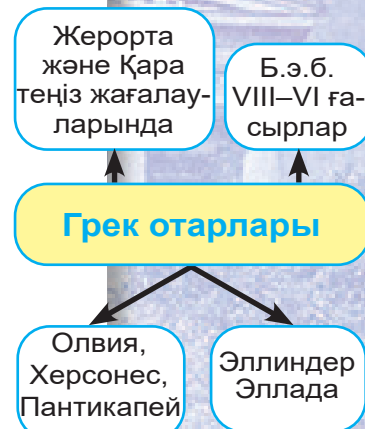
Ежелгі Грецияда шонжарлардан қарыз болып қалған, өзінің жері мен мүлкі болмаған көптеген адамдар отанын тастап кетуге, жат жерлерде бағын сынап көруге мәжбүр болған. Алыс жол қауіпті еді.

Жолға шығудан алдын олар құдайларға құрбандық шалған. Өздерімен бірге лай жағылған қамыстан тоқылған себеттерде отты да алған. От сол кезде олар өмірбақилыққа тастап кетіп жатқан отанның бір бөлшегі еді.

Грек отарларының пайда болуы

Грециядан көшіп келгендер Сицилия аралы жағалауына және Апеннин түбегінің оңтүстігіне қоныстанды. Олардың мекенжайлары Жерорта және Қара теңіз бойларында да пайда болды.

Гректердің отарлары ақырын қала-мемлекеттерге айналды. Бұл қалалардың өз әкімдері, әскери жасақтары, заңдары және теңгелері болған. Оларда сауда мен қолөнершілік дамыды.

Отарлардан келген кемелер

Ойлап көр

Грециядан көшіп келген біреудің атынан әңгіме құрастыр. Неліктен сен Грециядан кетуге мәжбүр болдың? Жаңа елдерде нелерді көрдің?

Отарлардың халқы Греция қалалары — полистерімен әрқашан байланыста болған.

Гректер өздерін бірегей халық — **эллиндер** деп санаған, ал өз отанын **Эллада** деп атаған. Гректер меңгерген жерлердің айналасында жасайтын грек болмаған халықтарды «**варварлар**» деп атаған.

Б.э.б. VIII—VI ғасырларда **Олвия**, **Херсонес**, **Пантикапей** сияқты көптеген грек отарлары пайда болды. Бұл дәуір тарихта **Ұлы грек отарлауы** деп аталған.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Грек отарлары қашан құрылған?
2. Қара теңіздің жағаларында қайсы қалалар пайда болған?
3. Гректер өздерін және өз отандарын қалай атаған?

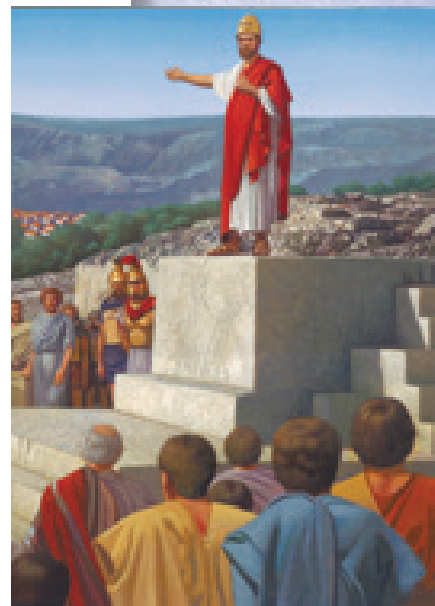
26-§. АФИНАДАҒЫ ДЕМОКРАТИЯ

Демократияның қалыптасуы

Афина қаласында сауда-саттық, сот және әскери салаларға тиісті қажетті мәселелер халық жиынында талқыланды. Халық жиналатын жер – қала алаңы **агора** деп аталды. Ол Акропольдің айналасында орналасқан.

Афина қаласында барлық еркек азаматтар мемлекетті қалай басқару керектігі туралы өздерінің ой-пікірлерін айта алатын еді. Олар жүзеге келген ділгірліктер мен жаңа заңдарды талқылау үшін әр айда төрт рет агораға жиналатын.

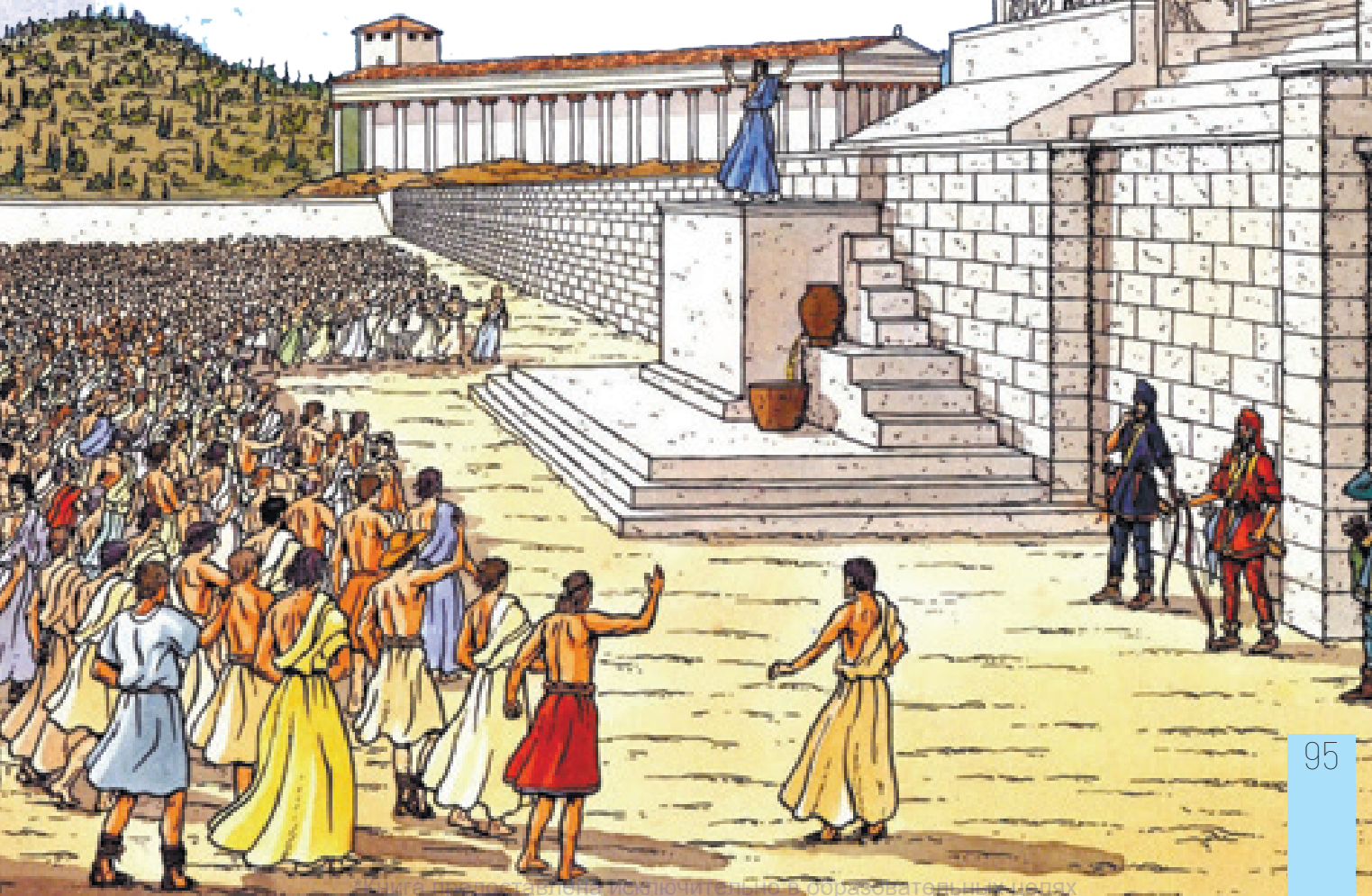
Барлық шешімдер дауыс беру жолымен қабылданған. Басқарудың бұл түрі **демократия** деп аталады, яғни бұл атау «халық билігі» деген мағынаны білдіреді (*demos* – «халық» және *kratos* – «билік»).

Тілмәрдің Афина
азаматтары
алдындағы сөзі

Драконт заңдары

Афинаны басқаруда Ақсақалдар кеңесі маңызды мәнге ие болған. Сол кеңес әкімдер мен қазыларды сайлаған. Олар кеңес мүшелері сынды тек Афина ақсүйектерінен ғана құралған еді. Афинада халықтың бір бөлігі **шонжарлардан (ақсүйектерден)** құралған, басқа бір бөлігі – **қарапайым халық** олардың

Афинадағы халық жиналысы

Драконт

пайдасы үшін жұмыс істеуге мәжбүр еді. Сондықтан Афина мемлекетінің халқы арасында келіспеушілік пен қарама-қайшылықтар жүзеге асқан.

Әділет орнауын қалаған екі жақ **Драконт** есімді патшаға жүгінеді. Олар Драконттaн құқықтар мен міндеттер саласында баршаны теңестіретін заңдарды жазуды өтінеді. **Б.з.б. 621 жылы** Драконт халық басқаруын жоққа шығаратын заңдар жазады және қолдануға енгізеді. Бұл заңдардың қатандығы мен аяусыздығы соншалық, афиналықтар оларды «сия қалып, қанмен жазылған» деп сипаттаған. Заңдарды бұзғаны үшін Драконт бір ғана жаза – өлім жазасын белгілеген.

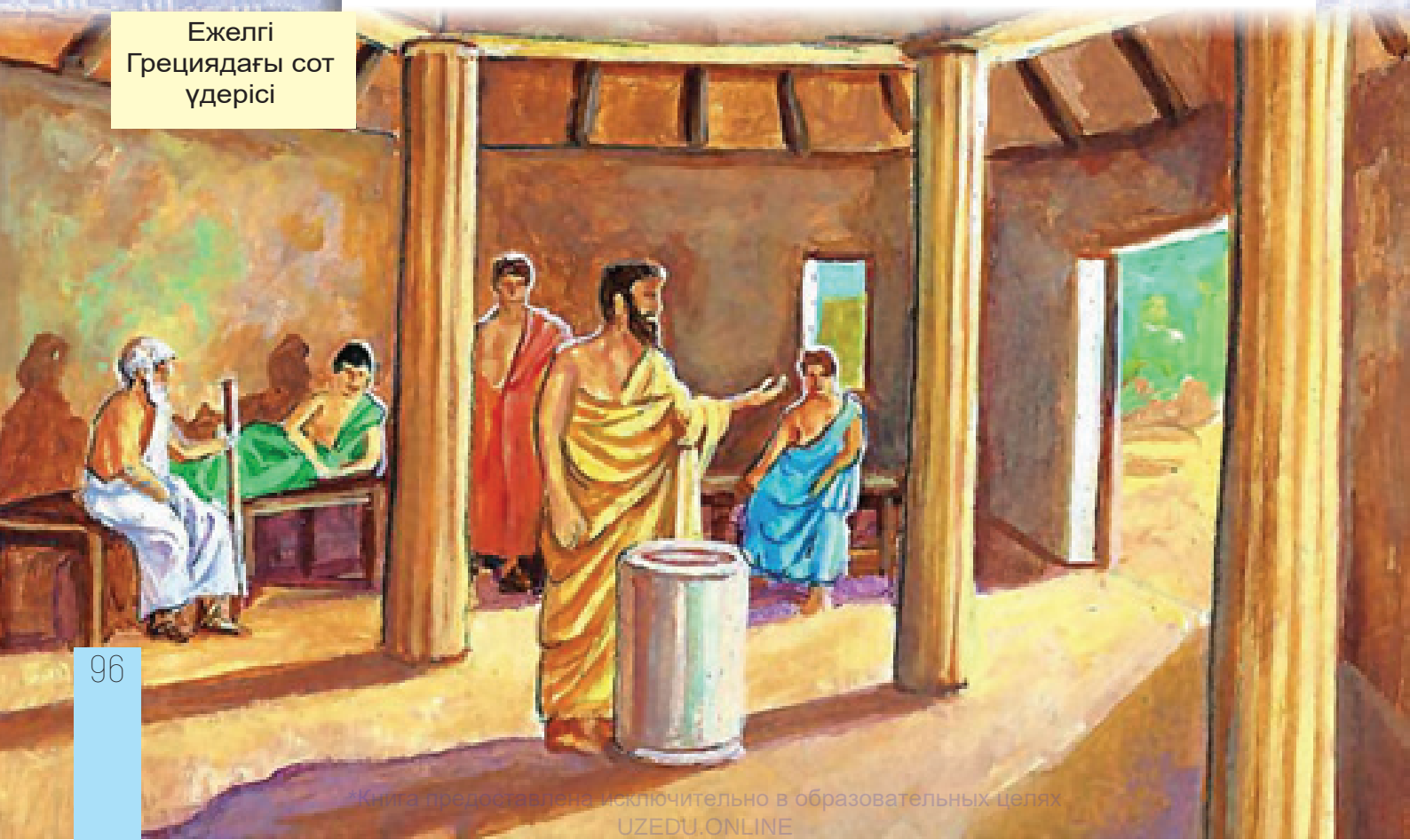
Бастапқыда афиналықтар осы заңдарға мойынсұнған, соңынан наразы бола бастаған да Драконтты қаладан қуып жіберген.

Солон реформалары

Афина мемлекетінде халық ақсүйектердің үстемдігінен наразы еді. Халықтың жағдайы барған сайын нашарлай түсті, сонда адамдар өз құқықтары үшін күресуге бел буды. Олар ақсүйектердің үй-қорғандарына шабуыл жасай бастады.

Халық шонжарларға қарсы көтеріледі. Өз жері мен жанынан қауіптенген ақсүйектер оларды қолдауға

Ежелгі Грециядағы сот үдерісі

және халық талаптарының бір бөлігін орындауға мәжбүр болады.

Өте білімді және тәжірибелі **Солон** деген ақсүйек халықты қолдаудың шын жақтаушысы болған.

Шонжарлар Солонға сенді және оны Афина патшасы етіп сайлады. Б.э.б. 594 жылы Солон мемлекетті басқарудың бұрынғы жүйесін өзгертті. Бұрынғы басқару жүйесі – **аристократияны** (ақсүйектер билігіні) **демократияға** (халық билігіне) алмастырды.

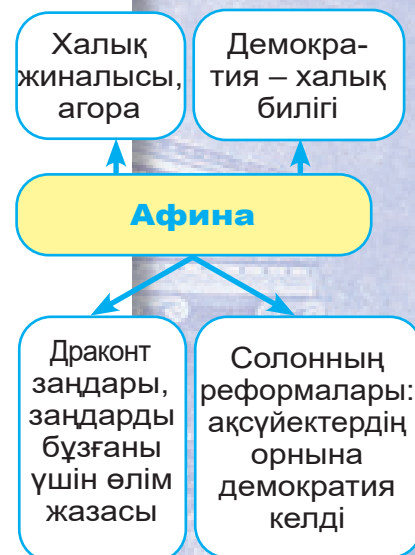
Солонның ұсынысы бойынша, диқандардың қарыздарларды құл ету жоққа шығарылды. **Халық жиналысы** қызметінің қайта қалыптасып, мемлекет басқаруындағы жоғары ұйымға айналды.

Мемлекетті басқаруда тек еркек азаматтар қатыса алатын еді. Әйелдер мен шетелдіктер қабылданып жатқан заңдарды талқылауға және дауыс беруге қатыса алмайтын еді.

Афинада демократияның дамуы

Еркек жынысына жататын барлық азаматтар 20 жастан бастап Халық жиналысына қатысатын. Халық жиналысының үлкен бөлігі қолөнершілерден, саудагерлерден және диқандардан құралған еді. Халық жиналысында көпшілік үшін пайдалы қаулылар қабылданатын.

Халық жиналысы жаңа заңдарды бекітетін, ескі заңдарды жоятын, басқа қарарлар, мысалы, жаңа

Білімді де тәжірибелі Солон.

Заманауи сурет

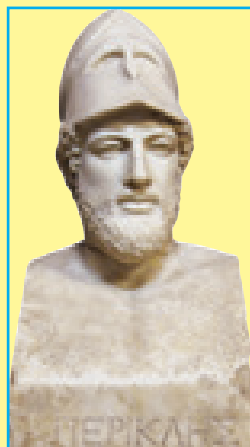

15 рет стратег
лауазымына сай-
ланған

**Перикл - Афина
стратегі**

Демо-
кратияның
дамуы

Пар-
фенон
құрылды

Перикл – Б.э.б.
443 жылдан бастап
Афина билеушісі

Заңнамалық шара-
ларды жүзеге асыру
нәтижесінде демок-
ратия дамыды

Тұрмысы төмен
отбасыларға барып
театр қойылымдарын
тамашалау үшін қор
ұйымдастырды

ғимараттар құрылысына, армияға және басқаларға қаржы бөлу туралы шешім қабылдайтын еді. Әр жылы сайланатын **Бесжүздер кеңесі** күнделікті орындалатын мәселелерді шешетін. Бесжүздер кеңесіне стратег басшылық жасады. Кеңестің қаулылары Халық жиналысында бекітілген. Халық соты да Афинада маңызды мемлекеттік мекеме болған. 30 жасқа толған азаматтар оның қызметінде қатысатын. Сотта айыпталушы тұлға өзін-өзі қорғай алуы немесе сөзге шешен және заңдарды білетін адамды жалдауы керек болған.

«Перикл ғасыры»

Б.э.б. 443–429 жылдарда 15 рет стратег лауазымына сайланған **Перикл** үстемдігі кезеңінде Афина ең күдіретті мемлекетке айналды және мемлекетте демократия өркендеді. Сондықтан да бұл дәуір «**Перикл ғасыры**» деп аталған. Ғажайып грек жазушылары, ғалымдары мен суретшілері Периклдің достары болған. Перикл тарихшы **Геродотпен**, мүсінші **Фидимен** дос тұтынған еді. Перикл Халық жиналысындағы лауазымдарға жалақы төлеуді енгізді. Перикл үстемдігі дәуірінде Афинада үлкен құрылыс жұмыстары іске асырылды. Ол Акропольде құрылған әйгілі ғимарат **Парфенон** – Афина құдайы ғибадатханасының бастаушысы болған.

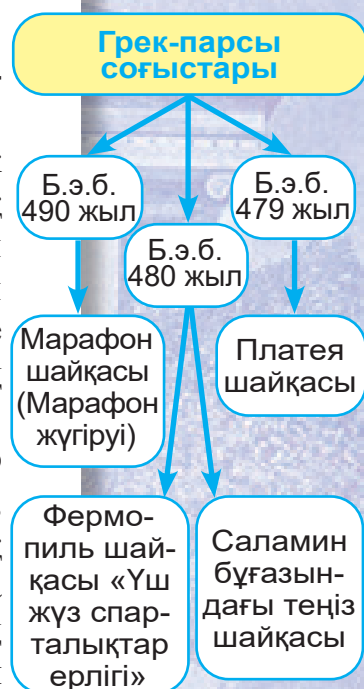
Сұрақ пен тапсырмалар

1. Қаладағы халық жиналысы алаңы қалай аталған?
2. Демократия деген не? Афинада демократия қандай формада көрініс тапты.
3. Афина мемлекетінде басқару қандай жолмен жүзеге асырылған?
4. Солон реформалары өткізілген соң халықтың тұрмысында қандай өзгерістер болды?
5. Халық жиналысында және Бесжүздер кеңесінде қандай қаулылар қабылдануы мүмкін еді?
6. «Перикл ғасырында» Афинада қандай өзгерістер болды.

27–28-§. ГРЕК-ПАРСЫ СОҒЫСТАРЫ. МАКЕДОНИЯНЫҢ ГРЕЦИЯНЫ БАСЫП АЛУЫ

Грек-парсы соғыстар

Біздің эрамыздан бұрынғы V ғасырдың бастарында Грецияға парсылар қауіп төндіре бастады. Парсы патшасы Дарий I алғаш Кіші Азиядағы грек қала-мемлекеттерін басып алып Грецияға жорық жасайды. Бірінші соғыс **біздің эрамыздан бұрынғы 490 жылы** Аттика жартылай аралының **Марафон** жазығында болып өтеді және онда грек әскері жеңіске жетеді. Жеңіс туралы хабарды Афинаға жеткізуге ең жақсы жауынгерлердің бірі қалаға қарай жүгіреді. Тура 42 километр жолды жүгіріп өткен жауынгер «Жеңіс! Жеңіс!», деп сол жерде жүрегі жарылып, жан тапсырған. Кейінірек спорт жарыстарында ұзақ қашықтыққа жүгіру **Марафон жүгіруі** деп атала бастады. **Б.э.б. 480 жылы** Грецияға қарсы Дарий I-дің баласы Ксеркс жасағы жорыққа шықты. Таулардағы **Фермопиль шатқалы** Грецияның солтүстігінен оңтүстігіне алып баратын жалғыз жол еді. Гректердің жасағына Спарта патшасы **Леонид** басшылық жасаған. Олар Фермопиль шатқалын ерлікпен қорғады және баршасы қаһармандықпен қаза тапты. Бұл оқиға «**Үш жүз спарталықтар ерлігі**» атымен тарихта қалған. Гректер мен парсылар арасындағы шешуші теңіз шайқасы **б.э.б. 480 жылы** тар **Саламин бұғазында** болып өтеді. Грек қала-мемлекеттері біріккен флоты парсылардың әскери флотынан күшті еді, бұл шайқасында да парсылар жеңілген. Бұл жеңілістен соң Ксеркс флот қалдықтарымен Грециядан шығып кетуге мәжбүр болды.

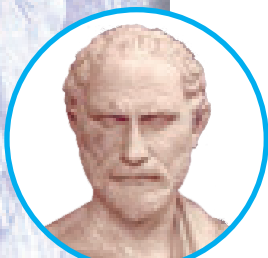
Ойлап көр

Неліктен гректер парсыларды жеңді? Үш жүз спартандықтардың ерлігін қандай бағалау керек?

Марафон шайқасы

«Элладаны жаулап алу үшін алға!» *Филипп II*

«Эллада азаматтары, македондықтармен күресу үшін бірігейік!» *Демосфен*

Б.э.б. 479 жылы парсылар тағы да Афинаны басып алуға талпынып көрді. Бірақ **Платея** қаласы маңында парсы әскерлері талқандалды.

Грек-парсы соғыстары гректердің толық жеңісімен **б.э.б. 479 жылдағы** бітім шарты нәтижесінде аяқталды.

Македонияның грецияны басып алуы

Греция қалалары бір-бірімен ылғи соғысқан. Сол кезде Македония патшасы **Филипп II** Грецияны басып алуды көздейді. Оның жасақтары атты және жаяу әскерлерден құралған еді. Жаяу әскерлер 16 қатардан тұратын фалангада сап түзейтін. Фаланганың алтыншы қатарындағы найза бірінші қатардағы жауынгерді қорғайтын еді. Соғыс кезінде бүкіл фаланга сауыт қапталған темір жануарға ұқсап қалатын. Фаланганың қанаттарын атты әскерлер қорғайтын еді.

Әйгілі тілмәр Демосфен Эллада қалаларын аралап, олардың халықтарын біріктіруге және македондарға қарсы күресуге шақырады. Фива

Жауынгерлік дайындық

қаласының халқы Филипп II-нің әскерлеріне қарсы Афина қалаларының одағына қосылады.

Херония босағасындағы шайқас

Б.э.б. 338 жылы гректер мен македондардың негізгі күштері Херония қаласының маңындағы Беотияда қақтығысады. Екпінді шайқас көпке созылды. Әскери қулық қолданған гректер басымдықты қолға енгізеді. Олар шегіне бастайды. Жеңіп жатқанына сене бастаған гректер оларды қуа түседі.

Гректердің жасақтары сол кезде екіге бөлінеді. Сол бөліктердің біріне Филипп II-нің ұлы **Александр** қолбасшылық жасап жатқан атты әскерлер қатты соққы береді. Грек әскерлері шегіне бастайды және тас-талқан етіледі. Соғыста көп грек әскерлері опат болады. Херония босағасындағы шайқастағы жеңілістің салдарынан Греция Македонияға бағынышты болып қалды.

Греция Македонияның құрамында

Херония босағасындағы шайқастағы жеңілістің салдарынан Греция халқы өз тағдырын қорқынышпен

Грек фалангасының әскери түзілісі

Филипп II

Әскердің бас қолбасшысы

Опасыздықпен өлтірілді; оның ұлы Александр патша болады

Парсыларға қарсы жорық жасау үшін грек қала-мемлекеттерінің одағы

күтіп тұрған болатын. Бірақ Филипп II өзін гректердің патшасы деп жарияламайды. Филипп II гректермен бірігіп, парсыларға қарсы одақ түзеді.

Спартадан тыс барлық грек қала-мемлекеттердің уәкілдері **Коринфке** жиналады және Македония үкіметі астында парсыларға қарсы жорық жасау мақсатында грек қала-мемлекеттерінің одағын құрды. Олар ымырашыл, тыныш-тату өмір сүру, өзара соғыстар жүргізбеу және бір-бірінің ішкі істеріне араласпау туралы бір келісімге келеді.

Алайда Филипп II парсыларға қарсы жорығын жасамай жатып опасыздықпен өлтірілді. Оның ұлы Македониялық Александр патша болды.

Македониялық
Александр.
Заманауи сурет

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Парсылардың Грецияға баса көктеп кіру себептерін айтып бер.
2. Марафон шайқасы қатысушысының (парсылар немесе гректер армиясының жауынгері) атынан әңгіме құрастыр.
3. Қайсы оқиға тарихта «Үш жүз спарталықтың ерлігі» атымен қалған?
4. Демосфеннің Эллада халқы алдындағы қызметтері қандай?
5. Македондардың жасақтары гректердікінен несімен өзгешеленген?
6. Грецияның басып алынуы қашан және қай соғыста болды?
7. Филипп II Грецияны басып алған соң, грек қалаларын басқаруда қандай өзгерістер болды?
8. Сеніңше, гректер неліктен өз мемлекетінің тәуелсіздігін сақтап қала алмаған?

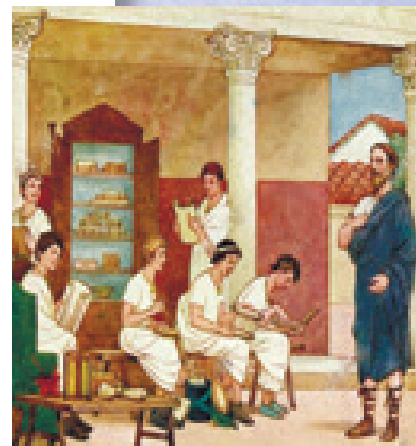
29-§. ГРЕК АЗАМАТТАРЫНЫҢ ТӘРБИЕСІ

Азамат тәрбиесі

Гректер мектептері белсенді азаматтарды, мемлекет қорғаушыларын тәрбиелеуі тиіс болды. Спортты дамыту мен Олимпиада ойындарына жалпы қызығу да соған қызмет еткен. Ұл балаларға жастайнан-ақ поэзия мен музыкаға деген сүйіспеншілік сезімі сіндірілетін.

Жалпы білім алудан тыс, жігіттер екі жылдық әскери білім де алған. Бірінші жылы олар үйлерінде жасап, сапта жүруді, қару асып жүруді, аштық пен суыққа төзімді болуды үйренетін. Ал екінші жылы кейбіреулері Аттика шекара бекіністерінде әскери қызметті өтесе, басқалары Пирей портында теңізшілік өнері негіздерін үйренетін еді.

Мемлекетті қорғау қажет болған жағдайда 30 жасқа дейінгі барлық ер азаматтардың тексеруге қару-жарақпен және әскери киім-кешекпен келуі міндеттелді. Отанға деген сүйіспеншілік әрбір азаматтың жанкештілігі мен ерлігінде көрініс тапқан.

Ежелгі Грециядағы білім

Гректердің сауда алаңы және күнделікті өмірі. Қалпына келтірілген

Олимпиада ойындарындағы жарыс түрлері

Олимпиада ойындары

Спорт барлық гректер үшін сүйікті жаттығу болған. **Б.з.б. 776 жылы** Олимпия қаласында бірінші ойындар өткізілген. Сол жылдан бастап әр төрт жылда бір рет Олимпиада қасиетті алауы күн сәулесінен жандырылған, Грецияның төрт жағынан келген спортшылары бес спорт түрі бойынша күреске түскен.

Бескүрес жарыстары ұзындыққа секіру, диск лақтыру, найза лақтыру, жүгіру және күресуден тұратын. Ал ат бәйгесі алаңында арбаларда және аттарда бәйге ұйымдастырылатын еді. Адамдар мен спортшылар Олимпиадаға аман-есен жетіп келуі үшін ойындар өткізіліп жатқан кезде соғыстар тоқтатылған.

Грециядағы Олимпия ойындары Олимп құдайы **Зевстің** құрметіне арналып өткізілген. Аңыздарға қарағанда, Олимпиада ойындарының негізін салушы **Геракл** болып саналған. Олимпиада ойындарында тек қылмыс жасамаған, атына дақ түсірмеген азат грек қатысуы мүмкін болған.

Жарыстарда үш рет жеңіске жеткен спортшы Олимпия қаласында өз ескерткішін орнатуға құқылы болған. Гректер жыл есебін де Олимпиада ойындарына қарап жүргізген. Жеңімпаздар қасиетті зәйтүн ағашының бұтақтарынан тоқылған гүлшеңберлермен марапатталған.

Христиан діні таралуының нәтижесінде құдай Зевстің құрметіне арналған Олимпия ойындарына тыйым салынды. **Б.з.б. 394 жылы** ертедегі Олимпиада ойындарын өткізу тоқтап қалды.

Ақыры, **1896 жылда** Олимпиада ойындары қайта қалпына келтірілді. Олимпиада ойындары ашылатын күні алауды жағу әдеті осы күнге дейін сақталып қалған. Күн сәулесінен жандырылған алау Олимпиада жарыстары өткізілетін жерге әкелінеді.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі Греция оқытушыларының алдына қандай мақсат қойылған? Грек мектептері қазіргі мектептерден несімен өзгешеленеді?
2. Олимпиада қатысушысының атынан әңгіме құрастыр. Ойындарда нелерді көргеніңді және қайсы жарыстарда қатысуыңды айтып бер.

30-§. ЕЖЕЛГІ ГРЕЦИЯ МӘДЕНИЕТІ

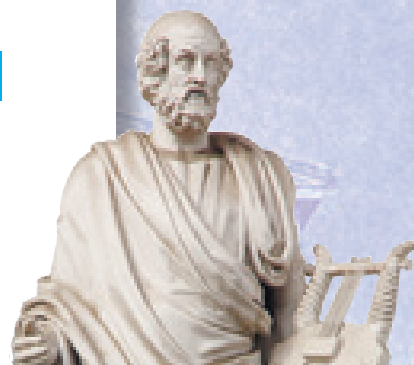
Гомердің «Илиада» және «Одиссея» дастандары

Шамамен б.э.б. 1200 жылда гректер Эгей теңізі жағалауындағы Кіші Азияда орналасқан Трояға көптеген олжаны көздеп соғыс бастаған.

Бірақ грек аңыздарында тағы бір себеп баяндалады. Ең сұлу әйел Спарта патшасының жұбайы Сақынжамал Елена еді. Троя патшасының ұлы Парис Спарта патшалығына келеді және Сақынжамал Еленаны Трояға ұрлап кетеді. Бұдан хабардар болған Спарта патшасы Паристен өш алуға ант етеді және барлық гректерді Троямен соғысуға шақырады. Гректер тоғыз жыл Трояны текке қоршауда ұстайды.

Көне грек ақыны **Гомер** «Илиада» және «Одиссея» дастандарын жазды. «Илиада» сол соғыстың соңғы оныншы жылы жөнінде әңгімелейді. Одиссейдің кеңесімен гректер айлаға көшеді: іші боп-бос үлкен ағаш ат жасайды.

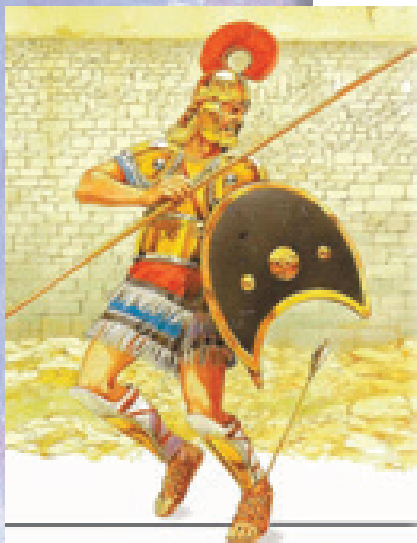
Міне, сол ағаш аттың ішіне грек

Ежелгі грек ақыны Гомер.
Заманауи сурет

Грек кемесіне
троялықтардың
шабуылы.
Заманауи сурет

Ахиллестің
табанына тиген
оқ

әскерлерінің бір бөлігі жасырынған, ал басқа бір бөлігі жақын аралдардың біріне орналасып алған еді. Троялықтар гректер қоршауға алуды тоқтатты және Троя демеушісі Афина Палладаға қош келуі үшін бізге ат тарту етіпті, деген шешімге келіп, ағаш атты қалаға алып кіреді.

Түнде аттың ішінен шыққан жауынгерлер қақпаларды ашады да Троя басып алынады.

Қазіргі тілдерде «Троя аты» деген сөз қасиетсіз сыйлық-сәлемдеме деген мағынаны білдіреді.

«Илиада» дастанының бас кейіпкері – Ахиллес. Ұлының мәңгі жасауын қалаған ана нәрестесін Стикс өзеніне батырып алады. Сол кезде Ахиллестің анасы ұстаған табанына су тимей қалады. Шайқастардың бірінде Ахиллес табанына тиген оқтан қаза табады. Содан бері «Ахиллес табаны» деген сөз нәзік жерді білдіреді.

Троя соғысы аяқталды. Гректер Трояны талан-тараж етті және мол олжалармен үйге қайтпақшы болды. Олар Эгей теңізі арқылы алыс, қауіпті жолдардан өтуі керек еді.

Троя аты.
Троялықтар оны қалаға алып келуде

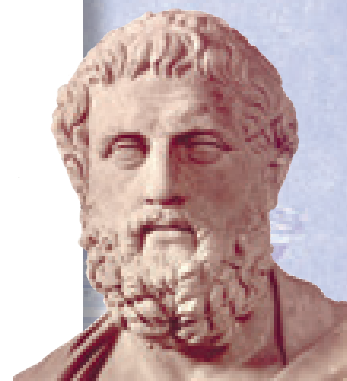
Грециядағы театр

Бұдан екі жарым мың жыл бұрын Грецияда театр дүниеге келді. «Театр» сөзін грекшеден аударғанда «тамашалар орны», «тамашахана» деген мағыналарды білдіреді. Тамашалар тек мейрамдарда ұйымдастырылды. Танертеңнен басталған тамашалар күн бойына жалғасатын. Көрермендерге бірнеше пьесалар көрсетілетін еді.

Театрға кіру үшін оншалықты қымбат болмаған тамаша ақысы жиналған. Кедей азаматтарға театрға бару үшін ақша берілетін еді.

Сахнада барлық рөлдерді тек еркектер орындаған. Қойылым қатысушылары көңілді, қайғылы және жауыз көрінісіндегі әртүрлі бетперделерден пайдаланған. Театрларда өзара күрес көрсетілген, әдетте қатысушы адамдардың өлімімен аяқталатын пьесалар **трагедия** деп аталған. Грек драматургі **Софокл** «Шah Эдип» және «Антигона» сияқты ең әйгілі трагедияларды жазған.

Ғажайып әзіл-кекесіндер, көңілді сахналар, нәзік юморға бай **комедиялар** адамның кемшіліктерін күлкі етеді. Комедиялардың ең әйгілі шебері **Аристофан** еді.

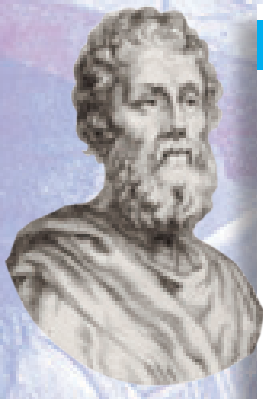
Трагедиялардың авторы – Софокл

Комедиялардың авторы – Аристофан

Ежелгі Грецияның театр бетперделері

Ежелгі грек
мүсінші Фидий.
Заманауи сурет

Мүсіншілік және сәулеткерлік

Гректер тек патшалар мен шонжарларға ғана арнап сарайлар, сонымен бірге барлық адамдар пайдаланатын қоғамдық ғимараттарды да құрған.

Мүсіндер және басқа мүсіншілік туындылары қаланың алаңдарын, ғибадатханаларды, баршаға ашық саябақтар мен стадиондарды да безендіріп тұрған.

Ғибадатханалар мен басқа қоғамдық ғимараттар тастан құрылған. Ал жеке меншік үйлер қыштан, лайдан (пахсадан) құрылған. Ғибадатханаларға бағандар – **колонналар** ерекше көрік берген.

Грек мүсіншілері өз атақты ғалымдарының және Олимпиада ойындары жеңімпаздарының немесе соғыста жеңіске жеткен қаһармандардың құрметіне ескерткіштер жасаған.

Аңыздарға қарағанда, Дедал Минос деген патшаға арнап әйгілі Лабиринт сарайын салған. Сарайға кіріп, одан шығу жолын тауып алудың мүмкіндігі болмаған.

Грек мүсіншілерінің бірі **Фидий** Акропольдегі ғибадатхана – Парфенонның құрылысына басшылық еткен. Парфенон ғимараты және оның бағандары мәрмәр тастардан құрылған. Ежелгі уақытта ғибадатхананың кіреберісі – қасбеттің жоғарғы бөлігі грек құдайларының мүсіндерімен безендірілген.

Минос патшасының
Лабиринт сарайы.
Заманауи сурет

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Қайсы дастанда Гомер Троя аты туралы аңызды суреттейді? Сеніңше, сондай оқиға шынында да болуы мүмкін бе?
2. Ежелгі Греция театры туралы айтып бер.
3. Грек мүсіншілері және олардың туындыларынан қайсыларын білесің?

31-§. ЕЖЕЛГІ ГРЕЦИЯНЫҢ ҒАЛЫМДАРЫ МЕН ОЙШЫЛДАРЫ

Ғылым

Ежелгі Грецияда ғалымдарды данышпандар, өмір тәрбиешілері ретінде таныған.

Грек ойшылдары ғаламның түзілісі мен адам өмірінің мазмұнын түсіндіруге әрекет еткен.

Атақты грек философы **Гераклит** жер бетіндегі барлық нәрсе оттан пайда болған деп түсіндірген. «Бір өзенге екінші рет түсу мүмкін емес», «Барлық нәрсе ағады, барлық нәрсе өзгергіш» деген әйгілі хикметтер соған тиісті

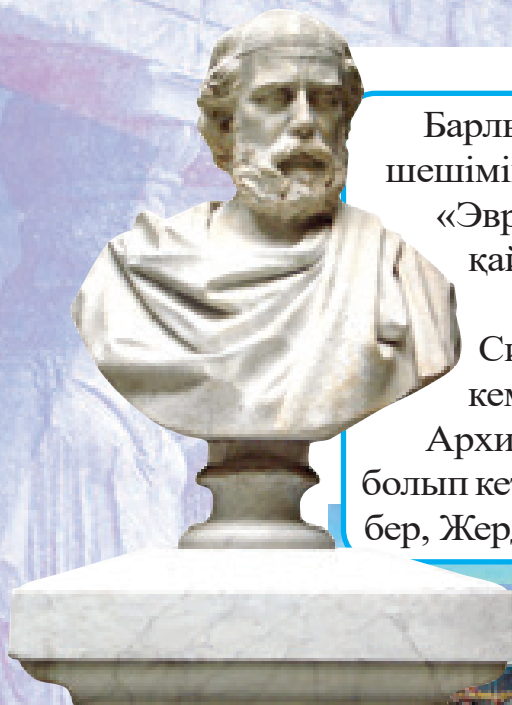
Фракиялық **Демокрит** деген философ Гераклиттің пікіріне қарсылық білдіріп, ол бізді қоршап тұрған барлық нәрсе көзге көрінбейтін ұсақ-ұсақ бөлшектер – атомдардан құралған деген мағынадағы пікірді баяндаған.

Ғалымдар ежелгі Грецияның данышпандары.
Заманауи сурет

Грек философы **Диоген** «Адамда ешқандай мұқтаждықтар болмауы шарт» деген пікірді өз іліміне негіз етіп алған. Өмірдегі барша қолайлықтардан бас тартқан Диоген бір бөшкеде күн кешкен. Аңыздарға қарағанда, Македониялық Александр одан: «Саған қандай көмек берсем болады?» деп сұрағанда, Диоген: «Ары тұрсайшы, күнді жауып қойдың!» деп кінә артқан екен.

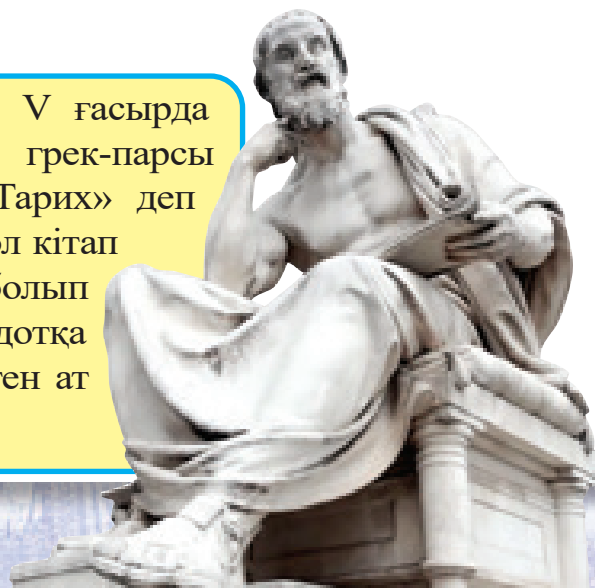
Барлық замандарда ғалымдар ғылыми мәселенің шешімін тапқан грек физигі әрі математигі **Архимедтің** «Эврика!» («Таптым, таптым!») деген айқайын қайталайды.

Архимедтің сәулені айна арқылы жинап, Сиракузаға шабуыл жасап келе жатқан римдіктердің кемелерін жандырып жібергені туралы әңгіме бар. Архимед рычаг (тірек) заңын ойлап тапты және әйгілі болып кеткен бір сөзді айтты: «Маған тірек нүктесін тауып бер, Жерді өз оғынан шығарып жіберемін!».

Архимед тарапынан римдіктердің кемелерін ертеп жіберуі

Эрамыздан бұрынғы V ғасырда жасаған **Геродот** грек-парсы соғыстарына арнап «Тарих» деп аталған кітап жазған. Сол кітап арқылы бірден әйгілі болып кеткен. Ертеде Геродотқа «*тарихтың атасы*» деген ат берілген.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі гректер ғалымдарды қалай құрмет еткен?
2. Грек ойшылдары қайсы мәселелерді түсінтіріп беруге әрекет жасаған?
3. Грек ғалымдарының ашқан жаңалықтары мен жетістіктері туралы айтып бер.
4. Архимедтің «Эврика!» деген сөзінің мағынасын түсіндіріп бер.

32-§. ЕЖЕЛГІ ГРЕЦИЯ АҢЫЗДАРЫ

Аңыздар: шындық пен жалған

Аңыздар (грек тілінде «миф») мемлекет тарихындағы көне дәуір туралы көп нәрселерді білуге мүмкіндік береді. Олар ғаламның жаратылысы, жер бетіндегі тіршілік және адамның пайда болуы, батырлардың ерлігі және теңіз саяхаттары туралы әңгімелейді.

Грек аңыздары сан-алуан әрі қызық. Аңыздар бойынша, бұрын Жер барлық жағынан теңіздермен қоршалған болған. Бастапқыда олардың патшасы **Мұхит** деген титан болған. **Атлант** деген титан үлкен аспан күмбезін желкесіне сүйеп тұрған.

Гректердің аңыздары **Геракл**, **Ахиллес** және басқа батыр қаһармандардың ерлігі туралы әңгімелейді. Олардың барлығы ерлік, күш-қуат және ақыл сияқты қасиеттерге ие болған. Он екі ерлігінің арқасында Геракл Олимп тауындағы құдайлар салтанатында құрметті орын алған екен.

Ойлап көр

Мәтінді оқып, аңыздардағы шындық және жалғанды ажырат.

Ежелгі гректердің қиялдары. Атлант

Ертедегі гректердің құдайлары

**Аңыз
кейіпкерлері**

Титандар
(алыптар)

**Сирена-
лар** (жартысы
құс, жартысы
әйелдер)

**Кентавр-
лар** (жартылай
ат, жартылай
адам)

Циклоптар
(маңдайларын-
да бір көзі бар
алып тіршілік
иелері)

Ежелгі гректер де олардың өмірі мен қоршаған ортаның көзге көрінбейтін жұмбақ күштерге бағынышты екендігіне сенген. Сол көзге көрінбейтін күштерді гректер құдайлар деп атаған. **Құдайлар** олардың Жер бетіндегі және марқұмдардың салтанатындағы өміріне үстемдік ететін. Ежелгі гректердің үш құдайы әлемге үстемдік ететін: жоғары құдай деп саналған **Зевс** – аспанда, **Посейдон** – теңізде, **Аид** – марқұмдар салтанатында. Ал басқа құдайлар егіншілік пен қолөнердің, өнер мен поэзияның, махаббат пен сұлулықтың демеушілері саналған. Соғыс пен жеңістің, әділеттің, ұйқы мен таңғы шапақ құдайлары, сондай-ақ екінші дәрежелі **сатирлер** мен **нимфалар** деген құдайлар да болған. Олар ормандарда, өзендер мен тауларда жасаған деп көз алдына келтірген.

Гректердің ойлауынша, құдайлар Грекиядағы **Олимп тауында** жасаған.

Гректер Олимп құдайларын сипаттағанда, адамдар сияқты қызғаншақ және мейрімсіз, күнді той-думанмен және ойын-күлкімен өткізеді, бір-бірімен келісе алмайды, ерік-қалауына қарсы шыққандарды аяусыз жазалайды, деп санаған. Сол себепті де гректер өздері жаратқан құдайлардан қорыққан, олардың құрметіне көптеген ғибадатханалар орнатып, құрбандықтар шалған.

Ежелгі гректер Олимп тауындағы құдайлардың өмірін осылай елестеткен

Гермес

Артемида

Аполлон

Зевс

Гера

Афина

Посейдон

Аид

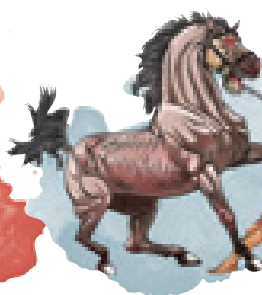
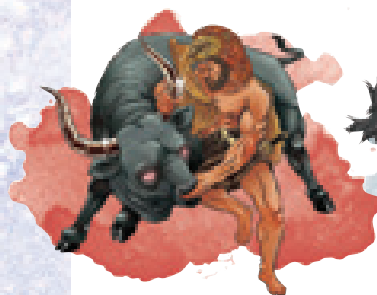
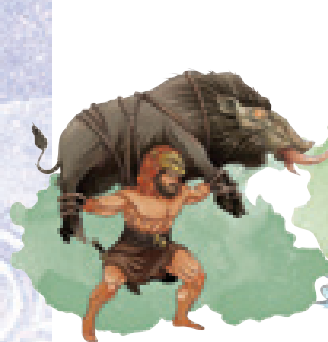
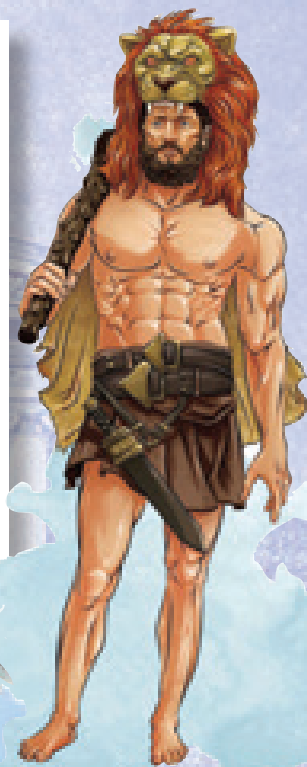
Арес

Афродита

Гепест

Дионис

Гераклдың 12 ерлігі

Ойла көр

Суреттерге қарап, Гераклдың 12 ерлігі туралы айт.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі Грецияның тарихын үйренуде аңыздардың қандай маңызы бар?
2. Гректер аңыздарда табиғаттың түрлі құбылыстарын қай тұрғыда түсіндірген?
3. Гректердің өмірінде құдайлар қандай маңызға ие болған?

IV БӨЛІМ

БІЗДІҢ ЭРАМЫЗДАН БҰРЫНҒЫ VI БІЗДІҢ ЭРА III ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРТА АЗИЯ

33–34-§. АХЕМЕНИДТЕРДІҢ ОРТА АЗИЯҒА БАСҚЫНШЫЛЫҚ ЖОРЫҚТАРЫ

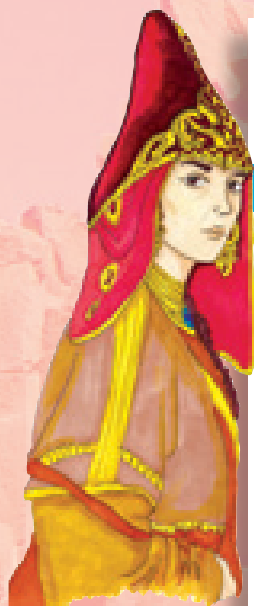
Кир II және оның басқыншылық жорықтары

Кир II Орта Азия аумағын басып алуға талаптанған алғашқы парсы патшасы болды. Ол **Парфияны**, **Марғияна** мен **Бактрияны** басып алды. **Б.э.б. 530 жылы** Кир II көп әскерлермен массагеттерге қарсы шабуыл жасады. Сол дәуірде массагеттер ханшайымы **Томарис** еді.

«Тарих атасы» Геродот бұл жорық туралы былай дейді: «Бұл шайқас... барлық шайқастардың ішіндегі ең қорқыныштысы болды. Ең әуелі әр екі жақ дұшпан күштері бір-біріне қарсы жауынгерлік сап түзеп, садақтан оқ жаудырды. Оқтары таусылған соң, қолдарына қанжарлар мен найзаларды алып жауға қарсы атылды. Шайқас ұзаққа созылды. Ешкім шегінуді ойламайтын. Көп қан төгілді. Ақыры, массагеттердің қолы басым келді. Парсы жасақтарының көпшілігі қырылды. Соғыс алаңында Кир II-нің өзі де қаза тапты».

Дарий I сақтарға қарсы жорығы

Дарий I үстемдігінің бірірінші жылы Марғиянада парсы басқыншыларына қарсы ірі халық көтерілісі болды. Көтеріліске **Фрада** басшылық етті. Көтерілісшілер мен парсы жасақтары арасындағы шешуші шайқас **б.э.б. 522 жылы** болды. Фраданың өзі тұтқынға алынады да өлтіріледі. Бұл оқиға туралы мәлімет Бехистун жартас жазуларында аталған.

Томарис
ханшайым

Кир II массагеттер-
мен шайқаста қаза
табады

Парфия,
Марғияна,
Бактрияны
бағындыр-
ды

Б.э.б. 530
жылы Кир II
массагеттерге
жорық
жасады

Массагет
тайпаларының
ханшайымы
Томарис

Ахеменидтер
жасағы

Дарий I-дің Бехистун жазуларындағы хабары

«Маргияна деген мемлекет маған бойсынбай қойды. Маргияналық Фрада есімді кісіні олар өздеріне бастық тағайындады. Сонда мен Бақтрия сатрапы Дадаришишке хабаршы жіберіп: «Барып мені менсінбейтіндерді тас-талқан ету керек», – дедім.

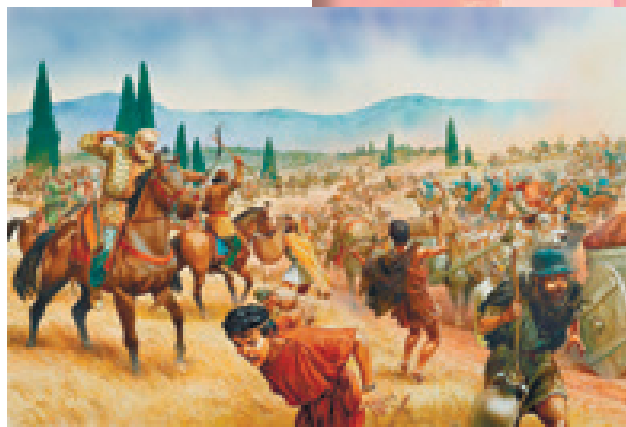
Дадаришиш әскерлерімен маргияналықтарға қарсы жорыққа шықты. Мені Ахурамазда қолдады. Ахурамазданың қалауымен олардың әскерлері түгелдей жеңілді».

Дарий I билігінің үшінші жылында сақтарға қарсы жорық жасайды. Осы жорық жөнінде Бехистун жазуларында мәлімет қалдырылған.

Сондай-ақ бұл жорық туралы тарихшы **Полиэн** (Б.э.б. II ғасыр) келтірген басқа бір аңыз да бар. Сақтардың аңызына сүйеніп, онда әңгімеленуі бойынша, парсылардың қасына сақ тайпасынан **Шырақ** деген шопан келеді, ол парсы жасақтарын өзінен басқа ешкім білмейтін соқпақ жолмен сақтардың арт жағына бастап баратынын айтады. Сусыз шөл даланы бойлап, жеті күн жол жүрген соң, сусыздықтан, дозақтың азабын шегіп келе жатқан парсылар өздерінің алданғандарын сезіп қалады. Парсылар ержүрек шопанды өлтіреді, Дарий I-дің сақтарға қарсы жорығы сәтсіз аяқталады.

Ойлап көр

Ана Отан азаттығы үшін басқыншылыққа қарсы күрескен Томарис пен Шырақ сияқты ержүрек батырларды не бірлестірген?

Бейбіт тұрғындарға шабуыл.
Заманауи сурет

Дарий I-дің Суза сарайындағы
садақшылардың бейнесі

Полиэн Шырақтың батырлығы жайлы

Дарий I

Б.э.б. 522
жылы Фрада
көтерілісін
бастырды

Сақтарға
қарсы
жорық
жасады

«Жасақтар Шырақпен жеті күндік жолға түсті, сусыз шөлге кіріп барды. Мыңбасы Раносбат жолбастаушыдан сұрады: «Ұлы патшамызды алдап, көп санды жасақты бұл сусыз шөлге алып келуге сені не мәжбүр етті? Бұл жерлерде құс ұшса – қанаты, адам жүрсе – аяғы күйеді. Су да, жанзат та кездеспейді. Алға да, артқа да жол жоқ».

Шырақ күліп жауап берді: «Мен жеңдім. Сақтарды өлімнен құтқару үшін сендерді сусыздықпен аштыққа дұшар еттім».

Шырақтың ерлігі

Ахеменидтердің мемлекетті басқаруы

Басып алынған мемлекеттерді бағындырып тұру үшін Ахеменидтер бүкіл бір мемлекетті бөлек бір облысқа – **сатрапияларға** бөліп тастады. Бұл сөз парсыша «хшатра» – «облыс» дегенді білдіреді. Сатрапиялар бастығы – **сатраптарға** шексіз билік берілген. Сатраптардың көпшілігі Ахеменидтер әулетінің өкілдері еді.

Орта Азияның парсылар басып алған облыстары үш сатраптыққа бөлінеді. Әрбір сатраптық жылдық салық төлеген. Бұдан тыс, бағынышты халықтар сарай мен ғибадатханалардың құрылысына жұмылдырылған. Салықты күміспен, малдармен (аттар, түйелер, қойлар), қолөнер бұйымдарымен (қыш ыдыстар, қару-жарақ, әшекейлер), киім-кешек және аң терісімен төлеген.

Дарий I және оның мұрагері Ксеркстің үстемдігінде басып алынған облыстардағы ортаазиялықтар грек-парсы соғыстарында да қатысты. Әйгілі Марафон шайқасында (**б.з.б. 490 жылы**) парсы әскерлерінің орталығында болған сақтар сәтті шайқасқан.

Геродот парыс патшасы Ксеркс басқыншылығы кезінде гректерге шабуыл жасаған ортаазиялық жауынгерлердің қару-жарағын толық сипаттаған. Бактриялықтар садақ және найзалармен, сақтар қанжар және соғыс айбалталарымен, хорезмдіктер мен соғдылар бактриялықтар секілді қару-жарақпен шайқасқан. Сақ және бактрия атты әскерлері Ксеркс жасағындағы ең жақсы жауынгерлер болған.

Ойлап көр

Сенің пікіріңше, Шырақ қай мақсатпен прасыларды сусыз шөлге бастады?

Атты және жаяу әскер

Массагеттердің
киім-кешектері мен
құрал-жарақтары

Геродоттың массагеттер туралы хикаясы

«Массагеттер скифтер (сақтар) сияқты киінеді. Тұрмыс тәрізі бірдей. Олар атта және жаяу жүріп соғысқа қатысады. Әдетте, садақ, найза және балталармен қаруланады. Олардың барша бұйымдары мен қарулары алтын және күмістен жасалған. Найзалар мен садақ оқтарының ұшы, балталар мыстан жасалған. Бас киімдері мен кемер белбеулері алтынмен безетілген. Аттары қорғаушы сауыттармен жабылған, олар да мыстан тоқылған.

Массагеттер бидай екпейді, егіншілік және балық аулаумен күн көреді. Аракста (Амударияда) балық көп. Сүт ішеді. Олардың табынатын жалғыз құдайы – Күн. Күн құдайы үшін атты құрбандыққа шалады, күшті тәңіріге күшті және ұшқыр ат керек деп есептейді».

Массагеттер

Мәдениеттің дамуы

Жазба және археологиялық деректер б.з.б. VI–IV ғасырларда Орта Азия халықтарының қолөнершілік, зергерлік, тігіншілік, құмырашылық және сәулеткерлік салаларында жоғары дәрежеге қол жеткізгендіктерін білдіреді.

Теңіздер алқабында **Көктөбе** (Зарафшон) **Даратөбе** (Қашқадария), **Хумбузтөбе** мен **Көзеліқыр** (төменгі Амудария алқабы) сол сияқты көне қол өнердің орталықтары дамыған.

Жазба деректерде мыс, темір рудаларын қазып алынғаны, Орта Азияның Шығыс мемлекеттерімен байланысқан көне керуен жолдарындағы сауда туралы мәлімет беріледі. Сауда керуендері қарақшылық шабуылдар мен тонаулардан қорғалған. Маңызды сауда жолдары өткен өзендер мен тау асулары бойында әскери бекіністер салынған.

Көзеліқырдан табылған қыш қазан

Алтын білезік. Әмудария қазынасынан

Өрнек-әшекейлер

Сузада сарай салу туралы Дарий I жазуы

«Құрылыста пайдаланылған алтын Сард пен Бақтриядан әкелінді. Алмаз, гауһар және жақұт Согдианадан әкелінді. Пайдаланылған қара көк жақұт Хорезмнен, күміс пен жез Мысырдан әкелінді»

Б.э.б V–IV ғасырларда Орта Азия аумағында алғашқы теңге ақшалар таралған. Зергерлік өнерінің жоғары дәрежеде өркендеген қазіргі таңда Британия мұражайында сақталып жатқан, 1877 жылда **Әмудария қазынасынан** табылған алтын мен күміс бұйымдар айқын мысал бола алады.

Әрбір қалада ішкі бекініс болған. Қалалардың төңірегіне қоныстанған егіншілік шаруашылығында ата тұқымына тиісті үлкен-үлкен отбасылар тіршілік еткен. Егіншілердің қорғандары тұрғын үй-жай және қожалық қора-қопсыларынан құралған.

Археологтар қала мен қорғандар төңірегінде егін алқаптарына су алып келінген арна мен арық іздерін тапқан.

Әмудария
қазынасынан
табылған
мүсіндер

Парсы патшаларының кесенелері.
Нақши Рустам жартасы. Иран

Күпиялы «Әмудария қазынасы»

1880 жылғы мамыр кеіштерінің бірінде, Ауғаныстанның оңтүстігінде, Кабулдан үш күндік жолда, Пешаварға бара жатқан бұқаралық саудагерлер керуеніне қарақшылар шабуыл жасайды. Керуенде алтын заттар болған.

Саудагерлерден бірінің қызметшісі қарақшылар тұтқынынан қашып, сол аймақтың британдық әскери-саяси орынбасары капитан Ф. Бертон әскери постын аяққа тұрғызады. Бертон өз көмекшілерін жанына алып, қарақшылар артынан түседі. Түн ортасында Бертон күтілмегенде қарақшылар алдынан шығады. Олар олжаны бөлісіп жатыр еді. Осы уақытта қарақшылар ұңгірде кенеттен пайда болған офицерге қарсы тұра алмайды.

...Үндістандағы саудагерлердің бағалы заттарын ағылшындар сатып алып,

Британия мұражайына тапсырады.

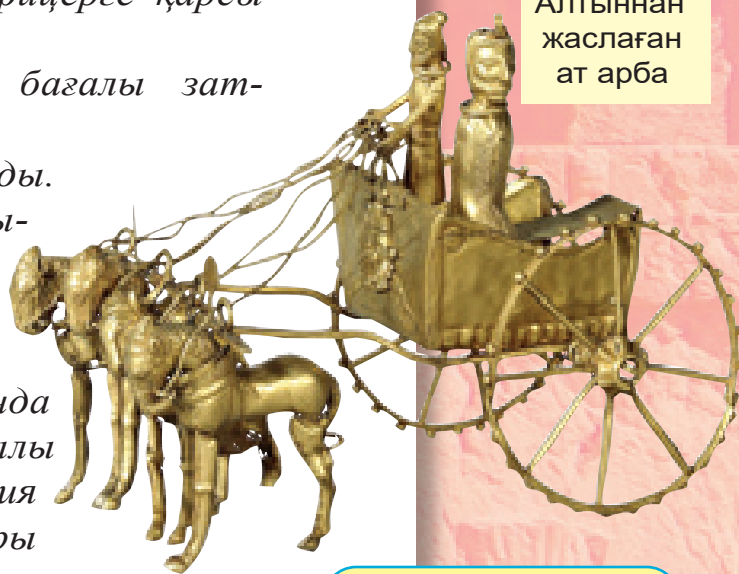
1905 жылы Британия мұражайының қазынашысы О. Далтон Бұқара саудагерлерінің қазынасы туралы «Окс қазынасы» деген кітап жазды.

Саудагерлердің сөзіне қарағанда бұл алтын бұйымдар 1877 жылы **Қубодион** алқабынан, ежелгі Бақтрия жерінен табылған. Бұл жоғары көркемдік стильде жасалған алтын мен күміс бұйымдар жиынтығынан тұрды. Бұл өте жоғары дәрежеде жасалған бейнелеу өнерінің үлгілері мен теңгелер ғылымда «Әмудария (Окс) қазынасы» деген атаумен әйгілі.

Ойлап көр

Бақтрия шеберлері жасаған алтын ат арбаға қара. Орта Азияда ежелгі бейнелеу өнері қандай дәрежеде дамыған?

Алтыннан жасалған ат арба

Ахеменидтер дәуіріндегі Орталық Азия

Бөлек (үш) сатраптар, басшысы – сатрап

Даратөбе, Көктөбе, Хумбузтөбе, Көзелиқыр

Қожалық, қолөнер және сауда қатынастарының дамуы

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Кир II массагеттер еліне қашан басып кірді?
2. Массагеттер тайпаларын кім басқарды? Кир II әскерлері мен массагеттер арасындағы шайқасты сипатта.
3. Дарий I-ге қарсы көтеріліс қай жерде басталды және оны кім басқарды?
4. Ахеменидтер Орта Азиядағы басып алған аймақтарында қандай міндеттемелер белгіленген ?
5. Шырақтың ерлігін әңгімелеп бер.

35–36-§. ОРТА АЗИЯ ХАЛҚЫНЫҢ ГРЕК-МАКЕДОН БАСҚЫНШЫЛАРЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСІ

Б.э.б. IV ғасырда Македонияның дамуы

Б.э.б. 336 жылы Филипп II өлімінен соң оның 20 жасқа тоған ұлы Александр Македония патшасы болады. **Б.э.б. 334 жылы** ол Шығысты басып алуды бастады, бұл жорық 10 жылға созылды. Сол жорықтың барысында ол Кіші Азия, Сирия, Мысыр, Иран және Үндістанда үлкен-үлкен аумақтарды жаулап алады. Македониялық Александр үлкен аумақта грек мәдениеті таралуына мүмкіндік жарату мақсатында басып алынған қалаларға гректерді жайғастырды.

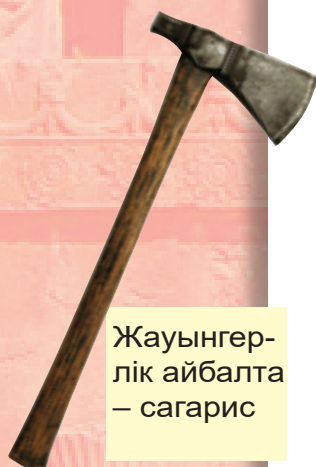
Орта Азия халықтарының қару-жарақ және әскери өнері

Орта Азия жауынгерлері соғысқа сауыт киіп қатысқан, бастарына дулыға киген. Қанжар (**акинак**) және қылыштар, жауынгерлік айбалта (**сагарис**) және найзалармен қаруланған. Алыс қашықтықта тұрып соғысу құралы ретінде садақтан пайдаланған. Олар атпен шауып келе жатып, оқ және найзамен дұшпанға қарсы шыққан.

Қорғандар мен қалаларды қорғауда жебе-садақтарды және тас атар құралдарды пайдаланған. Қорғаныс мақсатында тас және пісірілген лайдан даярланған ядролар қолданылған. Қалалар мұнаралар мен саңылаулары бар мықты қабырғалармен қоршалған еді. Қабырғалардың төбесінде садақшылар үшін арнайы жүру жолдары құрылған. Сыртқы қабырғаларды бойлай орналасқан домалақ мұнаралар ішінде де садақшылар жайғасқан. Су толтырылған терең әрі кең орлар бекініске апаратын жолды бөгеп тұрған.

Акинак

Жауынгерлік айбалта – сагарис

Орта Азия әскерлері

Александрдың басқыншылық жорықтары

Б.э.б. 330 жылы Македониялық Александр ежелгі Парсы мемлекетінің Ахеменидтер әулетінен шыққан патша **Дарий III-тің** әскерлерін талқандайды. Ол Үндістанға жорыққа шығудан бұрын жасағының арт жағын қауіпсіздендіру мақсатымен **Окстің** (Әмударияның) арғы жағында жасайтын ұлыстарды бағындырмақшы болады.

Оның жолына бірінші кедергі болған қала Бактрияның астанасы **Бактра (Зариасп)** болды. Бұл кезде Ахеменидтер әулетінің уәкілі **Бесс** Бактрияның сатрабы болатын. Ол Бактра қаласын жауға тастап, Әмударияның арғы бетіне қашып кетеді.

Ойла көр

Спитамен бастаған соғдылар жасағына бактриялықтар мен сақтар не үшін қосылды?

Мароқанттың басып алынуы

Б.э.б. 329 жылы грек-македондар Мароқантты қолға алды. Александр әскерлерінің бір бөлігін сол жерде қалдырды, ал өзі **Курушкат (Кирополис)** қаласын басып алу үшін негізгі күштермен Сырдария жағалауларына қарай жол алды. Аңызға қарағанда, бұл қалаға парсы патшасы Кир II негіз салған екен.

Соғдияна халқы басқыншыларға қарсы күреске аттанды. Көп өтпей соғдыларға бактриялықтар мен сақтар қосылады. Көтеріліске қабілетті ұйымдастырушы әрі қолбасшы **Спитамен** басшылық етеді.

Едәуір әскер жинаған Спитамен Мароқантты қоршап алды. Александр қоршауда қалғандарға көмекке үш мыңға жуық жауынгерлерден құралған жасақ жөнелтеді. Деректерде «**Политимет**» деп аталған Зарафшан өзені бойында македондарға торуыл қойған Спитамен жау тобын түгелдей қырып тастайды. Сонда Александрдың өзі көтерілісті бастыруға аттанады. Гректердің қалың қолының жақындап келе жатқанынан хабардар болған Спитамен қоршауды тоқтатады да өз жасағын шөлге қарай бастап кетеді.

Македониялық Александр өз әскерімен

Ойлап көр

Спитамаман сан жағынан өзінен басым тұрған македониялықтардың жасақтарын қалай жеңді?

Македондықтарға шығын келтірген соғдылардың садақ жебелері

Сақтарға қарсы күресу үшін Александр Хожент маңында **Яксарт (Сырдария)** өзенінің бойында бекініс салуды бұйырды. Бұл бекініс **Александрия Эсхата** (Александрия шеті) деп аталды.

Б.э.б. 328 жылдың күзінде Спитаменнің Александрмен шешуші шайқасы болып өтті. Күштер тең болмағандықтан Спитамен жеңіліп, тағы шөлге қарай шегінеді. Сол жерде оны сатқындар сияқты өлтіреді.

Спитамен көтерілісі бастырылса да Соғдианада грек-македондар бірінші рет жеңіліске ұшырады. Александр жергілікті шонжарлармен қатынас орнату жолдарын іздеді. Ол Соғды шонжарлары – Хориен және Оксиарттың Хисар тауларында орналасқан таудағы бекіністерін қолға енгізіп, Оксиарттың қызы **Равшанакка (Роксанаға)** үйленеді. Сөйтіп, Македониялық Александр беделді соғды шонжарларының бірімен туыс болып, Оксиарттың Бактрия облыстарының біріне әкімі етіп тағайындалады.

Орта Азия жерлерін басып алу үшін Александр дерлік үш жыл әрекет етті, бірақ онша үлкен болмаған аумақты: Марғияна, Бактрия, Соғдияна, қазіргі Бекабад пен Хожент арасындағы Сырдария жағаларын бағындыра алды. Хорезм, Ташкент алқабы мен Ферғана тәуелсіз болып қала берді.

Кек

Александрдың жауынгерлері Зарафшан өзеніне алып баратын жолдан шаң-тозаң көтеріп келетін.

...Кенеттен оқтар зуылдап ұша бастады. Бұталар арасынан садақ оқтары жаудырылды. Дұшпан күтпеген жерден шабуыл жасады. Македониялықтар қорқудан қатып қалды. Тағы да торуыл!... Каранның бұйрық аралас бақыруы әсер етпеді. Дүрбелеңге түскен македондар еріктерін қолдан беріп, қаша бастады, бірақ дұшпан жаяу жауынгерлері қамыс тоғайдың арасынан олардың алдынан шығып, айбалталарын шеберлікпен іске салды: жауларды жермен жексен етті.

Фракиялық, агриан, неон, македониялық, фессиялық және иллириялықтардан екі мың шақты жауынгер Зарафшан бойында мәңгілік қалып кетті. Кек өзін күттірмеді. Қаза тапқан жауынгерлерді Олимп тауындағы құдайлар да эллиндер армиясы қатарына қайтаруға күшсіз қалды. Бұл үлкен жеңіліс грек-македон жасақтарының жеңілмеуі туралы аңызды теріске шығарды.

Ойлап көр

Сеніңше, Александрдың жауынгерлері қалай жазаланған? Мәтіннен пайдаланып түсіндір.

Спитамен.
Заманауи сурет

Спитамен өзінің жеңісін дамытып, македониялықтарды Мароқанда қамалында қорғаныс шараларын көруге мәжбүр етті. Азиялықтардың атты әскерлері македондар үстіне от қойды. Кратер шабуыл жасап келе жатқан атты әскерлерге қарсы тас атар қаруларын іске салады. Атылған жүздеген тастар атты әскерлер қатарына жарақат жеткізеді. Қорқып қалған аттар кісінеп, нысқырып аударылып түсе бастады. Атты әскерлер өздерін жоғалтып қоймады. Аттарынан секіріп түсіп, дереу соғысқа аттанды.

Фессалия салт аттылары Бақтрия аттылы әскерлері қанатына шабуыл жасады. Бақтриялықтар шегінді. Дүниенің ең сара аттылы әскерлері саналған Фессалия жауынгерлері соққысына азиялықтар дес бере алмады. Кратердің көңілі жайына түсті.

Фессалия аттылы әскерлері дұшпанның соғыс өнерлерін бірден қиялдан шығарып, олардың артынан құдалауды жалғастырды. Сақтар мен бақтриялықтар атта да желдей есіп кетіп жатқанында да садақпен қатесіз ата алуын олар ұмытты. Эллиндер садақпен оқ атуда Гераклдың теңі жоқ деп санайтын. Окс артында сол аңызға айналған батырдан да шебер садақшы жасайтын.

Македониялық Александрдың жорықтары

Басқыншылықтың салдары

Грек-македон жасақтарының басқыншылық жорықтары Орта Азия жерлерін бүліншілікке ұшыратты, халықтың көп бөлігі қырылып кетті, көптеген қалалар қирады.

Македониялық Александр Орта Азияда бірнеше қалалар құрғызған. Бұл қалалар оның есімімен **Октағы Александрия, Александрия Эсхата, Марғияна Александриясы** және сол сияқты аталған.

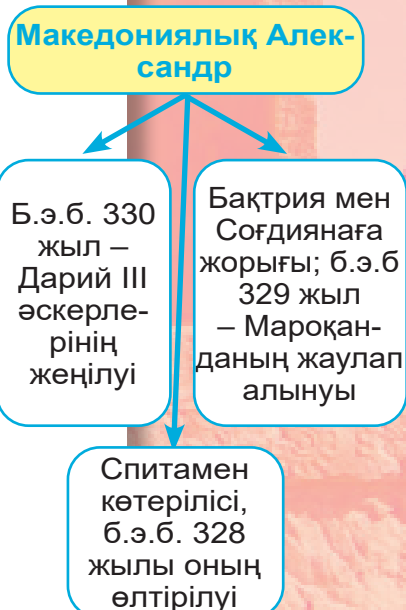
Олардың кейбіреулері қиратылған Соғдияна мен Бактрия қалаларының орнында, ал басқалары тірек қорғандар ретінде жаңадан құрылған. Сол қалаларда грек-македон жаяу және атты әскерлері орналасқан. Бұл әскерлердің кемеіген қатары Македония тәртібі бойынша қаруландырылған Бактрия мен Соғдияна жастарының есебінен толықтырылған.

Жергілікті шонжарлар отбасыларынан жастар, соның ішінде Роксананың інісі Итан македониялықтардың сараланған аттылы гвардиясы – **агемаға** қабылданды. Грек тарихшысы Аррианның жазуынша, «өз найзаларының орнына олардың баршасы македониялықтар найзаларымен қаруланды». Жас жауынгерлерге әскери жұмыс пен бірге грекше оқу-жазуды үйреткен. Ал кейін олар грек-македондар құрған қамалдарда әскери қызметті өтеген.

Біртіндеп қолөнершілік пен сауда қайта қалпына келтірілді. Жергілікті және грек мәдениеттерінің салт-дәстүрлері бірігулері жүзеге асты. Соның негізінде **Селевкилер, Грек-Бактрия және Парфия** сияқты өте көне мемлекеттер дамиды.

Ойлап көр

Соғдияна мен Бактрия жастары әскери жұмыспен қоса оқу мен жазуды не үшін үйренді?

Сұрақ пен тапсырмалар

- Ортаазиялық жауынгердің қару-жарағын сипаттап бер.
- Б.э.б. VII–IV ғасырларда Орта Азия қалалары қандай көріністе болған? Оларды санап бер және картадан көрсет.
- Спитамен көтерілісі қашан болып өтті? Көтеріліс қалай аяқталды?
- Грек-македон әскери жасағы Орта Азияға бастырып кіруінің кері салдарын сана.
- Картада Македониялық Александр Орта Азияға жорық жолын көрсетіп бер.

37-§. СЕЛЕВКИЛЕР МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ГРЕК-БАҚТРИЯ ПАТШАЛЫҒЫ

Орта Азия Селевкилер мемлекеті құрамында

Б.э.б. 323 жылы
Македониялық
Александр
мемлекеті
ыдырады

Македония

Мысыр

Сирия
(Селевкилер
мемлекеті)

Б.э.б. 323 жылы 13-маусымда Македониялық Александр дүниеден өтеді. Ол орнатқан мемлекет үш бөлікке: **Македония, Мысыр пен Сирияға** бөлініп кетеді. Осы мемлекеттерді Александрдың ең жақын қолбасшылары тарапынан басқарылған.

Көпке созылған өзара соғыстардан соң, **б.э.б. 312 жылы** Македониялық Александрдың қолбасшыларының бірі **Селевк Бабыл** (Сирия мемлекеті) патшасы болды. Селевкилер мемлекетінің құрамына Месопотамия, Иран, Парфия, Бактрия, Соғдияна және Марғияна кіретін еді.

Селевк өз мемлекетінің құрамына енген Орта Азияны жеке облыстар сатраптықтарға бөледі. Мемлекеттің қорғанысы және жасақтарды ұйымдастырумен бұрынғы қолбасшылардан тағайындалған **стратегтер** шұғылданатын еді.

Селевк өзінің ұлы **Антиохты** Шығыс облыстар – Парфия, Марғияна, Бактрия және Соғдияналарға аймақ бастығы етіп тағайындады. Селевк қайтыс болғаннан кейін Антиох алып мемлекеттің басында тұрып, оны 20 жылға жуық басқарды.

Патша Антиох Селевк және **Апама** – Спитамен қызының перзенті еді. Малика Апама Селевкилер мемлекетінде әйгілі болған. Қираған жерлер қазіргі Сирия аумағында орналасқан қала оның құрметіне **Апамея** деп аталған.

Балалық кезінде Антиох Соғдияна туралы анасы айтып берген әңгімелерді тыңдаған. Ана тарапынан Соғды оның ата-бабасының жері болған. Македониялық Александрға қарсы күрескен Антиохтың атақты бабасы Спитаменнің аты мен атақты тайпа Соғдиянада ең көнелерінің бір саналған. Сонымен қатар Спитамен Шығыста көне зороастризм дініне негіз салған Заратуштра тайпасының да аты еді. Соғды тілінде «**Спитамана**» атының тамырлары авеста тілінде «Спентамана» – «Қасиетті рух» мағынасын білдірген.

Бірте-бірте Соғдияна, Бактрия мен Марғияда бейбіт өмір қалыптаса бастады. Бұл жерлерде жаңа мекендер, қалалар құрылды, сауда, егіншілік пен қолөнер дами бастады. **Бактра, Мароқанд, Марғияна Антиохы (Марв), Терміз** ірі қалалар мен мәдениет орталықтарына айналады.

Сауда жолдарын жағалай орналасқан қамалдар үлкен маңызға ие болған. Терміз маңындағы Әмударияның оң жағалауында орналасқан **Кемпіртөбе қамалы** солардың қатарынан. Археологтардың айтуынша, қамал Македониялық Александрдың Соғдиянаға жорықтары дәуірінде Окс – Әмудариядан өту жайында құрылған. Қорған ішінде сауда керуендеріне қызмет көрсетуге арналған астық қоймасы болған.

Бойсын тауларында **Ұзындара қамалы** орналасқан. Ол тастан құрылған қорғаныс қабырғаларымен оралған. Бұл жерде Бактрия және Соғдиананың байланыстырып тұрған қажетті тау жолын қорғаған грек-македон жауынгерлерінің гарнизоны орналасқан.

Өртүрлі археологиялық қазбалар жауынгерлер тұрмысы туралы айтып береді. Аталмыш қазбалар тамақ пісіруге арналған сапал қазандар және су ыдыстары, қамалда сақталған үлкен ыдыстар – хумдар, тұрмыстық бұйымдар және селевкилер мен грек-бактрия дәуіріне тән күміс және мыс теңгелерден құралған.

Селевки

Б.э.б. 312 жылы Селевкилер мемлекетінің билеушісі

Месопотамия, Иран, Парфия, Бактрия, Соғдияна, Марғияна

Б.э.б. 280 жылдан Антиох билеуші

Бактра, Мароқанд, Марв, Терміз

Диодоттың алтын теңгесі

Евтидем
патшаның теңгесі

Грек-Бактрия мемлекеті

Б.э.б. 250 жылы Бактрия Селевкилер мемлекеті құрамынан бөлініп шығады. Антикалық дәуір тарихшылары мәлімет беруіне қарағанда, бірнеше Бактрия қалаларының билеушісі болған **Диодот** өзін патша деп жариялайды. Осы оқиғадан бастап Грек-Бактрия мемлекетінің тарихы басталады. Б.э.б. 250 жылы Селевкилер мемлекеті құрамынан бөлініп шыққан Парфия Бактрияның дұшпанына айналады.

Бактриядан тыс, Грек-Бактрия патшалығы құрамына Соғдияна мен Марғияна да енген.

Диодоттан кейін Грек-Бактрияда үстемдік мемлекет тарихында айтарлықтай із қалдырмаған **Евтидемге** өтеді. Евтидемнің ұлы **Деметрий** үстемдігі кезінде Грек-Бактрия патшалығы ең үлкен шекараларға ие болды. Үндістанның бір бөлігі осы мемлекетке қосып алынған.

Парфияда билік **Митридат I-дің** қолына өткен соң, ол Бактрияға әскери қысым жасауды күшейтті. Грек-Бактрия мемлекеті үздіксіз соғыс жүргізуге мәжбүр болғандықтан, ол әлсіреп қалды.

Грек-Бактрия патшалығы.
Б.э.б. II ғасыр

Ежелгі грек қаласы
Айханым. Бақтрия.
Қалпына келтірілген

Ойлап көр

Грек-Бақтрия мемлекетінде сауданың жандануына не себеп болды?

Бұдан пайдаланған көшпелі юэчжи тайпалары **б.з.б. 140–130 жылдар** аралығында Грек-Бақтрия мемлекетін басып алады.

Грек-Бақтрия мемлекеті 120 жыл өркендеген. Бұл дәуірде қолөнершілік пен сауда дамыды, қалалар құрылды. Бақтрия, Соғдияна және Марғияна қолөнершілерінің өнімдері көптеген көрші қала мен мемлекеттерде пайда болған. Грек-Бақтрия мемлекетінде билеушілер бейнесі түсірілген теңгелер соғылған. Дажладағы Селевкиядан Бақтрияға дейін жолдың құрылысы аяқталған соң ежелгі Шығыстың көптеген мемлекеттерімен сауда байланыстары жанданды. Бақтрия арқылы Қытайдан Үндістанға Ұлы Жібек жолының оңтүстік тармағы өтті.

Грек-Бақтрия патшалығы

Бақтрия,
Соғдияна,
Марғияна

Б.з.б. 250
жылы
құрылған

Билеушілер:
Диодот,
Евтидем,
Деметрий

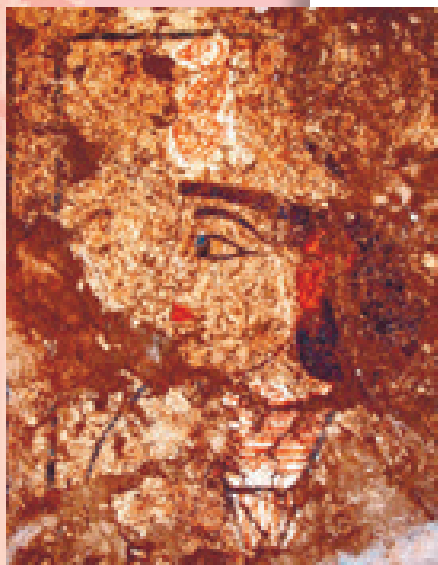
120 жылы
дамыған,
юэчжилер
жаулап
алған

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Македониялық Александр мемлекеті қандай тәуелсіз мемлекеттерге бөлініп кетті? Бұған не себеп болды?
2. Селевки мен Антиох туралы нелерді білесің?
3. Грек-Бақтрия мемлекетінің тарихы туралы айтып бер.

38–39-§. ЕЖЕЛГІ ХОРЕЗМ

Хорезм мемлекеті

Қабырға суреті.
Ақшахан қамалы.
Б.э.б. II–I ғасырлар

Б.э.б. IV ғасырда Хорезм Ахеменидтер мемлекетінен бөлініп шығып, дербес мемлекетке айналды. Македониялық Александрдың үстемдігі дәуірінде де Хорезм мемлекеті тәуелсіз еді. Ежелгі грек тарихшысы **Арианның** айтуынша, бұл дәуірде Хорезмде **Фарасман** патшалық еткен.

Б.э.б. VI–III ғасырларда Хорезм Орта Азияда қала құру және сәулеткерлік кең дамыған маңызды орталыққа айналады. Мемлекет шекараларында және сауда жолдарын бойлап қамалдар құрылады. Хорезмнің **Хиуа, Жанбасқамал, Базарқамал** және басқа қалаларында биік және әдемі құрылыс жұмыстары жүзеге асырылады.

Қалалар мықты қорғаныс қабырғаларымен қоршалып, қабырғаның бұрыштарында мұнаралар құрылған. Орталықтан өткен көше қаланы екі бөлікке бөлген, ал одан жан-жаққа көшелер таралған, махаллалар бір-бірінен ажыралып тұрған. Орталық алаңда сәулетті сарай мен ғибадатханалар орналасқан. Хорезм мемлекетінде әскери жұмыс, қожалық және қолөнершілік саласы дамуына үлкен мән берілген.

Қойқырылғанқамал.
Қазба жұмыстары және қалпына
келтірілген күйі

Шаруашылығы мен қолөнершілігі

Бұл өлке халқы шаруашылығының негізін жасанды суармалы егіншілік пен мал шаруашылығы құрған. Қалалар мен егіншілік үй қорғандарының айналасын далалар, бақтар және жүзімдіктер қоршап тұрған. Әмудариядан ұзындығы 40–50 километрге жететін кең суару арналары қазылған. Хорезмдіктер бидай, арпа және тары еккен. Жеке қамалдарда астық сақтауға арналған үлкен қоймалар орналасқан.

Хорезмде қолөнершілік дамыған еді: құмырашылық, темір және мыс аспаптар, қару-жарақ пен зергерлік бұйымдары дайындалған. Хорезм халқы Соғдияна, Марғияна, Бактрия және дала көшпенділерімен жақыннан сауда қатынастарын орнатқан. Бұл өлкеден маңызды керуен жолдары өткен. **Б.з.б. I ғасырда** және эрамыздың алғашқы ғасырларда Хорезмде күміс пен мыс теңгелер соғылған. Бұлардың баршасы сауда қатынастарының дамуына көмектескен.

Ежелгі Хорезм халқының бейнелері.
Қалпына келтірілген

Хорезмнің қамал қабырғалары

Мүсін түріндегі оссуарий

Өнер, жазу және дін

Көне Хорезм сарайлары мен ғибадатханалары қабырға бейнелер және мүсіншіліктің жетік өнер үлгілерімен әшекейленген.

Әмударияның оң жағалауындағы **Ақшахан** қамалында (**б.з.б. II–I ғасырлар**) сарай мен ғибадатхана орналасқан. Ғибадатхана жолақтарының қабырғалары адамдар, аттар мен аттылы әскерлер бейнесі түсірілген түрлі-түсті суреттермен қапталған. Әсіресе, 30 қаһарман портреті ерекше ажыралып тұрады, олардың кейбіреуі құс пішініндегі тәж кидірілген түрде бейнеленген.

Бұл ғимараттарды құру үшін мемлекеттің барлық аймақтарында өндірілген шикі кірпіштер көп мөлшерде істетілген. Құрылысқа сәулетшілер, суретшілер және мүсіншілер қатысқан.

Эрамыздың II–III ғасырларда патша қала – Хорезм билеушілерінің тұрағы **Топыраққамал** құрылған. Оның солтүстік бөлігінде үлкен сарай мен ғибадатханалар орналасқан. Сарай бөлмелері ежелгі құдайлар, шахтар, жауынгерлер, музыканттар, жануарлар бейнелерімен әшекейленген. Залдардың бірінде қабырға бойлап сөреде боялған лай ескерткіштер орнатылған. Олардың жалпы саны 115 болған.

Орта Азиядағы ең көне жазу Хорезм аумағынан табылған. **Айбайырқамал (б.з.б. V–IV ғасырлар)** ескерткішінен табылған, хум сыртына жазылған жазу үлгісі солар қатарынан.

Қыш ыдыстар

Ежелгі Хорезм қамалының қирандылары

Кейінгі дәуірлерде жазулар қара сиямен қыш, сүйек, ағаш тақтайшаларға және терінің бетіне жазылған. Арамей әліппесіне негізделген ежелгі Хорезм жазуы 20 әріптен құралған.

Ауыл шаруашылығы, қолөнершілік пен сәулетшіліктің дамуы практикалық білімдерге негізделген. Сол үшін Хорезмде астрономия, геометрия, математика сияқты анық пәндер дамыған. Ғибадатханалар жанындағы мектептерде хат-сауат және арифметика есебі үйретілген. **Топырақ-қамал** қабырғасындағы жазулы тері орамдарын көтеріп тұрған абыз-хұснихатшының бейнесі назарыңды тартады.

Б.з.б. III ғасырда Хорезмде мықты бекініс – Қойқырылғанқамал құрылған. Қала ғибадатханасынан абыздар аспан денелерінің әрекеттерін күзеткен. Мысыр абыздары Ніл тасқыны уақытын білгені сияқты Хорезмдік абыз-астрономдар Әмудария су деңгейінің көтерілуі уақытын белгілеп берген. Сондай-ақ олар егін егу, көшет отырғызу және өнім жинау маусымының уақытын нақты білген.

Хорезм жауынгерінің бедерлі бейнесі. Нақшы Рустам. Иран. Б.з.б. V ғасыр

Ежелгі Хорезм жазуы

Қабырға суреті.
Топыраққамал.
Эрамыздың
II-III ғасырлар

Ежелгі Хорезм

Ғибадатхана:
Қойқырылған-
қамал,
Ақшаханқамал

Қалалары:
Хиуа,
Жанбасқамал,
Базарқамал,
Топыраққамал

Б.э.б. V–IV ға-
сырлар: көне
Хорезм жазуы,
Айбайырқамал

Б.э.б. IV ғасыр,
тәуелсіз
Хорезм
мемлекеті

Хорезм жауынгері
басының бейнесі.
Эрамыздың
I ғасыр

Хорезм алқабында **зороастризм** ілімі кең жайылған. Орта Азияда зороастризмдік жерлеу рәсімдерімен байланысты ең ежелгі **оссурийлер** – **сүйек салынған қыш ыдыстар** Хорезмнен табылған. Хорезмдіктер жер, су және отқа табынып, аталмыш қасиетті элементтерді қадірлеген.

Хорезм көне қалаларынан су және құнарлылық құдайы – **Анахита** рәмізі бейнеленген көптеген қыш мүсіншелер табылған.

Эрамыздан I ғасырда Хорезмде жасалған жергілікті күнтізбені Хорезм халқы VIII ғасырға жуық қолданданған.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Хорезм Ахеменидтер мемлекетінен қашан бөлініп шықты?
2. Ежелгі Хорезм қалалары туралы нелерді білесің?
3. Хорезмнің өнері туралы айтып бер.
4. Хорезмдіктердің шаруашылығы мен қолөнершілігі туралы нелерді білесің?
5. Ежелгі Хорезм мәдениеті және діні туралы әңгіме құрастыр.

40-§. ҚАҢҚА ЖӘНЕ ДАУАН МЕМЛЕКЕТТЕРІ

Қаңқа мемлекеті

Қытай деректерінде, **Қаңқа (Қаң)** мемлекеті **Қаңғұй** деп аталған. **Б.з.б. III ғасырда** сақтар оның негізін салған. Археологтардың зерттеуінше, Ташкент облысының Аққорған ауанында **б.з.б. III ғасырда** құрылған **Қаңқа** қала-қамалы сақтардың бұрынғы астанасы – **Қандез** болған. Қытай деректерінде бұл қаланы **Битян** деп атаған.

Қаңқа мемлекетінің аумақтары орта Сырдария жағалауларында орналасқан жерлерді қамтыған.

Б.з.б. II ғасырдың соңында Қаңқа күдіретті мемлекет бірлестігіне айналады. Оның патшалары өз теңгелерін соқтырған. Қаңқа мемлекетінде әскери бекіністер, қамал, ғибадатханалар, сауда және қолөнершілік махаллалары құрылады.

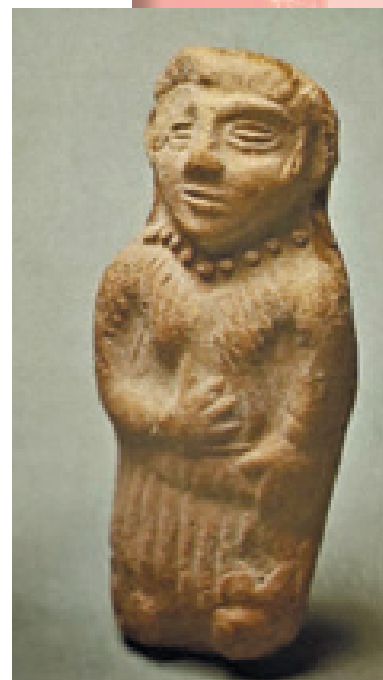
Мемлекеттің мәдени орталықтарының бірі Ташкент өңірі еді. Бұл аумақта отырықшы егіншілік пен шаруашылық мәдениеті дамыған.

Адамдар бидай, арпа және шалы еккен. Алқапты қоршап алған таулардан қалаларға темір, мыс, қалайы және күміс жеткізіп берілген. Осылайша құмырашылық, қару-жарақ жасау, тоқыма және зергерлік сияқты қолөнершілік салалары дамыған.

Қаң, Қаңқа,
Қаңғұй, б.з.б.
III ғасырлар

Астанасы:
Қандез
(Битян),
Қаңқа

Б.з. III
ғасырында
шағын
мүліктер
бөлініп
кеткен

Әйелдің қыш
мүсіні.
Б.з.б. I–II
ғасырлар

Соғыс кескіні.
Б.з.б. I ғасыр

Қаңқа мөрі

Шоштөбе
ғибадатханасы.
Ташкент.
Қалпына
келтірілген

Қаңқалықтар от пен күнге сиынған. **Б.э.б. II ғасырда Шоштөбеде** шеңбер пішіндегі от ғибадатханасы құрылған. Дөңгелек пішінді күн рәмізі саналған.

Далаларда мал шаруашылығы үлкен маңызға ие болған. Көшпенді тайпалар қой-ешкілер және түйелерді баққан сонымен қоса жылқы бағумен шұғылданған. Олар былғарыдан аяқ киім тігіп, жүн маталарынан киімдер және кілемдер дайындаған. Егіншілер және шаруалар ауыл шаруашылығы және қолөнершілік өнімдерімен өзара айырбастаған.

Қаң аумағынан Ұлы жібек жолының солтүстік тармағы өткендігі мемлекет экономикасы мен сауданың дамуына мүмкіндік туғызды. Эрамыздан бұрын **III ғасырға** келіп Қаңқа мемлекеті ыдырап кетеді.

Дауан мемлекеті

Дауан мемлекеті (Қытай деректерінде бұл өлке сол атпен тілге алынады) шамамен **б.з.б III ғасырда** пайда болып, Ферғана алқабында орналасқан.

Дауан туралы мәліметтер қытай деректерінде кеңірек берілген. Бұл жерге барған Қытай елшісі **Чжан Цянь** былай жазған: «*Дауанда 70 үлкенді-кіші қала бар, оның халқы бірнеше жүз мың адамнан тұрады*». Сондай-ақ елші Дауандықтар өте қонақжай және көңілі ашық адамдар екендігі туралы мәлімет ереді.

Қытай патшалары осы мемлекетті бірнеше рет жаулап алмақ болды. Әскери жорықтардың бірінде олар Дауан мемлекетінің астанасы **Ершиді** қолға алды, бірақ халқының өтемақы төлеу есебіне оны тастап шығуға мәжбүр болады.

Дауан мемлекеті Қытай және Батыс өлкелерімен халықаралық саудада маңызды орын алған. Әсіресе, Ферғананың асыл тұқымды аттары Қытай билеушілерін қызықтырған. Аттардың асыл тұқымының біріне олар тіпті «**Аспан аттары**» деп ат қойған. «**Аспан аттары**» күшті әрі жүйрік болған.

Қыш ыдыс.
Эрамыздың
I-II ғасырлар

Дауан мен Қытайды байланыстыратын жол тау шатқалымен өткен

Ойлап көр

Неліктен Қытай императорлары Дауан жылқыларын «аспан аттары» деп атаған?

«Аспан аттары» арқасында болған соғыстар

Ежелгі Ферғанада «аспан аттары» тұқымынан тараған асыл тұқымды аттар бапталған. Аңыздарға қарағанда, Дауан маңындағы тауларда жабайы аттар жасаған. Оларды ұстау және қолға үйрету мүмкін емес еді. Соның үшін нәсілді биелерді таңдап, сол тауларға айдап жіберген. Биелер және жабайы айғырлардан «аспан» аттар тараған. Тянь-шань қытай тілінде «аспан таулары» деп аударма жасалады. Бұл атау аттарға да өткен.

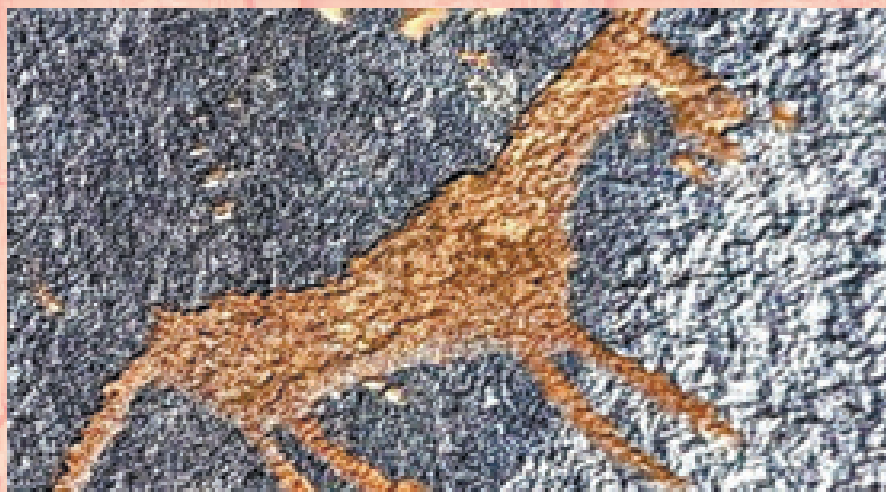
Біздің эрамыздан бұр. II ғасырдың аяғында бұл нәсілді аттардың даусы Қытайға дейін барған. Оларды «қанатты аттар» деп те атаған. Шапқанда олардың денесінде тердің орнына қан тамшылары көрінген.

Қытай жылнамасында мынадай делінген: «Дауан мемлекетінің Ерші қаласында таңғажайып аттар бар екендігі туралы сарайға хабар келді. Императордың «аспан аттарына» құмарлығы арта түсті: ол өзінің иллаһи шығу тегі және опат болуды білместігін адамдар санасына сіңдірмек ниетінде еді. Мұның үшін аспанға шығуда «аспан аттары» қосылған арбаға мұқтаж болып қалды».

Бірақ Дауан мемлекеті бұл аттарды жасырды, Қытай елшілеріне бергісі келмеді. Сонда император өзінің Че Лин деген палуанын елші етіп, сыйлықтар және алтыннан жасалған ат ескерткішімен Дауанға жөнелтті. Қалай болмасын, Ерші қаласының сәйгүліктерін қолға кіріту қажет еді.

Дауан билеушісі елші талабына кері жауабын берді. Бұл кері жауабы, Дауанмен Қытай ортасындағы соғысқа себеп болды.

Ат бейнесі.
Жартастағы
сурет.
Ферғана

Қытай әскерінің Дауанға бірінші жорығы жеңіліспен аяқталды. Екінші жорығында Қытай билеушісінің әскери жасақтары 60 мың шақты еді. Бұл әскерлердің қатар-қатар құрал және азық артқан жеткізуші керуендері болған. Жылнамашы «бүкіл салтанат әрекетке келген еді» деп жазады. Дауанға қарай 50 шақты қолбасшы жасақтарымен жөнелді. Дауандықтарды күтпегенде басу үшін олар жедел қарқынмен жылжыды. Олар Ерші қаласын қамал қылды. Қалаға келетін судың жолын тосты және қамалдың қырқынышы күнінде қаланың сыртқы қабырғасын бұзды. Дауан билеушісі қамалға жасырынып алды және бітім туралы келіссөздер бастады. Қытайлықтарға арғымақтардан беруге ризалық білдірді. Әйтпесе, барша арғымақтарды қырғын етпекші болды. Қаң мемлекетінен көмек жетіп келуінен шошып, қытайлықтар бітімге келісті.

Қытай әскері Ершіге бастырып кірмей қажетті мөлшерде аттардан өтемақы ретінде алып, өз отанына қайтты.

Ат мүсіні

**Дауан,
б.э.б III –
заманымыз-
дың III ғасы-
рлары**

Астанасы:
Ерші, 70-тен
астам қала,
Шорабашот,
Үшқорған

«Аспан
аттары»
себебінен
Қытаймен
соғыстар

Дауан аттарын
мініп жүрген
қытайлықтар

«Аспан аттары» үшін болып өткен төрт жылдық соғыс сонымен аяқталды.

Археологтар тапқан дәлелдер Қытай жылнамасындағы ақпаратты растады. Көп санды халқы бар, жақсы қаруланған және машықтанған қарулы күштері бар Дауан **б.э.б. II–I ғасырларда** жоғары деңгейде өркендеген мемлекет болған. Отырықшы халық жер жырту астық пен шалы еккен, бағбандық пен жүзім өсіруде үлкен жетістіктерге қол жеткізген. Қытайлықтарды өздеріне таныс болмаған Дауандағы жоңышқа және жүзім таң қалдырды. Деректерде мынадай мәліметтер келтірілген: «Қытай елшісі тұқым алып келді. Сонда Қытай билеушісі сарай атырабындағы өнімді жерге жоңышқа мен жүзім екті». Ертедегіні зерттеушілер Қытайда анар және өріктің пайда болуын Дауанмен байланыстырады. Ежелегі Ферғанада егіншілік мәдениеті жоғары дәрежеде дамыған. Ферғана алқабында **Шорабашот, Ахсикент, Үшқорған** сияқты қалалардың қирандылары зерттелген.

Ғалымдардың анықтауына қарағанда, **эрамыздың III ғасырында** Дауан мемлекеті күйреген.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Қаңқа мемлекеті қашан және қай жерде құрылған?
2. Дауан мемлекеті туралы не білесің?
3. Қаң және Дауан халқының кәсіптері туралы айтып бер.
4. Қаңқа мемлекеті қашан ыдырап кеткен?
5. Дауан мемлекетінің тарихы мен мәдениеті туралы айтып бер.

41-§. КУШАН МЕМЛЕКЕТИ

Кушан мемлекетінің пайда болуы

Б.э.б. 140–130 жылдар аралығында көшпенді **юэчжи** тайпалары Грек-Бактрия мемлекетін басып алады. Юэчжилер Бактрия жерлеріне келіп, орналасады. **Б.э. I ғасырда** юэчжилер арасында **Кушан** әулеті күшейіп, Кушан мемлекетіне негіз салады.

Біріккен юэчжи жерлерінің бірінші патшасы Кудзула Кадфиз болған. **Кудзула Кадфиз** үстемдігі кезеңінде Ауғанстан мен Кашмир Кушан мемлекетіне қосып алынған.

Вима Кадфиз үстемдігі тұсында Кушан мемлекетінің аумағы кеңейіп, патша **Канишка** дәуірінде үлкен империяға айналды. Оның аумағында Үндістан, Ауғанстан және Өзбекстанның оңтүстігіне дейінгі болған жерлер енген. Рим, Парфия, Қытай мемлекеттері қатарында Кушан мемлекеті де үлкен империялардың бірі болған. Бірақ үздіксіз соғыстардың салдарынан Кушан мемлекеті дағдарысқа ұшырады және **эрамыздың III ғасырда** ыдырап кетеді.

Вима Кадфиз дәуірінде Кушан патшалығында билеушінің аты жазылған теңге соғыла басталып,

Кушан ханзадасының мүсіні

Кушан патшаларының бейнесі.
Қалпына келтірілген

ақша реформасы жүзеге асырылады, соғылған теңгелердің құны асып кетеді. Теңгелер алтын, күміс және мыстан дайындалған.

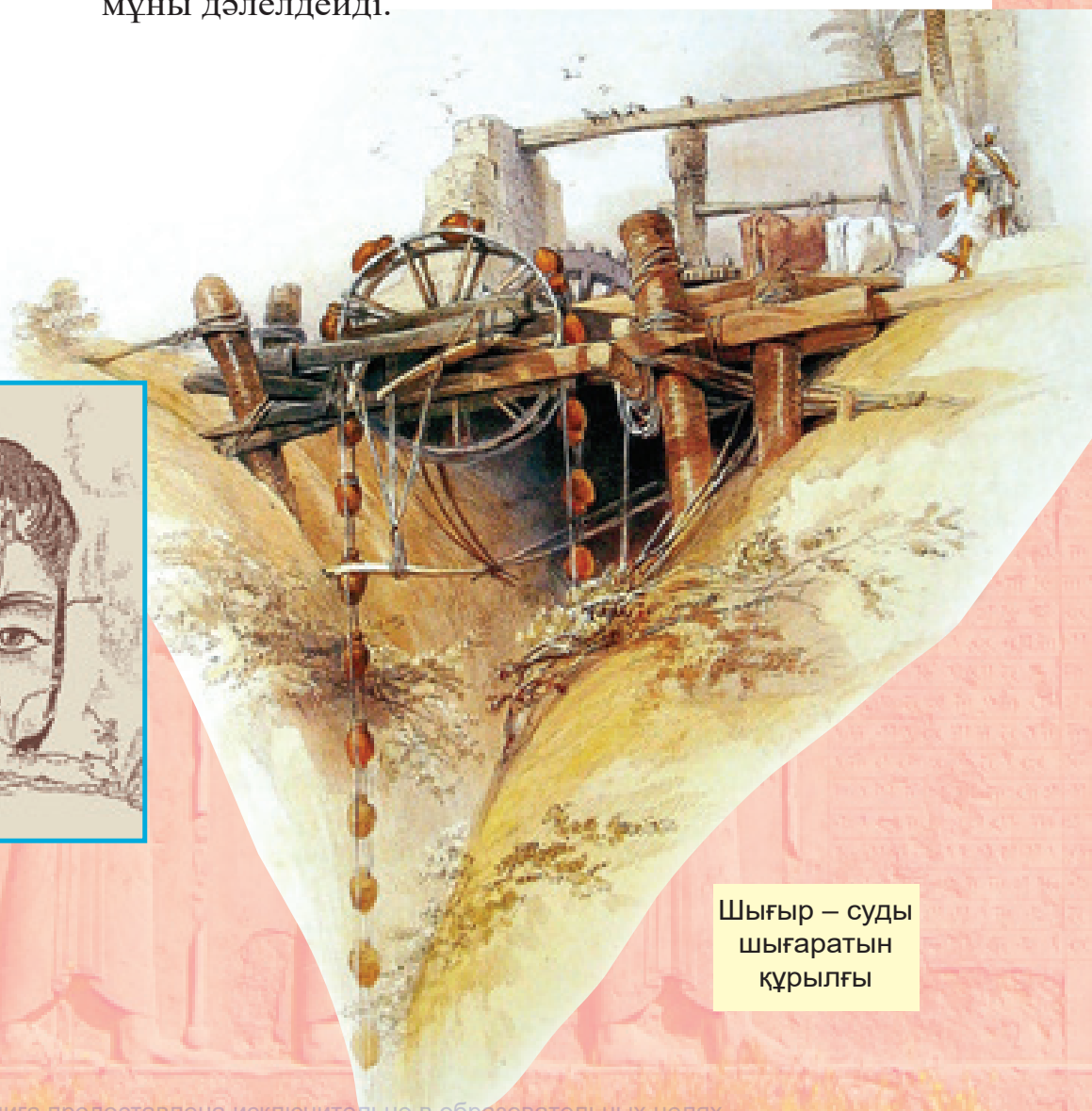
Канишка билігі дәуірінде Кушан патшалығы өз өркениетінің шоққысына қол жеткізеді. Жаңа қалалар құрылады, Үндістан, Қытай және Рим империяларымен сауда және елшілік қатынастары жолға қойылады. Ақша реформасы ауыл шаруашылығы мен сауда-саттықтың дамуына көмектескен.

Шаруашылықтың дамуы

Кушан мемлекеті ауыл шаруашылығының негізін суармалы егіншілік, сауда-саттық және қолөнершілік құраған. Бидай, арпа және шалы өсірілген. Кушан мемлекеті дәуірінде су диірменін, шығыр түрлерінен кеңінен пайдаланылды.

Қолөнершілік те жоғары дәрежеде дамыған. Сұрхан аңғарындағы Кушан мемлекетінің ескерткіштері **Халшаянды, Далварзинтөбені, Термізді, Зертөбені, Кемпіртөбені** және басқаларды зерттеу үдерісінде анықталған қазбалар да мұны дәлелдейді.

Жасөспірімнің бейнесі.
Қабырғаға салынған сурет

Шығыр – суды шығаратын құрылғы

Кушан мемлекетінің жазуы

Кушан мемлекетіндегі өзара мәдени және сауда байланыстарының арқасында Орта Азияның түрлі облыстарында көне **арамей жазуы** кең дамыды. Бұл жазу жеке әріптерге негізделгендіктен оны меңгеру анағұрлым оңай болған.

Ежелгі Терміз ескерткіштерін зерттеу нәтижесінде **арамей** жазуы негізіндегі кушан-бактрия әліппесіндегі жазу үлгілері табылған. Кушан мемлекетінде тағы бір түрдегі жазу – **кушан кескінді жазуы** болған, мұнда әріптер бұрышты және шеңбер пішінде жазылған.

Кушан патшалығында тағы бір жазу жүйесі болғандығын Сурхкотал (Ауғанстандағы Құндыз қаласы маңында) және Кемпіртөбе (Терміз маңында) ескерткішінен табылған **грек әліппесіндегі** кушан жазулары дәлелдейді.

Әмударияның төменгі сағасында, Зарафшан мен Қашқадария алқаптарында арамей әліппесі негізіндегі **хорезм** және **соғды** жазулары да кең таралған еді.

Канишка
теңгесі

Арамей
жазуы

Атты жауынгерлер. Халшаян.
Қалпына келтірілген

Будда мүсіні.
Фаязтөбе.
I–II ғасырлар

Діни нанымдылық

Кушан мемлекеті құрыла бастағанда Бактрияның, Соғдиянаның негізгі халқы зороастризм дінінде еді. Кушан патшалығы құрамына Үндістанның солтүстік бөлігі қосып алынғаннан кейін қазіргі Өзбекстанның оңтүстік аумақтарымен жақыннан байланыстар орнатылған соң Кушан мемекеті аумағына будда діні кіріп келе бастаған.

Сұрхан өңірінде **Ескі Терміз, Айрытам** және **Далварзинтөбе** үлкен будда ғибадатханалары болған. Дәл сол өңір арқылы будда Орта Азия бойлап тарала бастады. Будда діні зороастризммен бірге эрамыздан бұрынғы VIII ғасырға дейін Орта Азияда сақталып қалады.

Сәулеткерлік пен өнер

Кушан дәуірінде құрылыс және сәулет өнері жоғары дәрежеде өркендеген. Далварзинтөбе мен Көне Терміз тәрізді қалалар шикі кірпіштен құрылған мықты қорғаныс қабырғаларымен қоршалған еді. Қорғаныс қабырғаларының артында билеушінің тұрағы орналсақан. Қалалардың өзі қолөнершілер махаллаларына және тұрғын үй мекенжайларына бөлінген. Қалаларда сарай және ғибадатханалар құрылған.

Қабырға суреті.
Далварзинтөбе ғибадатханасы

Кушан қонысының қазбалары

Халшаяндағы Кушан билеушілерінің сарайы, Көне Терміз (**Қаратөбе, Фаязтөбе**) және Далварзинтөбедегі будда ғибадатханаларында сол дәуірдің қабырға суреттері мен мүсіншіліктің жоғары шығармашылық үлгілері зерттелген.

Ханзадалар, сарай төрелері, жауынгерлер суреті, Будда мүсіні мен Айрытамда табылған домбырашы және уд саздық аспабында ойнап жатқан музыкашылардың суреттері солардың қатарында.

Оймакерлік жоғары дәрежеде дамыған. Далварзинтөбеде піл сүйегінен жасалған шахмат тастары табылған. Кушан өнерінде жергілікті дәстүрлер, Ежелгі Шығыс және Ежелгі Греция эллинистік өнерінің тәсілдері үйлестірілген.

Будда басының бейнесі.
Далварзинтөбе.
Эрамыздың II–III
ғасырлар

Кемпіртөбенің қорғаныс қабырғалары

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Юэчжилер Бактрияны қашан басып алған?
2. Канишка дәуірінде Кушан патшалығында қандай өзгерістер болған?
3. Қайсы патшаның дәуірінде билеушінің аты жазылған теңгелер соғыла бастады?
4. Кушан патшалығында қандай діндер таралған?
5. Кушан дәуірінің жазуы, өнері және діни нанымдары туралы айтып бер.

42-§. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

Жолдың пайда болуы және салалары

Жібек құртының пілләсі

Қытайда жасалған батыстық өлке саудагерінің мүсіні

XVI ғасырға дейін Шығыс пен Батыс ортасындағы мәдени байланыстар және сауда қатынастарының өркендеуінде ежелгі дүниеде әйгілі болған **Ұлы Жібек жолы** ерекше орын алған еді. Бұл жол **біздің эрамыздан бұрынғы II ғасырда** пайда болған. Бұл жолға «Жібек жолы» деген атты **1877 жылы** неміс географы **Ф.Рихтгофен** тарапынан берілген. Ұлы Жібек жолының қалыптасуынан алдын Орта Азия мен Ежелгі Шығыс аумағында сауда мен мәдени айырбастау үшін пайдаланылған түрлі жолдар бар болған. Жібек жолы сауда мен мәдени байланыстарды одан әрі дамытуға қызмет етті.

Ұлы Жібек жолының ұзындығы **12 мың километрді** құраған. Ол Сары теңіз жағалауынан басталып, Жерорта теңізінің жағалауына дейін барған. Бұл жолда көне қалалар орналасқан.

Соғдиянадан Қытайға жүнді мата, кілемдер, әшекей бұйымдары мен қымбат бағалы тастар алып барылған; Бактриядан түйелер, Ферғанадан асыл тұқымды аттар, Бадахшаннан лағыл алып барылған; Үндістаннан Орта Азия облыстарына мақтадан дайындалған маталар мен мақта шиті тиелген керуендер келген; Қытайдан күріш әкелінген. Орта Азиядан Қытайға жүзім, жаңғақ, анар және басқа егіншілік өнімдері жеткізілген.

Ұлы Жібек жолы

Ұлы Жібек жолы Чжан Сзян сипаттауында

Қытай императоры У-Ди елші Чжан Сзянды Қытайдың солтүстік бөлігін қиратқан көшпенді ғұн тайпаларына қарсы күресте одақтас және серіктес табуға жөнелтеді. Елші ғұндардың қолына тұтқынға түседі, он жылға жуық қамауда жатады. Ол тұтқындықтан қашып, Орталық Тяньшань асулары арқылы Ыстықкөлге шығады. Нарын өзенін бойлап Ферғана алқабына келеді. Бұл жерде көптеген қалаларды көріп таң қалады. Бұл қалалар Ферғана мемлекетіне қарасты екенін біліп алады.

Чжан Сзян Алай алқабынан өтіп, еліне оралады. Елші Қытай императорына көрген-білгендерін айтып береді. Ол Қытайға Ферғана аттарының бірін және жоңышқа ұрығын алып келген еді. Бұл атты қытайлықтар «*аспан аттары*» деп атаған. Император У-Ди өз сарайының маңына жоңышқа еккізеді. Кейінірек ол Қытайдың бүкіл солтүстігі бойлап егілетін болды.

Чжан Сзян жүрген жол бойымен Қытай мемлекетін Орталық және Батыс Азиямен байланыстыратын дүние жүзілік маңызға ие *Ұлы Жібек жолы* деп аталатын керуен жолы өтетін болды.

Ұлы Жібек жолы
б.з.б. II – біздің
эрамыз XVI
ғасырына
дейін

Ұлы Жібек жолы
1877 жылы
Ф.Рихтгофен

Қытай елшісі Чжан Сзянның жүрген жолы негізінде

Өзара мәдени және сауда қатынастары

Қытай, Орта Азия, Иран, Алдыңғы Азия

Ұлы Жібек жолы бойымен жүріп жатқан саудагер

Сауда керуені

Ұлы Жібек жолының маңызы

Ұлы Жібек жолының тарихы Шығыс пен Батыс халықтарының арасындағы мәдени және сауда байланыстарын одан әрі кеңейтіруге қызмет етті. Бұл тарих өзара ынтымақтастық және мәдениеттердің баюының тарихы болып, бейбітшілік пен өркендеудің негізін құраған.

Орта Азия бұл жолдың негізгі бағыттарының қиылысында орналасқан. Бұл жерде түрлі мемлекеттерден саудагерлер, қолөнершілер, ғалымдар және өнерпаздар келіп тұрған. Олар өздері үшін жетік өркендеген аймақты ашқан.

Нефрит

Ойлап көр

Ұлы Жібек жолы
Орта Азия
мәдениетінің
дамуына қалай
әсер етті?

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Әлемнің көптеген мемлекеттерін байланыстырып тұратын керуен жолдарының салаларын ең бірінші кім «Жібек жолы» деп атады?
2. Ұлы Жібек жолының ұзындығы қанша?
3. Саудагерлер Ұлы Жібек жолы бойымен қайсы мемлекеттерден нелерді әкелген?
4. Ұлы Жібек жолы бойымен саяхат жаса. Алыс елдер мен қалалар жайлы қысқаша әңгіме құрастыр.

V БӨЛІМ

ЕЖЕЛГІ РИМ

43-§. ЕЖЕЛГІ ИТАЛИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ХАЛҚЫ

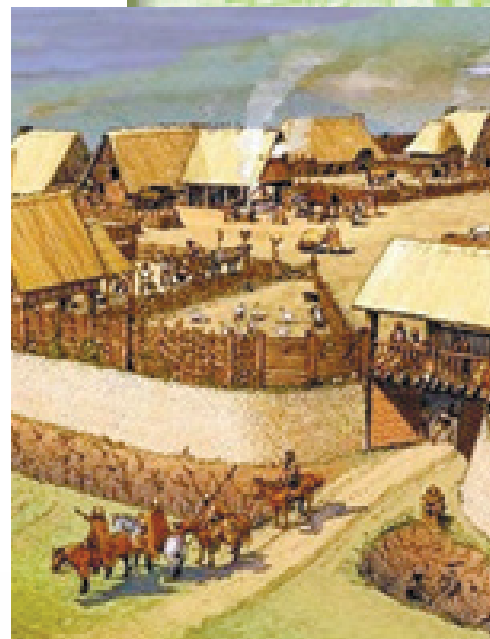
Табиғи жағдайы мен көне халқы

Ауа райы жылы Апеннин түбегін толығымен алып жатқан Италия жерінде құрғақшылық та, қатты суық та болмайтын. Азық өнімдерінің молшылығы мен топырақтың құнарлылығынан көп ғасырлар бойы ежелгі Италия халқының негізгі кәсібі егіншілік пен мал шаруашылығы болған. Өткен замандардан бастап Апеннин түбегінде әртүрлі тайпалар жасаған.

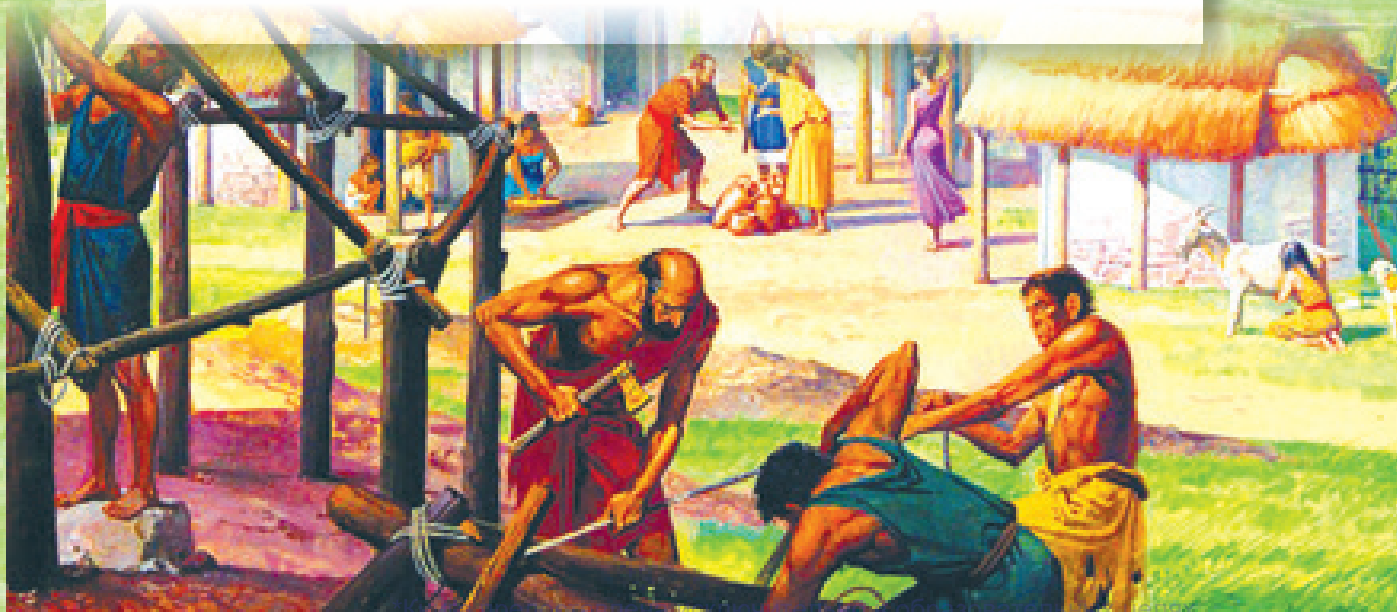
«Италия» сөзі «**бұзаулар мемлекеті**» мағынасын білдіреді. Италия жағалауларында отарларға негіз салған гректер бұл мемлекетте сиырларды жаю үшін ғажайып шабындықтарды тапқан.

Апеннин түбегіндегі ең ірі өзен **По** өзені болып табылады. Түбектің тайпалары **италиктер** деп аталған. Италияның солтүстік-батыс бөлігінде **этрусктер** жасаған. Олардың негізгі кәсібі егіншілік болған.

Б.з.б. VIII ғасырда этрусктер Италияда 12 қала-мемлекеттер одағын түзеді. Этрусктер Шығыс мемлекеттерімен еркін сауда жасау үшін грек отарларымен күрес бастады. Африканың солтүстік жағасында орналасқан Финикия отары **Карфаген** қала-мемлекеті де оларға қосылды. Бастапқыда карфагендер мен этрусктер жеңіп шықты, бірақ көп өтпей грек жасақтары оларды құрлық пен теңізде талқандады.

Ежелгі итальяндықтардың қоныстары мен еңбек үдерісінің көріністері

Ежелгі Италия

Римнің құрылуы

Рим қаласы Тибр өзені бойындағы мекенжайларынан басталған. **Тибрді** бойлай орналасқан шағын мекенжайлар бірігіп, үлкен қалаға айналды. Рим жеті төбелікте орналасуы әскери тұрғыдан өте қолайлы болған. Өзен мен батпақты жерлер халықты көрші тайпалардың шабуылынан қорғап тұрған.

Аңыздарға қарағанда, Рим қаласына Б.э.б. 753 жылы ағалы-інілі **Ромул** мен **Рем** негіз салған. Олар туылған соң шақалақтарды себетке салып, Тибр өзенінің бойына тастап кетеді. Оларды

өзен жағасында **ана қасқыр** тауып алып, емізеді және бағады. Кейін аға-інілерді бір шопан тауып алып тәрбиелейді.

Қазіргі күнде, аңызда айтылғандай, егіздерді емізген ана қасқыр Римнің рәмізі саналады.

Рим үлкен қалаға айналады. **Капитолий** төбелігінде жаудан қорғану үшін бекініс орнатылады.

Рем пен Ромулды тауып алған ана қасқырдың бейнесі

Тарквинидің
қаладан
қуғындалуы

Ежелгі Рим

«Бұзаулар
мемлекеті»,
италиктер,
этрусктер

Б.э.б. 753
жылы Римнің
негізін қалау,
Ромул және
Рем

Б.э.б. 509
жылы Рим
Республи-
касы

Ежелгі Римде басқару

Бұрын римдіктер өз патшаларын сайлайтын. Патшалар әрі әскери бастық, әрі қазы, әрі абыз болған. Лақабы **Тәкаппар Тарквини** деген кісі мемлекетте сайлап қойылған патшаны өлтіріп үкіметті иеленіп алады. Бұдан ызаланған халық көтеріліс жасап, Тарквиниді қаладан қуып шығарды. Қала халқы бүкіл билік бір адамның қолында болмайтын басқару түріне өтуге шешім қабылдайды. **Б.э.б. 509 жылы** Патша үкіметінің құлауы **Рим республикасына** негіз қалады.

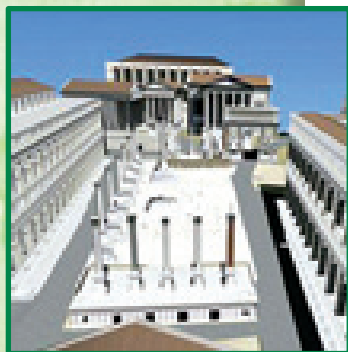
Этрусск қалқаны

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Картадан Италия аумағын көрсет және оның географиялық ерекшеліктерін айтып бер.
2. Италия халқы қалай аталған?
3. Неліктен ана қасқыр Римнің рәмізі саналады? Рим қаласы қалай пайда болғанын айтып бер.

44-§. РИМ РЕСПУБЛИКАСЫ

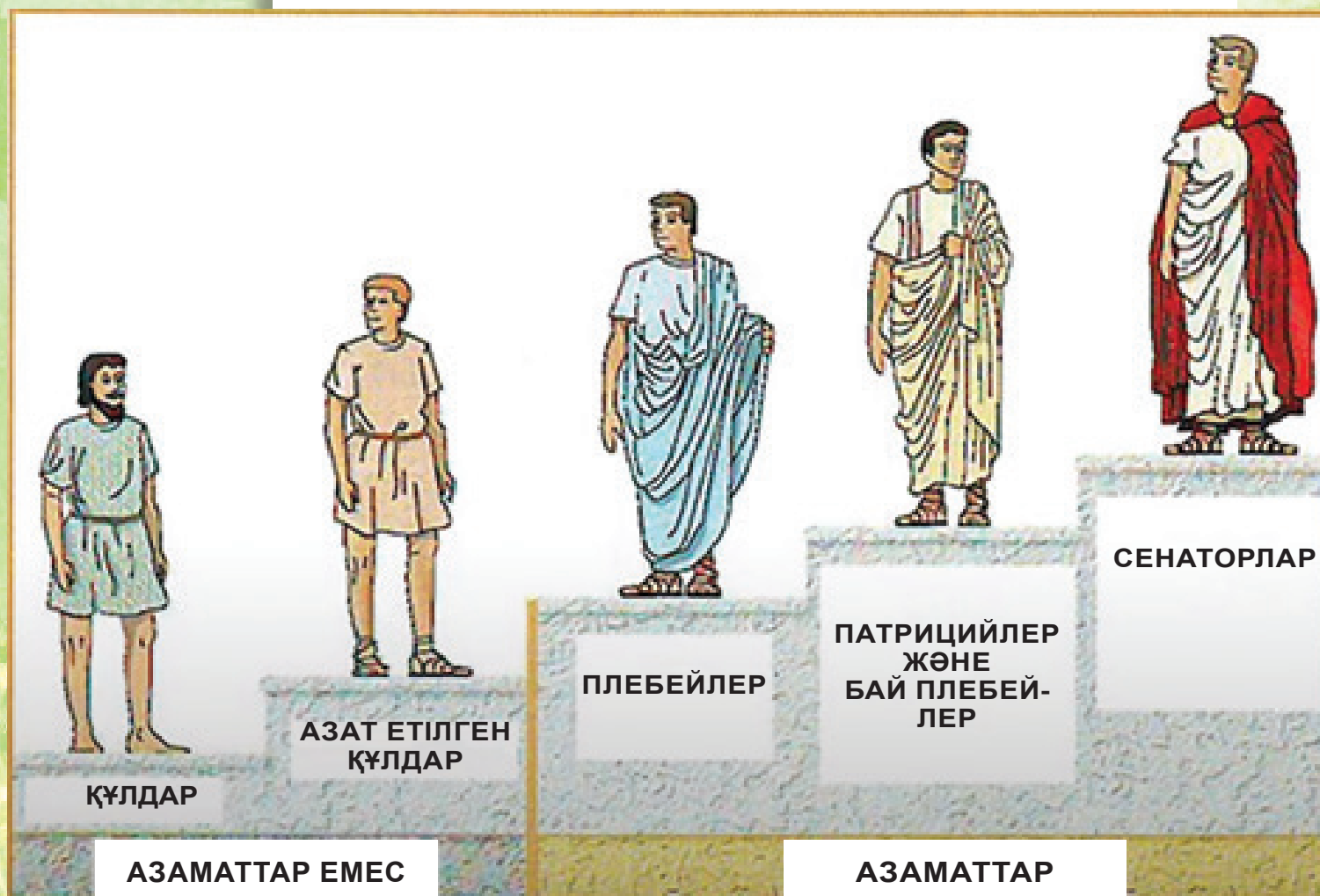
Республиканы басқару

Ежелгі Римнің орталығы.
Қалпына келтірілген

Рим патшалары маңызды мәселелерді талқылау үшін **Халық жиынын** шақырған. Халық жиыны соғыс жариялайтын, келісім жасайтын, заңдарды бекітетін және оны жоққа шығаратын, барлық маңызды мансапты тұлғаларды тағайындайтын еді. Бұл жиынның қаулысын **Сенат** бекітетін, «Сенат» сөзі латыншадан аударылғанда «ақсақалдар кеңесі» деген мағынаны білдіреді. Римнің жергілікті тұрғындары **патрицийлер**, ал Римге көшіп келген адамдар мен олардың ұрпақтары **плебейлер** деп аталған. Рим басқаруында тек патрицийлер ғана қатыса алатын еді.

Б.з.б VI ғасырдың соңында Рим мемлекеті **республика** деп айтыла бастады. «Республика» сөзі

Ежелгі Римдегі әлеуметтік таптар

Ежелгі Римдегі
Сенат мәжілісі

латыншадан аударылғанда, «халық ісі, ортақ іс» деген мағыналарды аңғартады («рес» - іс; «публика» - халық).

Халық жиыны патрицийлерден екі адамды бір жыл мерзімге әкім етіп сайлаған. Олар **консулдар** деп аталған.

Бай адам түрлі жолдармен сайлаушыларды өз жағына аударып, тегін түстік ұйымдастырған, сый-тартулар таратқан және осыған ұқсас істерді жүзеге асырған.

Сайлау күні консулдыққа үміткер бай адамдар «**кандида**» деп аталатын ақ жұқа жібек матадан киім киіп алған. Қазіргі «кандидат» (үміткер), яғни қайсыбір лауазымды иелеуге ұмтылған тұлға мағынасын білдіретін сөз де «кандидадан» келіп шыққан. Ақ түс үміткердің ойданы да оның киіміндей таза әрі пәк екенін білдірген.

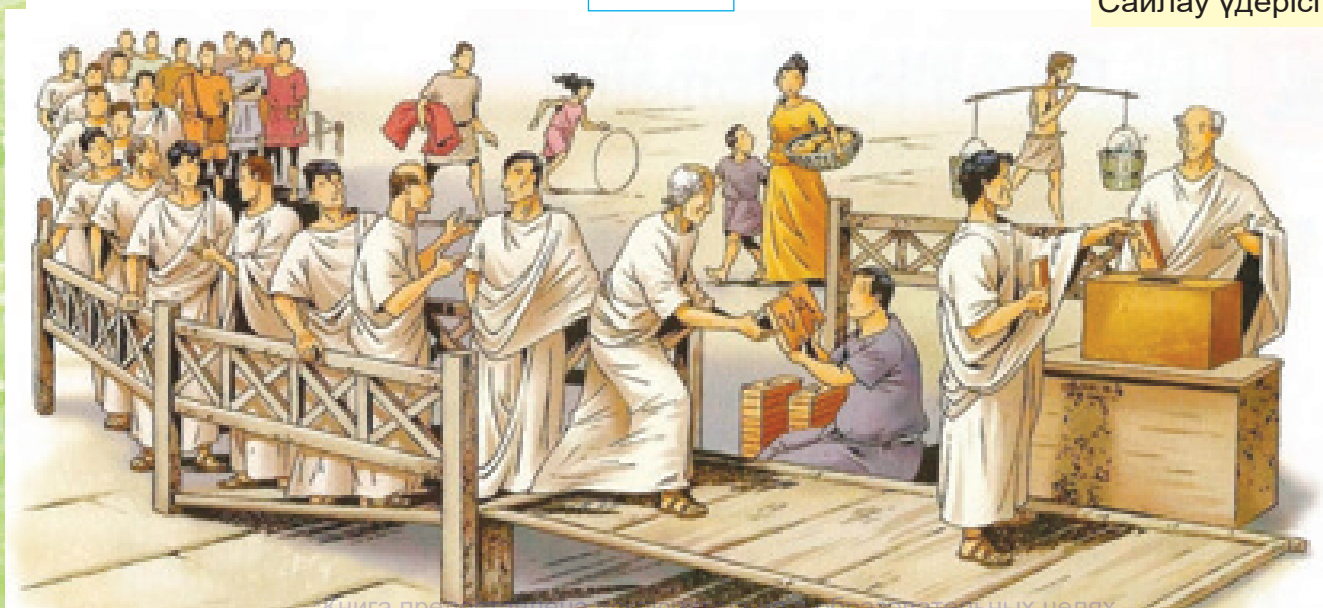
Ойлап көр

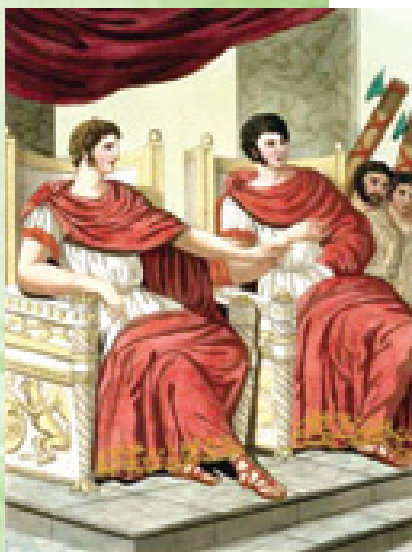
Сеніңше,
Рим неге
республика
деп аталды?

Рим республикасының басқаруы

Сайлау үдерісі

Консулдар

Сенат мемлекетте үлкен билікке ие болды. Бірде-бір заңды Сенатта талқыланбай жатып Халық жиыны қабылдай алмайтын еді. Ал негізгі мансапты тұлғалар – консулдар тікелей мемлекетті басқаратын еді. Бұрын ең тәжірибелі әрі құрметті адамдар Сенатта орын алған болса, уақыт өтісімен консулдар ешқандай сайлаусыз Сенатта орын иелеп алатын және оның өмірбақи мүшесіне – **сенаторға** айналатын беделге қол жеткізген.

Соғыс басталған жағдайда немесе халық көтерілісі болғанда **диктатор** мен оның орынбасары – атты жасақтар бастығы болып тағайындалған. Диктатор шексіз билікке ие болған. Бірақ ол үкімет басында алты айдан көп тұра алмайтын.

Әрбір консулды 12 адамнан тұратын құрметті қарауыл – **ликторлар** қорғап тұратын. Консул қылмыскерлерді жазалауы мүмкін екендігінің белгісі ретінде ликторлар желкелеріне ортасына балта шаншылған, иілгіш арқандардан бау тағып жүретін еді.

Консулдар екеу болған, олар маңызды мәселелерді шешкенде бір-бірімен кеңесіп алулары тиіс еді. Консулдар жыл бойы Рим республикасын басқарып, римдіктерді соттайтын. Ал әскери кезеңдерде олар жасақтарға қолбасшылық еткен. Олар әр жылы Халық жиынына есеп беретін еді. Рим республикасында **халық трибуны** лауазымы да бекітілген. Халық трибундары кедей римдіктердің мүдделерін белгілеген. Олар жиындарда барлық азаматтардың тең әрі жасырын дауысымен сайланатын еді. Халық трибуны «**вето**» (тыйым саламын) сөзін айтуы мүмкін болған, мұндай жағдайда заң қабылданбайтын еді.

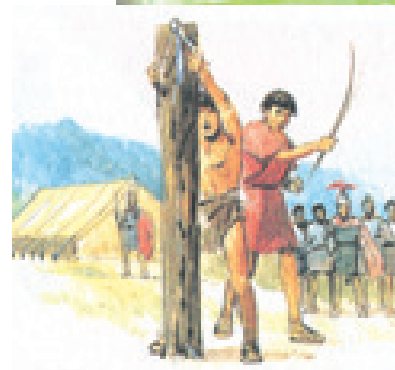
Ликторлар
консулды күзетіп
келуде

«12 Кесте заңдары»

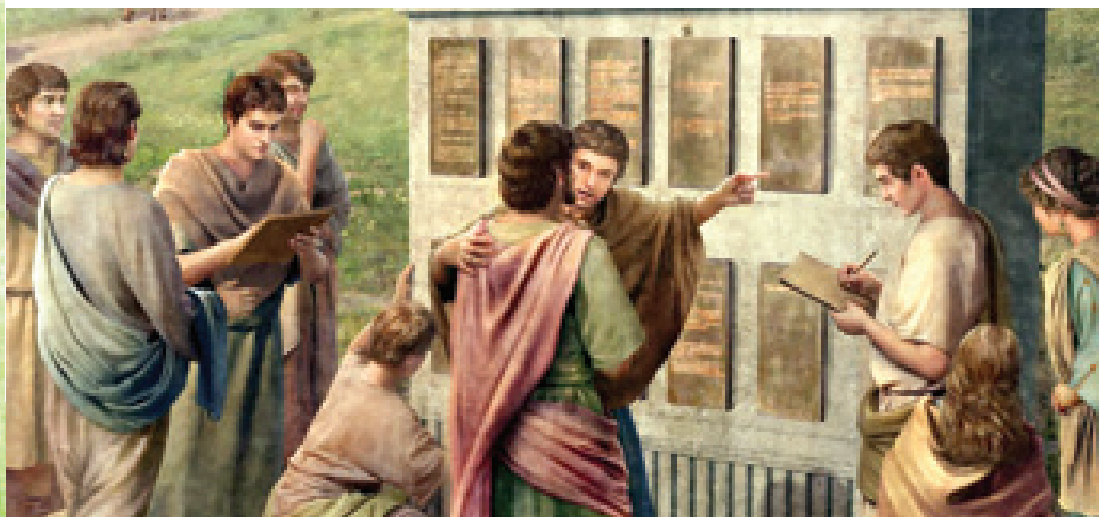
Ежелгі Рим заңы ауызекі заңдарға негізделген еді. Сот мәжілістеріне қатысқан патрицийлер жиі әділетсіз шешімдер шығарды. Плебейлердің талаптарына орай, заңдардың жазбаша жиынтығын жасау үшін Сенат он патрицийден тұратын алқа құруға мәжбүр болды. Заңдар түзілген болса да, патрицийлер өз мансаптарынан пайдалануды жалғастырған.

Сонда негізінен плебейлерден құралған Рим жасақтары бүлік көтереді. Олар Рим төңірегіндегі Қасиетті тауға кетіп қалады және өз заңдарына ие болатын жаңа қала құрамыз деп ескертеді. Сонымен 12 мыс тақтайшаға ойып жазылған заңдар бәрі көру үшін Римнің орталық алаңында – форумға орналастырылып, қабылданған.

Осы заңдар жеке меншікті қол сұқпайтын меншік деп жариялады, бірақ олар негізінен плебейлер мен патрицийлердің теңсіздігін заңдастырған. Тек **б.э.б. III ғасырдың** басына қарай Римнің барлық азаматтары беделіне қарамай заң алдында тең деп саналатын заңдар қабылданған.

Қылмыскерді жазалау

Рим азаматтары «12 кестенің заңдарын» үйренуде

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Римде республика басқаруы қалай жүзеге асырылған?
2. «Республика» сөзі қандай мағынаны білдіреді?
3. Диктатор кім? Қандай жағдайларда ол Рим патшасына айналған?
4. Рим заңдылығы туралы әңгімелеп бер. Оның өзіне тәндігі неде?
5. «12 кесте заңдары» кімдердің мүдделерін қорғаған?

45-§. РИМ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӨМІР

Ежелгі қабырғадағы
сурет.
Помпей

Қалалардағы өмір

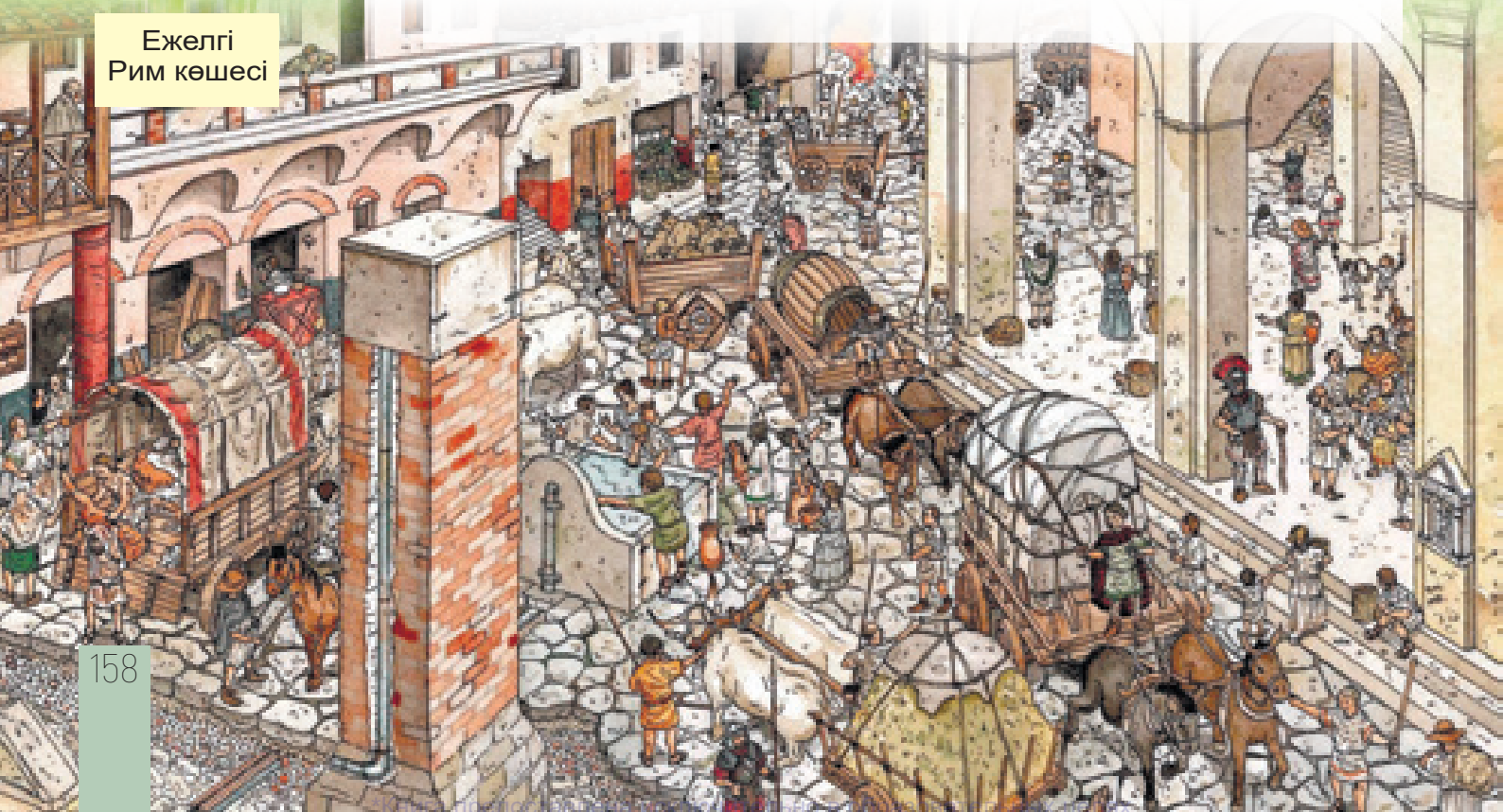
Мемлекеттің аумағы кеңейіп барған сайын қалалар да көбейді. Рим қалалары алдын ала тиянақты жасалған жоспар негізінде құрылған. Қалаларда көптеген көрікті қоғамдық және тұрғын үй құрылымдары, ғибадатханалар, моншалар, сауда қатарлары мен дәріханалар болған.

Көпшілік адамдар 2-3 қабатты ғимараттарда жасаған. Ал дәулетті адамдар өздеріне сарай құрып алатын. Мұндай үйлерде орталық жылыту жүйесі болған: едендер ысытылатын, құбырлар арқылы үйлерге су ағып келетін. Үй **мозаикалар** — шыны немесе тас сынықтарынан жасалған суреттермен безендірілген. Зәулім үй-жайлар — виллалардың қабырғалары **фрескалармен** — дымқыл сылаққа салынған суреттер безендіріп тұрған. Әрбір қала орталығындағы **форумда** базар алаңы, халық жиындары үшін орын және орталық ғибадатхана болған. Қалаға су бірнеше қабатты көпірге ұқсап кететін **акведук** арқылы ағып келген.

Рим базарларында үлкен тауарлар болған құлдарға сұраныс көп болған. Әр қалада құлдар сатылатын базар болған.

Адамдардың киімдері олардың қоғамдағы беделін білдірген. Мысалы, ұл балалар 14 жасқа дейін қызғыш жолақты «**тога**» киген.

Ежелгі
Рим көшесі

Олар 14 жасқа толғанда кәмелетке жеткен жеке адам саналатын және аппақ тоға киетін еді. Сол сияқты жұқа тоғаны сенаторлар да киген. Римдік әйелдер түрлі реңдегі көйлектер киіп, бастары мен иықтарына орамал жауып жүрген.

Ежелгі Римдіктердің нанымдары

Күнделікті тұрмыста римдіктер өз құдайларынан күш-қуат пен жебеушілік тілеп өтініш жасайтын. Құдайлар үшін зәулім ғибадатханалар салған. Римдіктердің құдайларының көбі грек құдайларын еске түсіреді. Маңызды істі бастаудан бұрын римдіктер құдайларға арнап құрбандықтар шалған.

Түрлі құдайлар тұрмыстың сан алуан жақтарын басқаратын. Мысалы, соғыста жеңілсе, демек бір ісімен соғыс құдайы **Марстың** ашуын шығардық деп ойлаған.

Римнің бас құдайы – аспанның, найзағайдың және күн күркіреуінің патшасы **Юпитер** Рим мемлекетінің жебеушісі болған. Римдіктер теңіз, аңшылық, сауда-саттық, от пен теміршілік, көктем мен сүйіспеншілік, әділеттілік пен тағдыр құдайларына сиынған.

Юпитер – күн күркіреуі мен найзағайдың құдайы

Нептун – теңіз құдайы

Марс – соғыс құдайы

Веста – үй ошағының қорғаушысы

Диана – аңшылық құдайы

Вулкан – от пен теміршілер құдайы

Меркурий – сауда-саттық құдайы

Римдіктердің құдайлары

Юпитер

Нептун

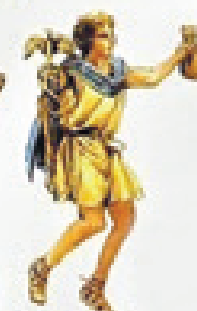
Марс

Диана

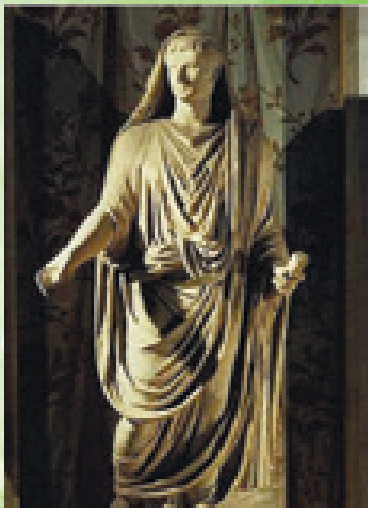
Веста

Меркурий

Вулкан

Ежелгі римдіктердің құдайлары

Ұлы понтифик

Ойлап көр

Ежелгі римдіктердің діні гректердің дінінен айырмашылығы қандай болды?

Діни рәсімдер

Діни рәсімдер қатаң белгіленген тәртіптермен өткізілген. Діни рәсімдердің өткізілуін **абыздар – понтификтер – Рим дін қызметкері** қадағалаған. Олар мерекелердің күнтізбесін, рәсімдердің, салтанаттардың тәртібін жасады. 5-тен 15-ке жуық дін қызметкері жиналған понтификтердің кеңесіне **ұлы понтифик** жетекшілік еткен. Ұлы понтифик құдайлармен кеңесіп үзілді-кесілді қорытынды жасайды, деп ойлаған.

Римдіктер барлық маңызды істерін бал ашудан бастаған. Бал ашу **абыздар – авгурлар** көмегімен жүзеге асырылған. Авгурлар құстардың ұшуына, күннің күркіреуіне, найзағайға, қасиетті құстарға шашылған дәндерге, жаңғырыққа және басқаларға қарап бал ашқан, белгілер ойдағыдай болмаса, істер кейінге қалдырылған.

Отбасы ошағының әйел құдайы Веста ғибадатханасында қасиетті от сақталатын. От жанып тұрған болса, өмір бар, деп санаған.

Соғыс құдайына арналған рәсім

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Рим қалалары мен халқының өмірі туралы айтып бер.
2. Римдіктердің киімдері несімен ерекшеленіп тұрған?
3. Римде діни рәсімдер қалай өткізілген?
4. Авгурлар немен шұғылданған?

46-§. ҚҰЛДАР МЕН ГЛАДИАТОРЛАР

Римде құл иеленушілік

Римдегі сияқты құлдардың көп саны Ежелгі Мысырда да, Ежелгі Грецияда да болған жоқ. Жеңіске жеткен жорықтар нәтижесінде Римде құлдардың саны тым көбейіп кетті. Мысыр мен Грекиядағы құлдар саны Римдегідей көп емес еді.

Еркін римдіктердің пікірінше, құл түгелдей құл иеленушінің қарамағындағы бір бұйым сияқты еді. Құлдардың қадірі болмады, өйткені олар өте арзан тұратын.

Рим мемлекетіндегі құлдарда еңбектен мүдделілік сезімі мүлде болмаған. Оларға ақы төлемейтін еді. Сондықтан құлдар мүмкіндігінше аз және нашар жұмыс істеді. Біртіндеп құлдар еңбегінің өнімділігі төмендеп кеткен.

Құлдардың еңбегі құл иеленушілер үшін пайдалы еместігі белгілі болды. Көптеген құл иеленушілер құлдарды жер жалшыларына айналдыра бастайды.

Ең-
бектен
мүдделілік
сезімі бол-
мады

Құлдар

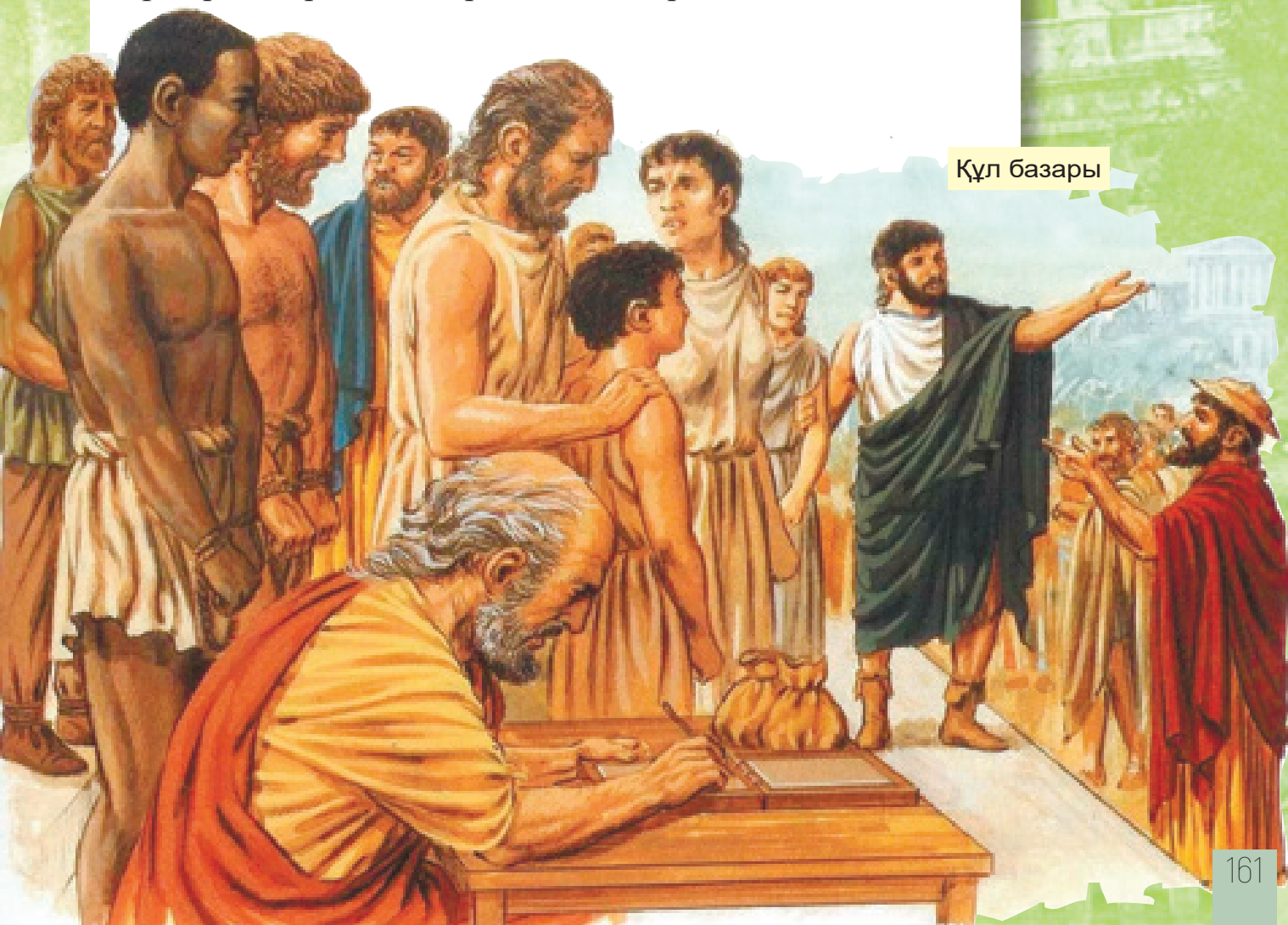
Колондар

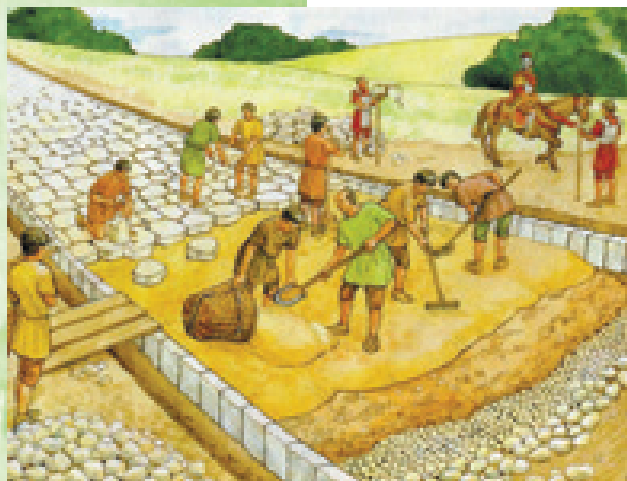
«Лашықты
құлдар»

Шағын
жерлерді
жалға
алушылар

Олар өздерін
азық-түлік
өнімдерімен
қамтамасыз етті

Құл базары

Жол
құрылысындағы
құлдар

Құлдар көтерілісінен қорыққан, өнімділікті арттыруға ұмтылған жер иелері өз жерлерін кіші-кіші меншіктерге бөліп тастады да ерікті кедейлерге жалға таратып бере бастады. Сол жерлерде жалға алушылар егіншілікпен шұғылданды. Олар жерді қаншалықты жақсы өндесе, өздеріне өнімнің соғұрлым көп үлесі тиетін.

Шағын жер жалшылары **колондар** деп аталған. Жерді пайдаланғаны үшін олар жер иесіне өздері өндірген өнімдермен

төлем төлеген.

Бірте-бірте басыбайлы тәуелді құлдар саны кемеиді. Кейбір жер иелері құлдарға шағын жерлерді дербес басқаруға рұқсат берді. Олардың өз еңбек құралдары, егетін астығы болып, жанұясымен бірге өмір сүрді. Мұндай құлдар «**лашықты құлдар**», яғни үй-жайлы құлдар деп аталған. Олар да жерден пайдаланғаны үшін ақы төлейтін, бірақ өздерінің тақдыры құл иеленушілердің қолында болған.

Құлдар мен колондар Рим мемлекетінің ең қорлық көрген халқы болды және олар құл иеленушілерге қарсы бірігіп күресе бастады

Құлдардың еңбегі

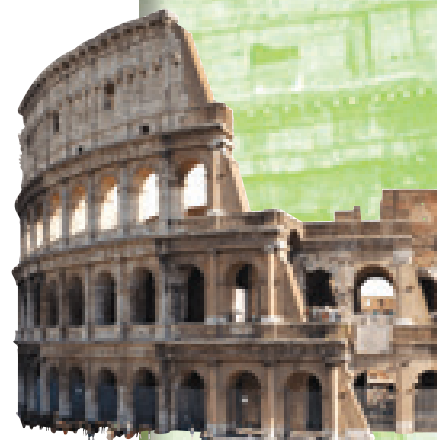
Гладиаторлардың шайқасуы

Римдіктердің сүйікті тамашаларынан бірі **гладиаторлардың жекпе-жегі** болған. Гладиаторлардың көбі құлдар яки қылмыскерлер болған. Оларды арнайы жабық мектептерде оқытқан, содан соң бір-бірімен алысуға, көрермендердің көңілін көтеруге мәжбүр ететін еді.

Әрбір гладиатордың тағдыры көрермендердің тілек-калауына байланысты еді. Жекпе-жектің соңында көрермендер жеңілген гладиатордың тірі қалу-қалмауын шешкен. Егер көрермендердің көпшілігі оң қолының бас бармағын жоғарыға көтерсе – жеңілген гладиатор тірі қалған, ал керісінше, төменге қаратса – ол көрермендердің көз алдында өлтірілген. Жекпе-жектер үлкен тас алаңдарда немесе **амфитеатрларда** өткен. 50 мың көрерменді сыйдыра алатын **Колизей** ең үлкен амфитеатр болған.

Кей кезде гладиаторлар үлкен-үлкен топтарға бөлініп алып ұрысатын, мұндайда сахна соғыс алаңына ұқсап кететін еді: өлтірілген, жараланған және жан беріп жатқан гладиаторлар жан-жақта аунап жататын. Бұдан да қызықты болу үшін гладиаторлар ұрысы күштері тең қарсыластар ортасында өткізілген. Біреуінде тек қылыш пен қалқан болса, екіншісінде тор мен ілгек (үш ашалы найза) болған.

Тормен, ілгекпен қаруланған гладиатор өзін ешнәрсемен қорғай алмағанымен, ол қарсыласын тормен орап тастауы және ілгекпен өлтіруі мүмкін еді. Гладиаторлардың жабайы арыстандармен, жолбарыстармен, өшіккен өгіздермен де ұрысы өткізілген.

Колизей

Гладиаторлардың шайқасы

Спартак көтерілісі

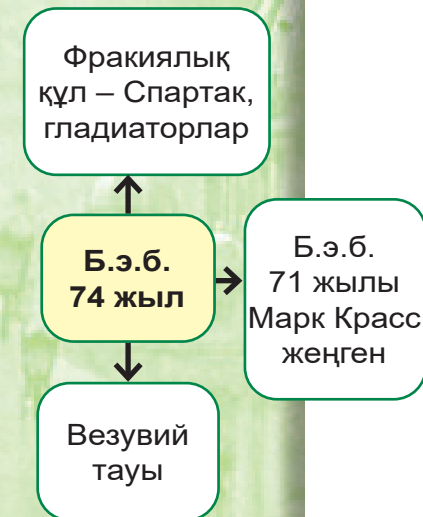
Б.э.б. 74 жылы басталған **Спартак** басшылығындағы құлдар көтерілісі ежелгі дүниеде ең бұқаралық және ұйымдасқан көтерілістердің бірі болған.

Рим армиясында қызмет етуден бас тартқандығы үшін **Капуя** қаласындағы гладиаторлық мектепке сатып жіберілген фракиялық құл – Спартак құлдарды көтеріліске шығуға үндейді. Бірақ біреу бұл туралы римдіктерге хабарлап қояды. Сонда Спартак пен оның 200-ге жуық жақтастары қарауылдарға шабуыл жасайды да, қашып шығып кетеді. Қалада жасырыну мүмкіндігі болмаған соң, олар **Везувий** тауындағы жартастарға шығып алады. Бірте-бірте басқа құлдар да оларға келіп қосыла бастады да көтеріліске шыққандардың қатары кеңейе түсті.

Көтеріліске шыққан құлдарды талқандауға жіберілген үш мың кісілік жасақ Везувий таулары маңында әскери тұрақ орнатты.

Қоршап алу басталды. Бірақ Спартак күтпеген әрі батыл жоспарды іске асырды. Құлдар жүзім бұталарынан саты тоқып, шыңның көрінбейтін жағынан түсіп алды. Спартак римдіктердің артынан соққы беріп оларды жексен етті.

Спартакқа қарсы тәжірибелі қолбасшы **Марк Красс** басқарған көп мың санды жасақ жөнетілді. **Б.э.б. 71 жылдың** көктемінде болған шешуші шайқаста Спартактың әскерлері талқандалып, өзі сол шайқаста мерт болды.

Спартак

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Римде құлдардың саны кімдердің есебінен көбейді?
2. Римдіктер құлдарға қандай қатынаста болған?
3. Құлдар, колондар мен «лашықты құлдар» беделінің бір-бірінен қандай айырмашылығы бар?
4. Спартактың басшылығындағы көтеріліс туралы айтып бер.
5. Не деп ойлайсың, көтеріліске шыққан құлдар неге жеңіліске ұшырады?

47-§. РИМ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰЛАУЫ

Себептері

Құлдар көтерілістері құл иеленушілерді қатты үрейге салып қояды. Күшті әкімшілік болып табылатын әскери диктатура орнату қажеттігі туралы мәселе құл иелерінің алдында тұрды. Сенаторлар мен аз ғана мансапты тұлғалар үлкен мемлекетті ойдағыдай басқаруды қамтамасыз ете алмайтын еді.

Б.э.б. I ғасырда тұрақты жалдамалы жасақтарға сүйенген әскери бастықтар шынайы күшке айналды. Жалдамалы әскерлерді Римнің әскери күш-құдіреті мен мемлекеттің күшеюі емес, тек олжа қызықтырды. Жалданбалы әскерлер үшін кімдермен соғысу яки кімдерді тонаудың айырмашылығы болмаған.

Рим бүркіті.
Рим
билеушілерінің
рәмізі саналған

Рим әскерлері

Юлий Цезарь

Цезарь үкіметінің орнауы

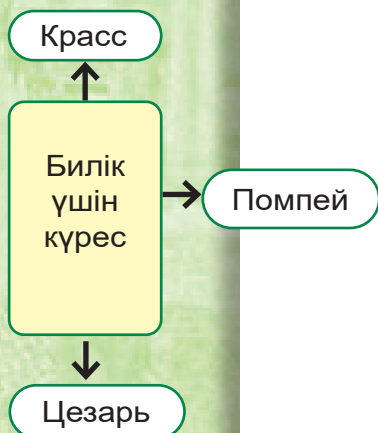
Спартак көтерілісі бастырылып, талқандалған соң **Красс** пен **Помпей** билік үшін талай уақыт күрес жүргізген, бірақ Рим мемлекеті үшін жүргізген күрестердің бірінде Красс қаза табады. Енді Помпей үшін бір ғана қауіпті қарсылас **Цезарь** болып қалды.

Юлий Цезарь **б.э.б. 49 жылы** Галлиядағы жеңісті соғыстан кейін Римге баратын жолдағы Рубикон өзенінен кешіп өтеді екен, жеке үстемдік үшін ашық күресті бастап жіберді. Сонда Цезарь былай деген: «Жеребе тасталды!».

Рим халқының қолдап-қуаттауы шешуші мәнге ие болды. Помпейдің жасақтары Испанияда еді. Цезарь Рим императоры және диктаторы – шексіз билікке ие билеуші болды. Цезарьдің тілек-қалауы Рим үшін заңды күшке ие еді. Ол ешқандай сайлауларсыз лауазымды тұлғаларды тағайындады, Сенат пен Халық жиынында есеп бермей қойды.

Бұл жағдай көпке созылмады. Цезарьдің шектелмеген билігінен наразы болған сенаторлар бүлік ұйымдастырды. Олар Цезарьды өлтіруге және Сенатқа бұрынғы беделін қайтаруға бел байлады. Бүлікке Цезарьдің жақын досы болған **Брут** басшылық етеді. Сенаттағы жиналыс кезінде бүлікшілер Цезарьды қоршап алды және оған қанжарлармен соққы бере бастады. Цезарь сол жердің өзінде өледі.

Б.э.б. 44 жылы Юлий Цезарь үстемдігі аяқталды. Оны өлтіргеннен кейін қолбасшылар арасындағы күрес үдейе түсті және ол азаматтық соғысқа ұласты.

Юлий Цезарьдің Рубикон өзенінен өтуі

Билік үшін күрестің салдарлары

Брут республиканы қайта құруға әрекет жасады. Бірақ сенаторлар алдыңғы тәртіптерге қайтуды қаламады. Олардың көпшілігі өз байлығын Цезарь үстемдігі дәуірінде қолға енгізген еді.

Римде сол уақытта Цезарьдің жиені – **Октавиан** Брут пен оның жақтастарына қарсы күрес бастайды.

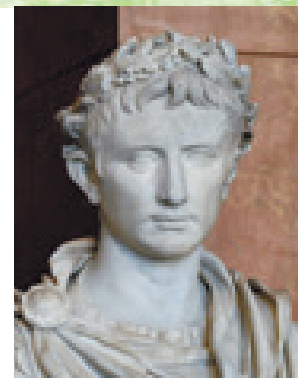
Солтүстік Грецияда Брут жасақтар жинап, Римге күшті қауіп төндіреді. Октавиан **Марк Антонимен** одақ түзеді де республика жақтаушыларын талқандайды.

Содан соң Октавиан Рим мемлекетінің Батыс бөлігін, ал Антоний Шығыс бөлігін басқаруды өз қолына алады.

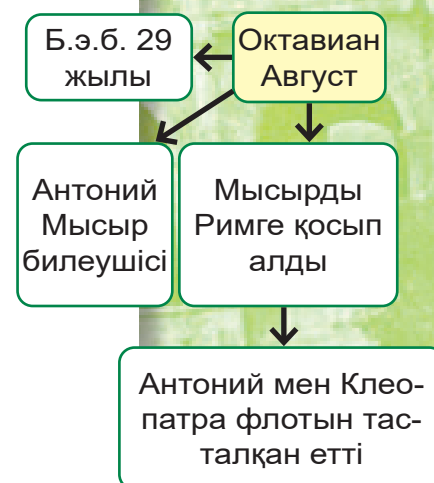
Мысырға келген Антоний Мысыр ханшайымы **Клеопатраға** үйленеді. Антоний неке сыйы ретінде Клеопатраға Римнің шығыс провинцияларын (облыстарын) береді. Бұл Октавианның наразылығына себеп болады.

Греция жағалауларында Антоний мен Октавианның флоттары ортасында соғыс болды. Қызу шайқас кезінде Клеопатрамен Антоний Александрия қаласына қашады. Армия мен флот Октавианға тізе бүгеді. Кейінгі жылы Октавиан жасақтармен Мысырға келеді. Антоний мен Клеопатра өздерін өлтіреді, ал Мысыр Рим мемлекеті провинциясына айналады. Сөйтіп Октавиан бүкіл Рим империясына жеке билеуші болады.

Б.э.б. 29 жылы Октавиан Сенаттан император атағы мен **Август** деген ат алады.

Октавиан Август

Шайқас көрінісі

Ол Рим империясының негізін салып, бірқатар қайта құрулар өткізді. Император кең көлемде құрылыс жұмыстарын жүргізді. Оның дәуірінде Римде көптеген сарайлар мен ғибадатханалар құрылды.

Октавиан Август қазасынан соң оның мұрагерлері **Калигула** мен **Нерон** үстемдіктері дәуірінде империя құлдырай бастады. Тек **біздің эрамыздың II ғасырының** басында Римнің күш-күдіреті қайта қалпына келтірілді. Бұл ғасыр Рим империясының «алтын ғасыры» деген атқа ие болды.

Б.э.б 98 жылы Траян Рим император тағына отырды. Траян заманында Дунай өзені бойларында жасайтын **дактармен** соғыстар жүргізді. Биіктігі 40 метрлік Траян бағанасы сыртында бейнеленген дактармен соғыс көріністері осы туралы әңгімелейді. Бұл дәуірде Сирия мен Месопотамия аумақтары Рим империясының құрамына кірді. Траян Парфия патшалығымен сәтті соғыс алып барды.

Римдегі Траян бағанасы

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Римде республиканың құлауының басты себебін айт.
2. Римде Цезарь өкіметі қалай орнады?
3. Юлий Цезарьден соң Римде қандай өзгерістер болды?
4. Жеке үстемдік ету үшін күресте неге Октавиан жеңіп шықты?

48-§. БАТЫС РИМ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰЛДЫРАУЫ ЖӘНЕ ДАҒДАРЫСҚА ҰШЫРАУЫ

Империяның құлдырауы

Император Траян дәуірінен соң римдіктер ірі басқыншылық соғыстарын жүргізе алмады. Біздің эрамыздың III ғасырында Рим империясының күші әлсірей түсті. Императорды енді армия сайлайтын, армияның түрлі топтары арасында күрес жүріп жатты.

Сол кездерде империя шекараларының солтүстік батыс жағында басқыншы тайпалар пайда болды. Римдіктер оларды «варварлар» деп атады және шекарада үлкен жасақ сақтап тұруға мәжбүр болған.

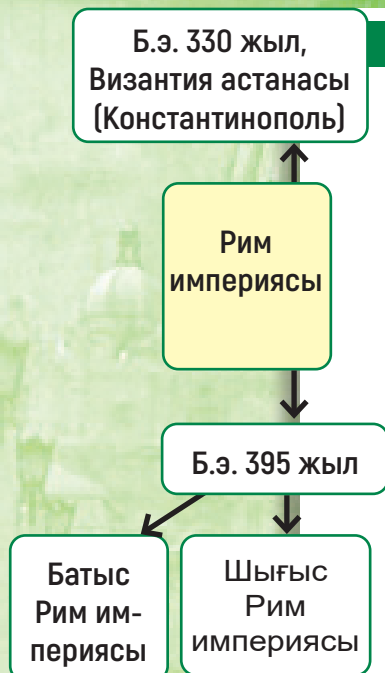
Бастапқыда гректер тілдері өздері үшін түсінікті болмаған барша тайпа мен халықтарды «варварлар» деп атады. Кейіншелік римдіктер мәдени дамуы анағұрлым төмен сатыда тұрған халықтарды солай атаған.

Ойлап көр

Не себептен римдіктер мемлекет шекарасында үлкен армия сақтап тұруға мәжбүр болды?

Тамыз айының қараңғы түнінде құлдар Римнің 12 қақпасының бірін іштен ашады.

Батыс және Шығыс Рим империялары

Император **Константин** заманында **б.э. 330 жылы** Босфор бұғазындағы **Византий** қаласы Рим империясының астанасы деп жарияланды. Императордың бұйрығына орай қаланың барлық ескі ғимараттары бұзып тасталады да, жаңа қала құрылады. Қала императордың құрметіне **Константинополь** деп атала бастады.

Үлкен империяны Константинопольде тұрып басқару қиын еді. Император **Феодосий** қайтыс болғаннан кейін **б.э. 395 жылы** Рим империясы оның екі ұлы арасында **Батыс** пен **Шығыс** бөліктерге бөлінді. Батыс бөлікке Италия, Батыс Еуропа және Солтүстік Африкадағы облыстар, ал Шығыс бөлікке Балқан түбегі, Кіші Азия мен Мысыр жерлері енген. Шығыс Рим империясында императордың бірегей билігі сақталды, ал Батыс Рим империясы жеке мемлекеттерге ыдырай бастады.

Готтар Римде

Б.э. 410 жылы Аларих басшылығындағы герман тайпалары – **готтар** Римді қоршап алды. Римдіктер олармен келіссөз жүргізе бастады, бірақ түнде құлдар қақпаларды ашып берді, басқыншылар қалаға бастырып кірді. Готтар мүсіндерді қиратып, құнды кітаптарды өртеп, Римді үш күн тонады. Талан-тараж етілген Рим қаласы қаңырап қалды.

Варварлардың
Римге басып кіруі

Германдар сауатсыз болған, театрлар, кітапханаларды көрмеген еді. Рим империясының аумағына кіргеннен кейін олар Рим ғимараттарының, сәулеткерлігі мен мүсіндерінің сұлулығы мен ұлылығын орынды бағалай алмады. Бұлардың барлығын аяусыз жойып жіберді. Германдар қорғандарын қоршап тұрған қабырғаларын күшейту үшін Рим ғибадатханалары мен кітапханаларының ғимараттарынан тас тақталарды көшіріп алып кететін. Кітаптар, мүсіндер және басқа өнер туындылары да жоқ етілді.

Батыс Рим империясының құлауы

Римді готтардың жаулап алуы империя халқын үрейге салды. Жүз жылдар барысында римдіктер өздерінің барлық дұшпандарын жеңіп келген, өздерін әлем патшасы санаған. Ал Римді «**мәңгі қала**» деп мадақтаған.

Рим халқының көпшілігі Рим дағдарысқа ұшыраған заматта бүкіл әлем жойылып кетуіне сенетін еді.

Вандалдар.
Заманауи сурет

Одоакр Римнің соңғы императорын тағынан құлатады.
Заманауи сурет

Рим әскері.
Заманауи сурет

Аларик те қайтыс болды, бірақ Римнің одан да қорқынышты жауы – **Аттила** бастаған ғұн тайпалары **452 жылы** пайда болды. Аттила Шығыс Рим империясына шабуыл жасай бастады.

Б.э. 455 жылы Римге германдардың **вандал** тайпалары шабуыл жасады олар екі апта бойы қаланы тонады. Вандастар өздерімен әкете алмай жатқан барлық нәрсені жойды.

Б.э. 476 жылы герман тайпаларының Римдегі жалданған жасағының қолбасшысы **Одоакр** соңғы император **Ромулды** тақтан аударды да император атағы нышанын Константинопольге жөнелтті.

Батыс Рим империясының шекараларын герман тайпалары басып алды. Сөйтіп, **б.э. 476 жыл** Батыс Рим империясының құлауы және ежелгі дүние тарихының аяқталған кезеңі ретінде тарихқа енді. Осы кезеңнен бастап **орта ғасырлар тарихы** басталды.

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Рим империясының Батыс және Шығыс империяларға бөлінуінің себебі неде?
2. Римнің басып алынуы туралы айтып бер.
3. Батыс Рим империясының құлау себептерін сана.

49–50-§. ЕЖЕЛГІ РИМ МӘДЕНИЕТИ

Римдіктердің тұрмыс салты

Бұрынғы замандарда римдік ақсүйектер саналатын патрицийлер қарапайым бір қабатты үйлерде тұрды, үй шаруашылығында құлдар көп болмады.

Уақыт өтіп, римдіктердің тұрмысында шұғыл өзгерістер болды. Дәулетті адамдар жасайтын төбеліктердің баурайында тынымбақтар мен саябақтар пайда болды. Бұл жерлердің ауасы мейлінше шипалы әрі таза болған. Императордың жақын адамдары зәулім сарайларға иелік еткен.

Қарапайым римдіктер төбеліктердің арасындағы жазық жерлерде жасаған. Бұл жерлерде көшелер тар болған.

Римдік императорлар астана халқына арнап «термалар» деп аталған көркем моншалар құрғызған еді (грекше термос – «ыстық» сөзі де содан туындаған). Онша қымбат болмаған төлемнің есесіне әрбір римдік моншаларға түсу мүмкіндігіне ие болып, бұл жерде жүзу үшін бассейндер, спорт залдары бар еді. Сондай-ақ моншалардың жанында ғылым үйренуге және оқуға арналған кітапхана болды.

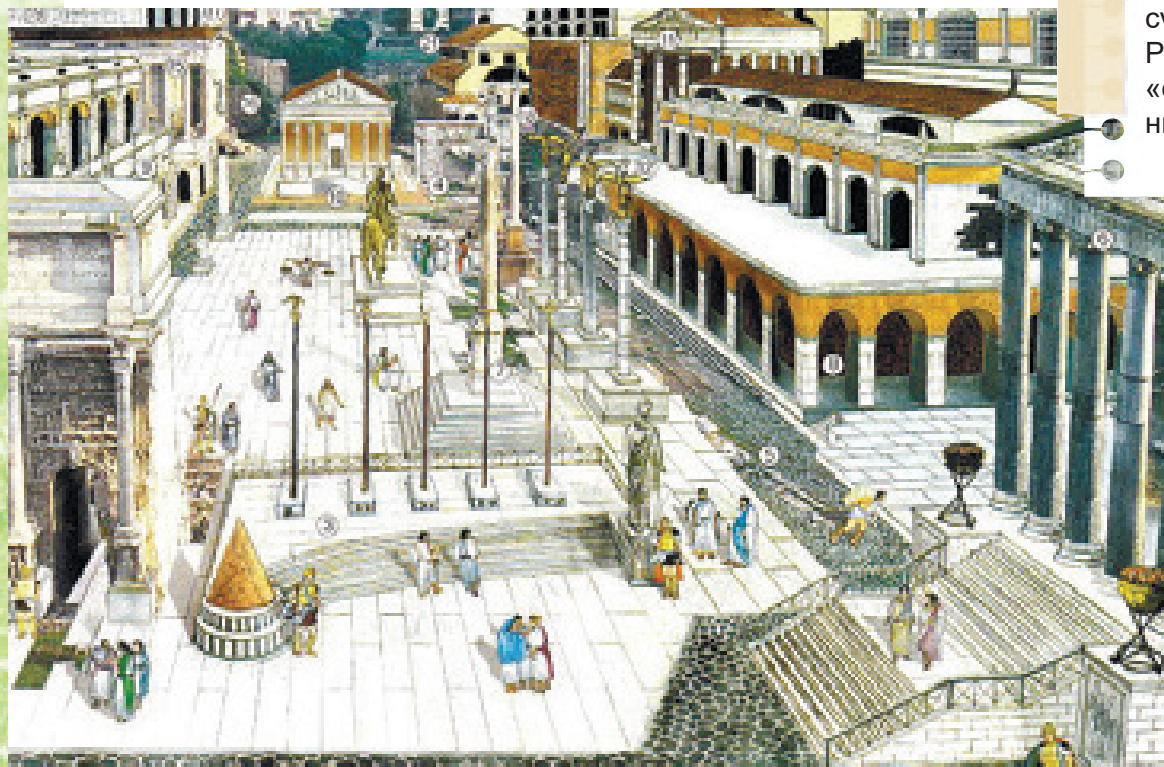

Рим моншалары – термалар

Ойлап көр

Сеніңше, Рим мен заманауи қалалар арасындағы негізгі ерекшелік неде?

Мәтін мен суретке сүйене отырып, Римде қалай «саяхаттағаныңды» айт.

Рим сәулет өнерінің үлгілері

Мектепте балаларды
оқыту көрінісі.
Заманауи сурет

Білім беру

Кедей римдіктердің балалары мектепке бармады, өйткені олар ата-аналарына үй шаруашылық жұмыстарына көмектесті. Дәулетті отбасының перзенттері 6 жастан мектепке барды.

Жазуды үйреніп жатқан балалар **стиль** деген металл таяқшамен әріптерді балауыз қапталған тақталарға, ойып жазатын еді.

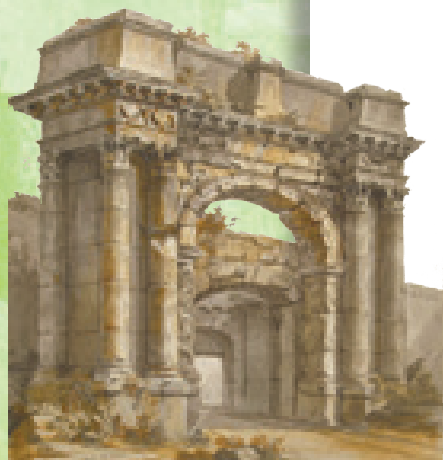
Оқу, жазу және есептеуді үйренген соң көпшілік білім алуды аяқтайтын еді. Кейбіреулер **грамматикада** (орта мектепте) оқуды жалғастырған. Ол жерде тарих, география, геометрия, музыка және астрономия оқытылды.

Сәулеткерлік және мүсіншілік

Рим империясында құрылыс жұмыстары көбірек дами бастады. Амфитеатрлар, цирктер, театрлар, ғибадатханалар, сарайлар, **триумф аркалар** және көп қабатты үйлер құрылды. Қаланы биік қабырғалар қоршап тұратын.

Рим сәулеткерлігі грек сәулеткерлігінен ғимараттарының түрлі-түстілігімен және сәнділігімен өзгешеленген. **Эрамыздың I ғасырда** Рим ең ірі және халқы көп қалаға айналған. Сол кездерде тіпті бір мақал да ойлап шығарылған: «Барлық жолдар Римге барады». Ормандар, таулар мен батпақтар арқылы жолдар өткізілген. Римдегі су құбырларының қалдықтары да қазірге дейін сақталып қалған.

Құбырлар қия жерге орнатылғандықтан таудағы бұлақтардан судың өзі ағып келетін еді. Су құбырларын жарлардан, сайлардан және аңғарлардан өткізу үшін **акведуктар** – су ағысының жоғарғы жағынан өткізілген көпірлер құрылған.

Триумф аркасы

Акведук

Үлкен көпірлерді толығымен тастан құру қымбатқа түсетін әрі көп уақытқа созылатын еді. Римдіктер жаңа құрылыс материалы саналатын **бетонды** ойлап тапты.

Қатқаннан кейін ол тастан да берік қатты болып қалған. Бетонның қолданылуы римдіктерге тез әрі берік ғимараттар құруға мүмкіндік берген.

Бетон ойлап табылған соң үй төбелері күмбез формасында бағаналарсыз құрылатын болды. Римдегі **Пантеон** осылай құрылған (грекшеде «барлық құдайлар ғибадатханасы» деген мағынаны білдіреді).

Римнің ең үлкен **Колизей** амфитеатры өткен дәуірдегі ұлылықтың үлгісі ретінде қазірге дейін сақталған.

Ежелгі Римде әйгілі тарихи туындылар жаратылған. Тарихшы **Тит Ливий** «Рим тарихын» жазған. **Плутарх**

Ежелгі Рим сәулет өнерінің үлгілері.
Қалпына келтірілген

Голгофа тауы

грек-рим қолбасшыларының өмірі туралы кітап жазып қалдырған. **Квинт Курций Руф** «Македониялық Александр тарихы» шығармасын жазған. Осы шығармалар бізге дейін жетіп келген.

Христиандықтың пайда болуы

Біздің эрамыздың I ғасыр басында Рим үкіметінің қол астында болған Палестин жерлеріндегі **Вифлием** қаласында ғажайып сәби – **Исаның** туылғаны туралы аңыздар кең тарала бастаған.

Аңыздарға қарағанда, Иса 30 жасында он екі шәкіртімен Палестинді аралап саяхат жасап, Құдайдың аяттары туралы әңгімелеп береді және кереметтер көрсетеді – өліктерді тірілтіріп, жасаудан үмітін үзген, дауасыз сырқаттарды емдейді.

Жергілікті дін қызметкерлері Иса пайғамбарды белгілі діни шындықты бұзып насихаттағандықта айыптап, оны өлім жазасына үкім етеді. Рим аймақ бастығы **Понтий Пилат** бұл үкімді бекіткен.

Ертедегі христиан
ғибадатханасының
көрінісі

Иса өлген соң оның денесін шәкірттері **Голгофа** тауындағы бір үңгірге жерлейді. Аңыздарға карағанда, үшінші күні **Иса Мәсіх** қайта тіріліп, аспанға көтерілген.

Адамдар Иса пайғамбар қайта тіріліп, аспанға көтерілгеніне және жер бетіне қайтып оралатынына сенген.

Иса Мәсіх туралы аңыздар **Евангелия** (Инжіл) деп аталған, грекшеден аударғада бұл сөз «**жақсы хабар**» деген мағынаны білдіреді. Иса пайғамбар ілімін жақтаушылар христиандар болып саналады. Шәкірттері **апостолдар** (наварилер) деп аталған. Христиан ұжымдарына **епископтар** жетекшілік етеді. **Б.з. I ғасыр христиандық** пайда болған кез болып саналады.

Рим билеушілері христиандарды қысымға алады, жыртқыш аңдардың шеңгеліне тастайды, түрлі қинауларға салады. Ал бұл адамдардың наразылығына себеп болады.

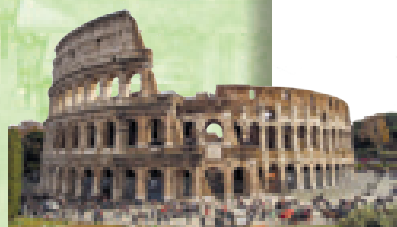
Б.з. 313 жылы император **Константин** христиандық басқа діндермен тең бір дін деп жарияланған жарлық шығарды. Жарлық христиандарға ғибадатханалар құруға және ашық сиынуға мүмкіндік берді.

Император
Константин

Сұрақ пен тапсырмалар

1. Ежелгі римдік атынан әңгіме құрастыр.
2. Рим мемлекеттерінде нелерді оқытқан?
3. Рим сәулеткерлігінің ерекшеліктерін айт.
4. Рим тарихи қайраткерлерінің аттарын айт.

ҚОСЫМША ТАРИХИ ТЕРМИНДЕР СӨЗДІГІ

Абыздар – ғибадатхана дін қызметкерлері.

Агора – Ежелгі Греция қалаларында халық жиналатын орын, орталық алаң.

Акведук – Рим дәуірінде қалаларға су келетін үстінде арығы бар биік көпір.

Алтамир – Испаниядағы соңғы палеолитке тиісті жартас суреттері табылған үңгір.

Амфитеатр – сахнаның айналасында көрермендер отыруға арналған қондырғылармен қоршалған төбесі жоқ үлкен ғимарат.

Анимизм – адамды қоршап тұрған ортада жандар мен рухтардың бар екеніне наным.

Антик – латынша «ежелгі».

Арамей жазуы – Месопатамияның (екі дария аралығы) орталық бөлігінде орналасқан ежелгі халқ – арамейлар жағынан жаратылған 20 әріпті жазу.

Археология – заттық дереккөздерді зерттейтін және солардың негізінде өткенді қалпына келтіретін ғылым; көне дүниетанушылық.

Буддизм – біздің эрамыздан бұрынғы VI ғасырда Үндістанда Сиддхарта Гаутама негіз салған діни ілім.

Барвар – бастапқыда грек тілін білмейтін кез келген шетелдік; кейін бұл сөз мәдениеттен арта қалған адамдарға қатысты қолданылды.

Гоплит – Ежелгі Греция мен грек-македон армияларының ауыр қаруланған жаяу әскері.

Ғибадатхана – қасиетті деп жарияланған құдайларға табынатын ғимарат немесе орын.

Жасанды суару – егістіктерді каналдар мен арықтар арқылы суару.

Зиккурат – төбесінде ғибадатханасы бар баспалдақты үлкен құрылым.

Иероглифтер – ежелгі гректер мысырлықтардың жазуын осылай атады, бұл «қасиетті жазулар» дегенді білдіреді.

Император – (лат., «билеуші») ежелгі Римде бастапқыда құрметті әскери атақ, содан кейін абсолютті билеушіге тиесілі атақ болған.

Империя – билеушінің шексіз билігі енгізілген, көптеген басқа халықтарды бағындырған мемлекет.

Италиктар – Апеннин түбегінде тұратын ежелгі тайпалар.

Капитолий төбесі – Римдегі ең биік төбе.

Колониялар – ерте заманда туған жерін тастап кеткен адамдар жаңа жерлерде негіз салған мекендер мен қалалар.

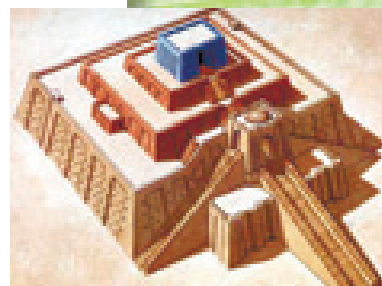
Консул – республикалық кезеңде Римде жоғары саяси қызмет. Жыл сайын сайланған екі консул Сенат пен армияны басқарды.

Кроманион – қазіргі келбеті бар ежелгі адамның сүйектері алғаш табылған жердің (Франция) атауы. Бұл жердің атауына сүйене отырып, бұл адамды кроманион деп атау дағдыға айналған.

Ложувард – көгілдір түсті табиғи тас, кеніш.

Метек – Афинада тұратын шетелдік.

Неандертальдық адам – орта палеолит дәуірінде жасаған алғашқы адам. Оның сүйек қалдықтары алғаш Германиядағы Неандерталь алқабынан табылған.

Номарх – Көне Мысырдағы алғашқы мемлекеттің билеушісі.

«Ном»дар – Мысырдағы алғашқы мемлекеттер.

Папирус – сабағы жазу материалын дайындау үшін қолданылатын қамыс.

Патрицийлер – Римнің көне түпкі халқы.

Перғауын – Мысыр билеушісі; «ұлы отбасы» деген мағынаны білдіреді.

Пирамида – зәулім тас ғимарат, перғауындардың сағанасы.

Плебейлер – Римге көшіп келген адамдар мен олардың ұрпақтары.

Полис (грекше полис) – «қала».

Республика – «жалпы жұмыс» деген мағынаны білдіреді; мемлекетті басқару формасы.

Сенат – «Ақсақалдар кеңесі» деген мағынаны білдіреді.

Сфинкс – арыстанның денесі мен адамның басы болған, пирамидаларды қорғайтын үлкен мүсін – аңыздық жаратылыс.

Термалар – Ежелгі Рим қаласындағы қоғамдық моншалар.

Фаланга – ауыр қаруланған әскерлердің бірнеше, әдетте 9 яки 16 қатар сап түзеуі.

Философия – грекше «фило» – сүю, «софия» – данышпандық ұғымдарын білдіреді.

Хронология – ғасырлар, дәуірлер, уақыт өлшемі туралы ғылым; алуан түрлі оқиғалардың мерзімі хронологияның көмегімен анықталады.

ЕЖЕЛГІ ДҮНИЕ ТАРИХЫНДАҒЫ ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕР

Б.э.б. 1 миллион – 100 мыңжылдық – Орта Азияда алғашқы палеолит дәуірі.

Б.э.б. 100–40-мыңжылдықтар – орта палеолит дәуірі.

Б.э.б. 40–12-мыңжылдықтар – соңғы палеолит дәуірі.

Б.э.б. 12–7-мыңжылдықтар – мезолит дәуірі.

Б.э.б. 6–4-мыңжылдықтар – неолит дәуірі.

Б.э.б. 4–3-мыңжылдықтың орталары – энеолит дәуірі.

Б.э.б. 4-мыңжылдық – Месопотамияда шумер мен аккадтардың мекенжайлары және қалаларының пайда болуы.

Б.э.б. 4-мыңжылдық – Ніл жағалауларында мекенжайлардың жүзеге келуі.

Б.э.б. 3000 жыл – перғауын Менес Мысырды бірегей мемлекетке біріктірді.

Б.э.б. 2600 жыл – Мысырда Хеопс (Хуфу) пирамида-сының құрылысы.

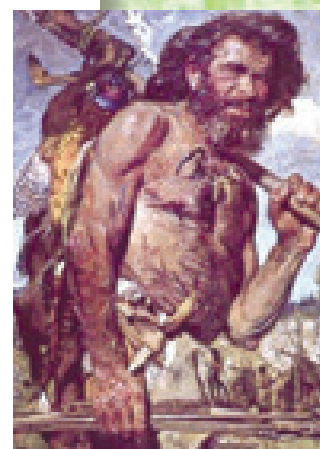
Б.э.б. 3-мыңжылдық – Элам мемлекетінің пайда болуы.

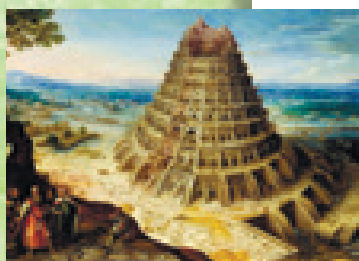
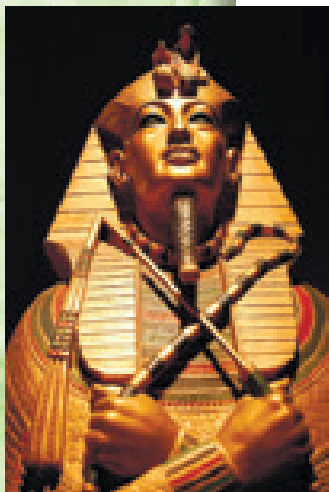
Б.э.б. 3-мыңжылдық – Мохенжодаро мен Хараппа қалаларының пайда болуы.

Б.э.б. 3-мыңжылдықтың орталары – 2-мыңжылдық – қола дәуірі.

Б.э.б. 3-мыңжылдықтың ақырғы кездері – Қытайда алғашқы өркениеттің пайда болуы.

Б.э.б. 2-мыңжылдық – Алдыңғы Азия аумағында Ассирия мемлекетінің құрылуы.

Б.э.б. 2-мыңжылдық – Бабыл патшалығының жүзеге келуі.

Б.э.б. 3-мыңжылдықтың ақырғы кездері – 2-мыңжылдықтың бас кездері – Қыштөбе мен Жарқотан сияқты егіншілік мекенжайларының орнауы мен дамуы.

Б.э.б. 2-мыңжылдық – Микен мен Крит мемлекеттерінің пайда болуы.

Б.э.б. 2-мыңжылдық – Атикада Акрополь бекінісінің салынуы.

Б.э.б. XVIII ғасырдың соңы – Мысырдың көшпелі гиксос тайпалары жағынан басып алынуы.

Б.э.б. XVIII ғасыр – Бабыл билеушісі Хаммурапи (Б.э.б. 1792–1750 жылдар) Месопотамияны бірегей мемлекетке біріктірді.

Б.э.б. XVIII ғасыр – Мохенждаро мен Хараппа қалаларының дағдарысы.

Б.э.б. XII ғасыр – дарийлер Лакониканы басып алды және Спарта қаласына негіз салды.

Б.э.б. XI ғасыр – Израиль мемлекетінің құрылуы.

Б.э.б. IX–XVIII ғасырдың бас кездері – Урарту мемлекетінің көркейген дәуірі.

Б.э.б. XVIII–VI ғасырлар – Греция отарларының пайда болуы.

Б.э.б. XVIII ғасыр – Италияда 12 қала-одағының орнауы.

Б.э.б. 1-мыңжылдық – зороастризмнің Орта Азия аумағында таралуы.

Б.э.б. VII ғасыр – Мысырдың қайта бірегей мемлекетке бірігуі.

Б.э.б. 776 жыл – Олимпиада ойындарының алғаш рет өткізілуі.

Б.э.б. 753 жыл – Римнің жүзеге келуі.

Б.э.б. VII ғасыр – Жаңа Бабыл патшалығының орнауы.

Б.э.б. VII ғасыр – Ежелгі Бақтрия патшалығының орнауы.

Б.э.б. VII–VI ғасырлар – Көктөбе, Қызылтөбе, Афрасияб, Ұзынқыр, Жерқорған, Көзеліқыр қалаларының өркендеуі.

Б.э.б. VII–V ғасырлар – Қытайда «көп патшалық» дәуірі.

Б.э.б. 621 жыл – Драконт заңдарының қабылдануы.

Б.э.б. 605 жыл – Ассирия патшалығының құлауы.

Б.э.б. 594 жыл – Афинада Солон қайта құруларының өткізілуі.

Б.э.б. 558 жыл – Кир II Парсы патшалығының билеушісі.

Б.э.б. 539 жыл – Бабылды парсылардың басып алуы.

Б.э.б. 530 жыл – Кир II-нің Орта Азияда қаза табуы.

Б.э.б. 525 жыл – Мысырды ежелгі парсы шахы Камбиз II-нің басып алуы.

Б.э.б. 522 жыл – Дарий I Ахеменидтер мемлекетінің билеушісі.

Б.э.б. 522 жыл – Дарий I-ге қарсы Фрада көтерілісі.

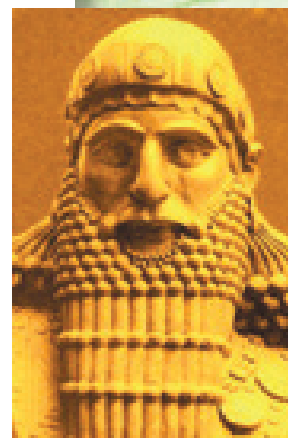
Б.э.б. 509 жыл – Римде Республиканың жариялануы.

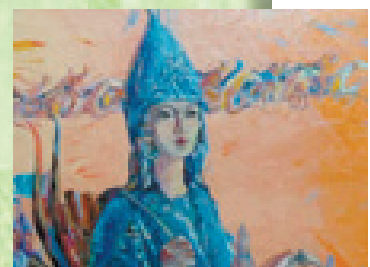
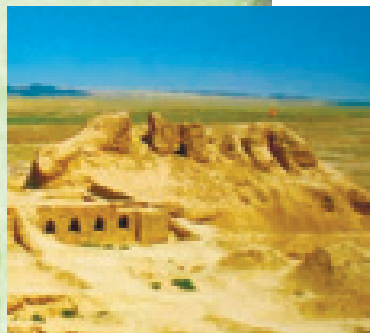
Б.э.б. 490–449 жылдар – грек-парсы соғыстары.

Б.э.б. 490 жыл – Марафон жазықтығындағы шайқас.

Б.э.б. 480 жыл – Фермопил соғысы (үш жүз спарталықтың ерлігі).

Б.э.б. 480 жыл – Саламин шайқасы.

Б.э.б. 479 жыл – Платея қаласы маңындағы шайқас – гректердің жеңісі.

Б.э.б. 443–429 жылдар – Афинада стратег Перикл үстемдігі.

Б.э.б. V–IV ғасырлар – Орта Азия аумағында алғашқы теңгелердің таралуы.

Б.э.б. IV ғасыр – хорезмилер, сақтар мен массагеттердің Ахеменидтер қанаушылығынан азат болуы.

Б.э.б. 338 жыл – Херония маңындағы шайқас, македониялықтар жағынан гректердің жексен етілуі.

Б.э.б. 329 жыл – Македониялық Александр басшылығындағы грек-македондар Мароқантты басып алуы.

Б.э.б. 329 жыл – Зарафшан өзені жағалауларындағы шайқаста грек-македон жасақтарының талқандалуы.

Б.э.б. 328 жыл – Македониялық Александр армиясымен болған шайқаста Спитаменнің жеңілісі.

Б.э.б. 323 жыл – Македониялық Александрдың қайтыс болуы.

Б.э.б. 312 жыл – Селевк үстемдігінің басталуы; Селевк – Селевкилер мемлекетінің негізін салушы.

Б.э.б. III ғасыр – Қаңқа мемлекетінің құрылуы.

Б.э.б. III ғасыр – Дауан мемлекетінің құрылуы.

Б.э.б. 250 жыл – Грек-Бактрия мемлекетінің құрылуы.

Б.э.б. 246 жыл – Синь Шихуанди – Синь мемлекетінің билеушісі.

Б.э.б. III ғасыр – Хорезмде Қойқырылғанқамал ғибатханасының құрылуы.

Б.э.б. II ғасыр – Ұлы Жібек жолының қалыптасуы.

Б.э.б. 140–130 жылдар – Грек-Бактрия мемлекетін юэчжилер басып алды.

Б.э.б. I ғасыр – Қытайда қағаздың ойлап табылуы.

Б.э.б. 74 жыл – Спартак көтерілісі.

Б.э.б. 49 жыл – Юлий Цезарь – Рим императоры.

Б.э.б. 29 жыл – Октавианға Сенаттың император атағы мен Август атын беруі.

Б.э. 98 жыл – Рим империясында Траян үстемдігінің басталуы.

Б.э. I ғасыр – Хорезмде күнтізбенің жаратылуы.

Б.э. I ғасыр – христиан дінінің жүзеге келуі.

Б.э. I ғасыр – Бактрияда буддизм дінінің таралуы.

Б.э. III ғасыр – Кушан мемлекетінің дағдарысқа ұшырауы.

Б.э. 330 жыл – Рим империясының астанасы - Византий (Константинополь).

Б.э. 394 жыл – Олимпиада ойындары өткізілуінің тоқтатылуы.

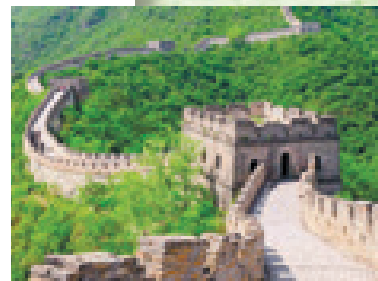
Б.э. 395 жыл – Рим империясының бөлінуі: Батыс және Шығыс.

Б.э. 410 жыл – Аларих басшылығындағы готтардың Римді күйретуі.

Б.э. 452 жыл – Атила басшылығында ғұн тайпаларының Италияға бастырып кіруі.

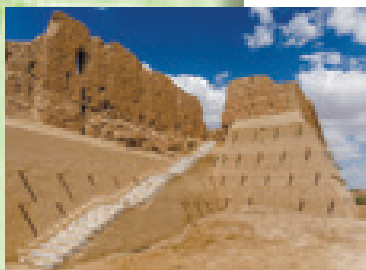
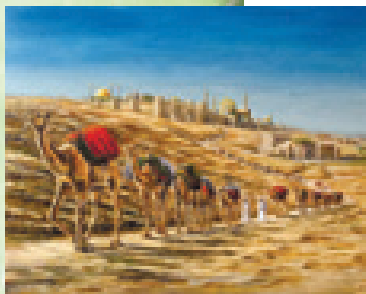
Б.э. 455 жыл – Римге вандалдардың шабуыл жасауы.

Б.э. 476 жыл – Батыс Рим империясының құлауы.

ҚОРЫТЫНДЫ ҚАЙТАЛАУ

Ежелгі дүние тарихын үйренгенде тарихи атаулар мен есімдерді қалай меңгергеніңді сынап көр. Жауаптарыңды тексеру үшін осы атаулар берілген беттер де көрсетілген.

абыздар – 35
 авгурлар – 160
 агема – 127
 агора – 95
 акведук – 158
 акина – 122
 аккадилар – 43
 амфитеатр – 163
 анимизм – 15
 антропологтар – 8
 аристократия – 96
 археологтар – 8
 ахейлер – 86
 бақтриялықтар – 74
 брахмандар – 60
 буддизм – 65
 «варварлар» – 94
 гиксос тайпалары – 32
 гладиаторлар – 163
 гоплиттер – 88
 демократия – 95, 97
 демос – 95
 диктатор – 156
 дорлиттер – 88
 зиккурат – 45
 зороастризм – 81
 иероглифтер – 40
 илоттар – 91
 италиктер – 151

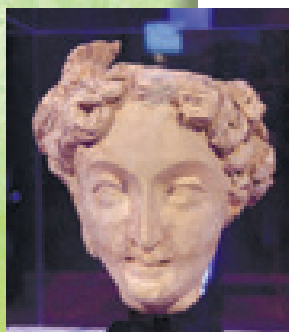
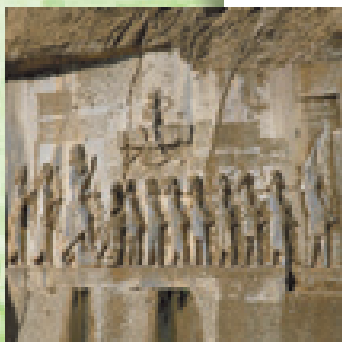
кассилер – 55
 каста (вамалар) – 60
 колондар – 162
 колониялар – 179
 консул – 156, 179
 кроманьон – 17
 кишатриялар – 60
 қала-мемлекеттер – 45
 қола дәуірі – 21
 құмырашылық – 24, 44
 ликтор – 156
 массагеттер – 73
 матриархат – 11
 мезолит – 18
 метектер – 89
 микролиттер – 20
 Миной өркениеті – 86
 миххат – 44
 мозаика – 158
 момиялау – 39
 неандертал – 14
 неолит – 20
 «ном» – 31
 оссурийлер – 83, 136
 өндірістік шаруашылық – 13
 өркениет – 7, 181
 палеолит – 12, 17
 палестра – 90
 папирус – 28

патриархат – 10, 22
 патрицилер – 154
 патишалар – 45
 перғауын (фиравн) – 31, 33
 периектер – 92
 пирамидалар – 36
 плебейлер – 154
 полис – 88
 понтифик – 160
 республика – 154, 180
 ру (тұқым) – 10, 17
 рулық қауым – 10, 17
 сагарис – 122
 сақтар – 74
 санскрит – 63
 саркофаг – 38
 сатрап – 117
 сатрапиялар – 56, 117
 сенат – 154, 180
 скиф – 53
 согдиялер – 74
 стиль – 90, 174
 стратег – 98, 128
 сүйек салынған қыш ыдыстар – 136
 сфинкс – 36, 180
 темір ғасыры – 27
 термалар (моншалар) – 174, 180
 тога – 158
 фаланга – 88, 100
 философ (файласуф) – 112
 форум – 158

фреска – 158
 хаворий (апостолдар) – 177
 хорезмилер – 74
 чопперлер – 13
 «шаһ жолы» – 56
 шудралар – 61
 шумерлер – 43
 шығыр (чигир) – 144
 эламиялар – 55
 элиндер – 94, 181
 энеолит – 21
 энтографтар – 8
 этрусктар – 151

ЕЖЕЛІГІ ДҮНИЕ ТАРИХЫНА ТИІСТІ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ АТАУЛАР

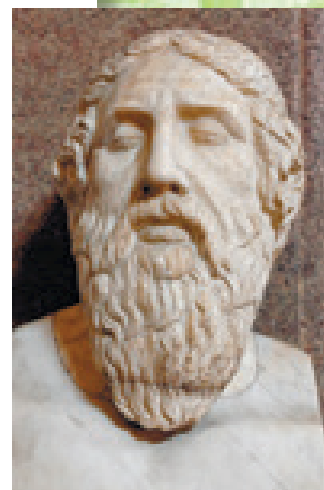
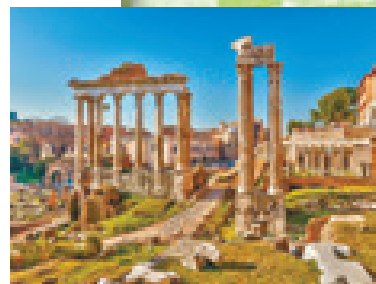

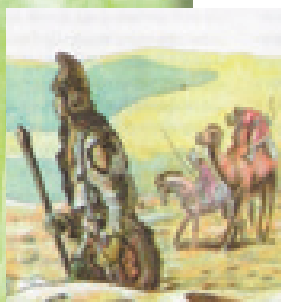
<i>Айыртап</i> – 146	<i>Курушкат (Кирополис)</i> – 123
<i>Аккад</i> – 43	<i>Қыштөбе (Сополитена)</i> – 22
<i>Александрия Эсхата</i> – 124	<i>Лагаш</i> – 45
<i>Алтамир</i> – 15	<i>Лаконика</i> – 89
<i>Апеннин</i> – 151	<i>Ласко</i> – 15
<i>Ассирия</i> – 54	<i>Македония</i> – 100
<i>Афина</i> – 89	<i>Марафон</i> – 99
<i>Афрасияф</i> – 77	<i>Маргияна</i> – 114
<i>Ашшур</i> – 54	<i>Мароқант</i> – 123
<i>Бабил</i> – 48	<i>Мачай</i> – 18
<i>Бақтра (Зариасп)</i> – 124, 126	<i>Мемфис</i> – 31
<i>Бақтрия</i> – 74	<i>Месопотамия</i> – 43
<i>Бехистун</i> – 9	<i>Мидия</i> – 55
<i>Везувий</i> – 164	<i>Микен</i> – 86
<i>Византий</i> – 144	<i>Мохенждаро</i> – 59
<i>Ганг</i> – 61	<i>Мысыр</i> – 28
<i>Голгофа</i> – 176	<i>Ниневия</i> – 53, 54
<i>Дажла</i> – 43	<i>Нубия</i> – 32
<i>Далварзинтөбе</i> – 138	<i>Ніл</i> – 28
<i>Дауан</i> – 137	<i>Обишир</i> – 19
<i>Екі өзен аралығы</i> – 43	<i>Окс (Эмудария)</i> – 13
<i>Жанбасқамал</i> – 132	<i>Олвия</i> – 94
<i>Жарқотан</i> – 23	<i>Олимпия</i> – 104
<i>Жерқорған</i> – 77	<i>Пантикапей</i> – 94
<i>Заманбаба</i> – 23	<i>Пелопоннес</i> – 85
<i>Зертөбе</i> – 144	<i>Персеполь</i> – 56
<i>Италия</i> – 151	<i>Пирей</i> – 89
<i>Карфаген</i> – 151	<i>Рим</i> – 152
<i>Константинополь</i> – 170	<i>Розетт</i> – 41
<i>Коринф</i> – 102	<i>Селунгур</i> – 13
<i>Көзеліқыр</i> – 77	<i>Согдиана</i> – 73
<i>Крит</i> – 86	<i>Спарта</i> – 91

ЕЖЕЛГІ ДҮНИЕ ТАРИХЫНДАҒЫ ЕСІМДЕР

Аларих – 170
 Антиох – 128
 Антоний – 167
 Аристофан – 107
 Арриан – 9
 Архимед – 110
 Аттила – 172
 Ашишурбанал – 52
 Бесс – 123
 Брут – 166
 Будда – 64
 Деметрий – 130
 Демокрит – 109
 Демосфен – 100
 Диодот – 130
 Диоген – 109
 Дарий I – 9, 114
 Дарий III – 123
 Драконт – 96
 Фиди – 98
 Филипп II – 100, 122
 Фрада – 114
 Гераклит – 109
 Геродот – 9, 109
 Гильгамеш – 46
 Гомер – 105
 Иса Мәсіх – 176
 Калигула – 166

Камбиз II – 33, 55
 Канишка – 143
 Квинт Курций Руф – 175
 Киаксар – 55
 Кир II – 33, 55, 114
 Клеопатра – 167
 Константин – 177
 Красс – 164
 Ксеркс – 99
 Кудзула Кадфиз – 143
 Македониялық Александр –
 102, 123, 127
 Менес – 31
 Митридат I – 130
 Навуходонозор II – 50
 Нерон – 168
 Октавиан Август – 168
 Перикл – 98
 Полийен – 115
 Помпей – 166
 Понтий Пилат – 176
 Рихтгофен Ф. – 148
 Селевк – 128
 Саргон I – 47
 Цезарь – 166
 Синь Шихуанди – 69
 Софокл – 107
 Солон – 96

Спартак – 164

Спитамен – 123

Страбон – 9

Тарквиний – 153

Траян – 168

Тутанхамон – 39

Тутмас II – 33

Тутмас III – 33

Томарис – 114

У-Ди – 149

Вима Кадфиз – 143

Хаммурапи – 48

Хуфу (Хеопс) – 36

Яхмос – 33

Эвтиден – 130

Зардушт – 81

Жак-Франсуа Шампольон – 41

Шырақ – 115

O'quv nashri

QADIMGI DUNYO TARIXI

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6-sinfi uchun darslik*

(Qozoq tilida)

Аудармашы Замира Абдиназарова
Редакторы Ғалымжан Рахымбаев
Техникалық редакторы Акмал Сулайманов
Беттеуші Аброр Омонов
Корректор Салима Искендерова
Дизайнер Константин Костецкий
Суретші Мохира Олимбекова

Басуға 00.08.2022 жылы рұқсат етілді. Офсеттік әдіспен басылды.
Пішімі 60X84%. «Times New Roman» гарнитурасы. Кеглі 14 шпонды.
Шартты баспа табағы 22,09. Есептік баспа табағы 21,97.
Таралымы _____ нұсқа. Тапсырыс № _____.

Пайдалануға берілген оқулықтың жағдайын көрсететін кесте

T/r	Оқушының аты, фамилиясы	Оқу жылы	Оқулықтың пайдалануға берілгендегі жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы	Оқулықты тапсырғандағы жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Пайдалануға берілген оқулық оқу жылы аяқталғанда қайта тапсырылады. Жоғарыдағы кестені сынып жетекшісі төмендегі бағалау мөлшерлері негізінде толдырады:

Бағалау	Оқулықтың алғаш рет пайдалануға берілгендегі жағдайы.
Жаңа	
Жақсы	Мұқаба бүтін, оқулықтың негізгі бөлігінен ажырамаған. Барлық парақтары бар, жыртылмаған, беттеріне жазбаған және сызбаған.
Орташа	Мұқаба езілген, аздап қана сызылған, шеттері мүжілген, оқулықтың негізгі бөлігінен ажыраған жерлері бар. Пайдаланушы жағынан қанағаттанарлық жөнделген. Жұлынған, кейбір беттері сызылған.
Нашар	Мұқаба былынған, сызылған, жыртылған, негізгі бөлігінен ажыраған немесе мүлдем жоқ, қанағаттанарлық емес. Беттері жыртылған, парақтары жетіспейді, сызып, бояп тасталған. Оқулық қалпына келтіруге жарамайды.